

જૈન સિદ્ધાંત બોલસંગ્રહ વિશે મુનિશ્રીઓના અભિપ્રાયો

(૧)

ભારતભૂપણ સતાવધાની પંડિતવર્ધ મુનિશ્રી ૧૦૦૮
સ્તવ્યંદ્રજી મહારાજ તરફથી—

આવકવર્ગમાં સાહિત્યનો પ્રચાર કરવા માટે સેક્રિયાજી શ્રી
અગસ્ત્યંદ્રજી જૈરોદાનજીની જે લગન છે તેવી અન્યમાં કવચિત
ભેદમાં આવે છે.

તેમજે એકેક બોલના કમથી શાસ્ત્રીય વસ્તુઓનું સ્વરૂપ દર્શાવતો
“જૈન સિદ્ધાંત બોલસંગ્રહ”નો પહેલો ભાગ તૈયાર કરવામાં જે અધ્યાગ
શ્રમ ઉદ્ઘાળ્યો છે તે અતિ પ્રશંસાને પાત્ર છે. આ વિભાગના અવ-
લોકન માટે તથા સુધારાવધારા કરવા માટે પં. પૂર્ણચંદ્રજી અજમેર
તથા પાલણપુર આવીને આલોપાન્ત વાંચી ગયા હતા.

સંક્ષેપમાં પુસ્તક જૈનદષ્ટિથી ધણું જ ઉપયોગી છે. જૈન-
શૈલી તથા જૈન-તત્ત્વોને સમજવા માટે જૈન અને જૈનેતર ઉભયને
આ પુસ્તક લાભપ્રદ બનશે.

તા. ૩-૭-૪૦

ઘાટકોપર (મુંગઈ)

પં. વસન્તલાલ જૈન

(૨)

જૈનધર્મદિવાકર, જૈનાગમ રત્નાકર, સાહિત્યરત્ન
ઉપાધ્યાય મુનિશ્રી આત્મારામજી મહારાજ (પંજાબી)
તરફથી—

શ્રીમાન્ પં રામલાલજી, બી એ પ્રસ્તુત ગ્રંથ જતાવવા અત્રે
આવ્યા હતા. મેં તથા મારા પ્રિય શિષ્ય પ હેમચંદ્રજીએ ગ્રંથનું
બારીક નિરીક્ષણ કર્યું છે.

આ ગ્રંથ અતીવ સુદર પદ્ધતિથી તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે
આગમે અને અન્ય ગ્રંથોમાંથી મગ્ગ કરેલા ખોટો ઘણા સરસ
અને પ્રભાવશાળી છે, અને હૃદયમાં આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે. સાધારણ
જિજ્ઞાસુ જનતાને આ ગ્રંથથી ઘણા સારા જ્ઞાનનો લાભ મળશે.
પ્રત્યેક જૈન વિદ્યાપ્રેમી આ ગ્રંથ પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે રાખવા યોગ્ય
છે આ ગ્રંથથી જૈન દર્શન સમ્બંધી અધિકાર્ય જ્ઞાતવ્ય બાબતોનું
સહેલાઈથી જ્ઞાન થઈ જાય છે.

શ્રીમાન્ મેહિયાજીનો તત્ત્વજ્ઞાન મંત્રીનો પ્રેમ પ્રશમનીય છે
લક્ષ્મી દ્વારા સરસ્વતીની ઉપામના કરવામાં મેહિયાજી હમેશા તૈયાર
રહેલ છે આ ગ્રંથ પ્રકાશિત કરવાનો મેહિયાજીનો ઉદ્દેશ અનુમોદનને
પાત્ર છે.

હુધિયાજી (પંજાબ)

જૈનમુનિ ઉપાધ્યાય આત્મારામ
(પંજાબી)

તા. ૨૭-૬-૧૯૪૦

પ્રસ્તાવના

સામાન્ય માણસને પણ સહેલાઈથી જૈન સિદ્ધાંતો અને તત્ત્વોનું જ્ઞાન થાય એવી સરળ ભાષા સાથેની આ પુસ્તકની રચના છે. ઉપરાંત જૈન પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા અને સમજણ મળે તેવી રીતે આ પુસ્તકની અનુક્રમણિકા બનાવેલી છે. એ પ્રમાણે આ પુસ્તકની ખાસ ઉપયોગિતા છે.

શ્રી ભૈરવદાનજી સેઠિયાએ જૈન સૂત્રો તેમજ જીનંતં પુસ્તકોમાંથી દરેક ઉપયોગી વિષયને સૂંટી કાઢી તેને તેની સંખ્યાના બોલ પ્રમાણે ગોઠવીને મૂકેલ છે. એ રીતે વાચકને સમજવાની ઘણી સરળતા થાય છે. અને દરેક બોલ જે જે સૂત્ર કે પુસ્તકમાંથી લીધેલ હોય અથવા તે બોલનો ઉલ્લેખ જે સૂત્ર કે પુસ્તકમાં આવતો હોય તેનાં નામ, અધ્યયન, શ્લોક વગેરેના આંક સહિત આધાર દાંડીને પુસ્તકને મંપૂર્ણ આધારભૂત બનાવેલ છે.

મૂળ પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં પાંચની સંખ્યાના બોલ સુધી આવેલ છે, પરંતુ યુજરાતીમાં આ પુસ્તકનું કદ વધી જવાથી આ પુસ્તકમાં ચારની સંખ્યાના બોલ સુધી જ આવેલ છે. પાંચની સંખ્યાના બોલ હવે પછીના જીજ્ઞ ભાગમાં આવશે.

મૂળ હિંદી જૈન સિદ્ધાંત બોલસંગ્રહના બધા ભાગના અનુવાદ આ પ્રમાણે જ એક પછી એક છાપી પ્રગટ કરવામાં આવશે. તે પૂરું છપાઈ જશે ત્યારે તેની સર્જન બધા ભાગની એક શબ્દાનુક્રમણિકા આપવામાં આવશે, કે જેથી એક જ વિષય કે એક જ શબ્દ જુદા-

જુના નંગરના બોઝમાં આવેલ હોય તે દરેક ઠેકાણે જોઈ જવાની વાચકને મરણતા રહેશે.

સેહિયાજીએ તેમના હિંદી જૈન સિદ્ધાંત બોઝમંડનાં પુસ્તકોનો અનુવાદ કરવાની અમને મંજૂરી આપવા માટે અમે તેમનો અંત કરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

જૈન સિદ્ધાંત સભા

આમુખ

શ્રી જૈન સિદ્ધાંત બોલસંમત ભા. ૧ ભો શ્રીમાન જૈરંદાનજી સેદિયા તરફથી મૂળ દિગ્રીમાં પ્રકાશિત થયેલ છે. થોડા સમયમાં તેની દ્વિતીયાવૃત્તિ પ્રકાશિત થઈ છે તે જ દિંદી જૈન સમાજમાં તેના આદર અને ઉપયોગિના સિદ્ધ કરે છે.

અનાદિ કાળથી ભગણ કરતા આત્માને કમિકં વિકાસ દ્વારા નિર્વાણપદની પ્રાપ્તિ માટે શ્રુતશાન-આગમશાન એક અભોધ સાધન છે. તે શ્રુતશાન પદાર્થમાનનું પ્રકાશન કરે છે, અને અશાન-રૂપી ગાઢ અંધકારનો નાશ કરે છે. અવિરત પ્રકાશ પાથરી રહેલા આ આગમરૂપી જ્ઞાનરત્નોમાંથી થોડાં રત્નો ચૂંટી કાઢી અને એક-નિત કર્યા છે. તે પુષ્પોનાં સૌંદર્ય અને સુરભિનું પાન કરનાર વાચક-ખંધુ અદિતીય આત્માનંદનો અનુભવ કરી શકશે એવી હું આશા રાખું છું.

લેખકના મૂળ સર્જનને નૂતન કપડાં પહેરાવી શુભરાતી ભાષામાં રજૂ કરતાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ સુધારો-વધારો કરવાની આવશ્યકતા લાગી છે તે પ્રમાણે મેં કરેલ છે. તે ઉપરાંત કોઈ સંકરપદ વિચરે માટે શ્રીમાન સેદિયાજી સાહેબ સાથે પત્રવ્યવહાર થયું કર્યો હતો. તેમના તરફથી સીધતાપૂર્વક પ્રત્યુત્તરો મળેલા છે, તેને મારે હું તેમનો આભાર અદર્શિત કરવાની આ તક લઉં છું.

ભાષાંતરકાર્યના આ પ્રયાસમાં મને મારા વડીલ ખંધુશ્રી નગીન-દાસભાઈ તરફથી મળેલ મધુર પ્રેરણા હમેશાં સ્મૃતિમાં રહેશે.

પૂરતી કાળજી રાખવા છતાં આ અંચભા કોઈ ત્રુટિ રહી ગઈ હોય તેનો વાચકગણ નિર્દોષ કરશે તો યોગ્ય સુધારો થઈ શકશે.

અનુક્રમણિકા

	પૃષ્ઠ
મુનિશ્રીઓના અભિપ્રાયો	૩
પ્રસ્તાવના	૫
આમુખ	૭
અનુક્રમણિકા	૮
અકારાણનુક્રમણિકા	૯
શેઠ શ્રી બેરોહાનજી સેઠિયાનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર	૪૭
એકની સંખ્યાના બોલ	૬ થી ૭
બેની સંખ્યાના બોલ	૮ થી ૫૧
ત્રણની સંખ્યાના બોલ	૫૨ થી ૧૦૩
ચારની સંખ્યાના બોલ	૧૦૪ થી ૨૨૬

અકારાદ્યનુક્રમણિકા

અ

વિષય	બોલ નં.	પૃષ્ઠ નં.
અકર્મ ભૂમિત મનુષ્ય	૭૧	૬૨
અકામ મરણ	૫૩	૩૮
અક્રિયાવાદી	૧૯૪	૧૫૪
અગાર ચારિત્ર ધર્મ	૨૦	૨૦
અધાતી કર્મ	૨૭	૨૪
અચક્ષુ દર્શન	૨૦૨	૧૬૪
અચિત્ત યોનિ	૬૭	૫૭
અઉચ્ચ	૭૩	૬૩
અઞ્જવાધિકરણ	૫૦	૩૭
અણગાર ચારિત્ર ધર્મ	૨૦	૨૦
અતિક્રમ	૨૪૭	૧૯૬
અતિચાર	૨૪૭	૧૯૬
અતિથિ સંવિભાગ શિક્ષામત	૧૬૦	૧૫૦
અતિવ્યાપિત	૧૨૦	૯૬
અધિકરણ	૫૦	૩૭
અધોલોક	૬૫	૫૫
અદ્વા પદ્યોપમ	૧૦૮	૮૬
અદ્વા સાગરોપમ	૧૦૯	૮૯
અનધ્યવસાય સમારોપ	૧૨૧	૯૭
અનર્થ દંડ	૩૭	૩૦
-વિરમણમત	૧૨૮	૧૦૨
અનાચાર	૨૪૭	૨૦૦

વિષય	ભાગ નં.	પૃષ્ઠ નં.
અનાત્મજૂત લક્ષણ	૪૭	૩૫
અનાત્મપૂર્વ	૧૧૯	૯૫
અનાભોગ નિવર્તિત ક્રોધ	૧૧૬	૧૩૪
અનાહારક શ્રવ	૮	૯
અનિત્ય ભાવના	૨૨૬	૧૮૬
અનિવૃત્તિ કરણ	૭૮	૬૭
અનુકંપા દાન	૨૦૦	૧૬૩
અનુગમ	૨૧૧	૧૬૯
અનુત્પન્ન ઉપકરણોત્પાદન વિનય	૨૩૮	૧૯૫
અનુપચીત ક્રોધ	૧૬૬	૧૩૪
અનુપ્રેક્ષા	૨૨૫	૧૮૧
અનુભાગ બંધ	૨૫૧	૨૦૮
અનુમાન પ્રમાણ	૨૦૫	૧૬૬
અનુયોગ		
-ના દાર	૨૧૧	૧૬૯
-દાર મુત્ર	૨૦૭	૧૬૮
અનંત શ્રવિક વનરપતિ	૭૦	૬૧
અનંત સંસારી શ્રવ	૮	૯
અનંતાનુગંધી કપાલ	૧૧૦થી ૧૧૪,	૧૨૬થી ૧૩૩
અપચીત શ્રવ	૮	૯
અપરાધ	૪૧	૩૨
અપાય વિચલ્ય કર્મધ્યાન	૨૨૩	૧૮૨
અપાયાપત્રમ અતિશય	૧૩૧	૧૦૭
અપૂર્વ કળ	૭૮	૬૭

વિષય	બોલનં.	પૃષ્ઠનં.
આપૌદ્ગસિક સમકિત	૧૦	૧૩
અપ્રત્યાખ્યાની કપાય	૧૬૦થી	૧૨૬થી
	૧૬૪,	૧૩૩
અભયદાન	૨૦૦	૧૬૩
અભવ સિદ્ધિ (અભવિ) છવ	૮	૯
અરિહંત ભગવાન	૬૩	૫૩
—ના મૂળ અતિશય	૧૩૧	૧૦૭
અરૂપી	૬૦	૫૦
અર્થકથા	૯૭	૮૧
અર્થદંડ	૩૭	૩૦
અર્થધર પુરુષ	૮૪	૭૩
અર્થ પુરુષાર્થ	૧૯૭	૧૫૮
અર્થ યોગિ	૧૨૬	૧૦૦
અર્થ ક્રુત ધર્મ	૧૯	૨૦
અર્થાગમ	૮૩	૭૧
અર્થાન્તર અસત્ય	૨૭૪	૨૨૫
અર્થોવગ્રહ	૫૮	૪૯
અરૂપાલુભ્ય	૧૦૫	૮૫
અસૌકાકાશ	૩૫	૨૯
અવગાઢ રુચિ	૨૨૪	૧૮૫
અવગ્રહ	૨૦૩	૧૬૪
—ના બે ભેદ	૫૮	૪૯
અવધિગ્નાનના બે ભેદ	૧૩	૧૬
અવધિ દર્શન	૨૦૨	૧૬૪
અવસર્પિણી કાળ	૩૪	૨૯

વિષય	ખોલનં.	પૃષ્ઠનં
અવાય	૨૦૩	૧૬૫
અવાતર સામાન્ય	૫૯	૪૯
અવ્યવહાર રાશિ	૯	૧૨
અવ્યાપ્તિ લક્ષણાભાસ	૧૨૦	૯૬
અશરણુ ભાવના	૩૨૬	૧૮૬
અસત્ય ભાષા	૨૭૩	૨૨૪
અસત્ય વચનના ચાર પ્રકાર	૨૭૪	૨૨૪
અસત્યામૃષા (વ્યવહાર) ભાષા	૨૭૩	૨૨૪
અસદ્ભાવોદ્ભાવન અસત્ય વચન	૩૭૪	૨૨૪
અમંજમાત નિવિક વનગ્પતિ	૭૦	૬૧
અસંભવ લક્ષણાભાસ	૧૩૦	૯૬
અમંયત શ્રવ	૬૯	૬૦
અસંગી શ્રવ	૮	૯
અસાતાવેદનીય કર્મ	૫૧	૩૭
અસિકર્મ	૭૨	૬૩
અગ્નિકાય ધર્મ	૭૬	૬૫
અત્રબાલ શ્રુત	૧૬	૧૮
અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત	૧૬	૧૮
અગ્રુલ પરિભાષ્ય	૧૧૮	૯૪
અતક્રિયા	૨૫૮	૨૧૩
અંતરક્રીપક મનુષ્ય	૭૧	૬૨
અંતરાત્મા	૧૨૫	૧૦૦

આ

વિષય	બોલ નં.	પૃષ્ઠ નં.
આકાશ	૩૫	૨૯
આક્ષેપણી કથા	૧૫૬	૧૨૩
આગમની વ્યાખ્યા અને ભેદ	૮૩	૭૧
-પ્રમાણ	૨૦૫	૧૬૬
આચાર વિનયના ચાર પ્રકાર	૨૩૩	૧૯૨
આચાર્યના ત્રણ ભેદ	૧૦૩	૮૪
-ની ઝાંઢિ	૧૦૨	૮૩
આઠ રૂપરૂપી રૂપી દ્રવ્ય	૬૧	૫૧
આત્મજૂત ક્ષણ	૪૭	૩૫
આત્મવાદી	૧૯૫	૧૫૬
આત્મવેદનીય ઉપસર્ગ	૨૪૬	૧૯૮
આત્મા	૧	૧
-ત્રણ	૧૨૪	૧૦૦
આત્મશુદ્ધિ	૧૧૮	૯૪
આદર્શ (દર્પણ) સમાન આવક	૧૮૯	૧૪૮
આધાર	૪૮	૩૫
આધિગમિક સમક્તિ	૧૦	૧૩
આધેય	૪૮	૩૫
આનુગમિક (અનુમાન) વ્યવસાય	૮૫	૭૩
આસિનિબોધિક (મતિ) શાન	૧૫	૧૭
-ના ચાર ભેદ	૨૦૩	૧૬૪
આમિયોગિકી ભાવના	૧૪૩	૧૧૪
આભોગ નિર્વાતિત ક્રોધ	૧૬૬	૧૩૪

વિષય	બોલનં.	પૃષ્ઠનં.
આયુષ્ય		
—ની વ્યાખ્યા અને ભેદ	૩૧	૨૭
—અર્ધ આયુષ્ય	૧૦૫	૮૫
—અશુભ દીર્ઘ આયુષ્ય	૧૦૬	૮૫
—શુભ દીર્ઘ આયુષ્ય	૧૦૭	૮૬
આરંભ	૪૯	૩૬
આરાધનાના ત્રણ ભેદ	૮૬	૭૪
આરોપણા-પ્રાયશ્ચિત્ત	૨૪૯	૨૦૨
આર્તધ્યાન	૨૧૮	૧૭૪
—ના ચાર પ્રકાર	૨૧૯	૧૭૭
—નાં ચાર લિંગ	૨૨૦	૧૭૮
આવિર્ભાવ	૪૫	૩૪
આશ્રવ		
આસુરી ભાવના	૧૪૩	૧૧૪
આદારક જીવ	૮	૯
આદાર સંગી	૧૪૪	૧૧૫
—નાં ચાર કારણ	૧૪૫	૧૧૬
આગા રુચિ	૨૨૪	૧૮૫
આગા વિચય ધર્મધ્યાન	૨૨૩	૧૮૧
ઈ		
ઇન્દ્રિયના બે ભેદ	૨૩	૨૨
—દ્રવ્યેન્દ્રિય	૨૪	૨૩

વિષય	ખાલન	પૃષ્ઠન
ઉપપાત	૬૬	૫૬
ઉપભોગ પરિભોગ પરિમાણ પ્રત	૧૨૮	૧૦૨
ઉપમાન પ્રમાણ	૨૦૫	૧૬૭
ઉપમા સંખ્યાના ભેદ	૨૦૬	૧૬૭
ઉપયોગ	૧૧	૧૪
—ભાવેન્દ્રિય	૨૫	૨૩
ઉપશમન ઉપક્રમ	૨૫૩	૨૧૦
ઉપશમ શ્રેણી	૫૬	૪૦
ઉપશાત ક્રોધ	૧૬૬	૧૩૪
ઉપસર્ગ		
—ના ચાર ભેદ	૨૪૨	૧૮૭
—આત્મસંવેનીય	૨૪૬	૧૮૮
—તિર્થંક સખધી	૨૪૫	૧૯૮
—દેવ સખધી	૨૪૩	૧૮૭
—મનુષ્ય સખધી	૨૪૪	૧૮૮
ઉપાદાન કારણ	૩૬	૩૦
ઉચ્ચ યોનિ	૬૭	૫૭

૭૧

ભિર્ધ્વતા સામાન્ય

૫૯

૪૮

ભિર્ધ્વ લોક

૬૫

૫૫

ભિચોદરીના ભેદ

૨૧

૨૧

ક

વિષય	ભાગનં.	પૃષ્ઠ નં.
કળુમતિ મનઃપર્યવ જ્ઞાન	૧૪	૧૬
કલ્પિના ત્રણ બેદ	૯૯	૮૨
કલ્પિ ગારવ (ગોરવ)	૯૮	૮૧

એ

એકત્વ ભાવના	૨૨૧	૧૮૬
એકત્વ વિતર્ક અવિચારી શુદ્ધ ધ્યાન	૨૨૮	૧૮૮
એવણા સમિતિના બેદ	૯૩	૭૮

ઐ

ઐત્યત્તિકી શુદ્ધિ	૨૦૪	૧૬૫
ઐપશમિક સમકિત	૮૦	૭૦

ઈ

ઈયા

—ના ત્રણ બેદ	૯૭	૮૧
—ના ચાર બેદ	૧૫૦	૧૧૮
—આક્ષેપણી	૧૫૬	૧૨૩
—દેશ ઈયા	૧૫૩	૧૨૦
—ધર્મ ઈયા	૧૫૫	૧૨૨

વિષય	ભોક્ત નં.	પૃષ્ઠ નં.
કથા-નિવેદની	૧૫૯	૧૨૬
-ભત કથા	૧૫૨	૧૧૯
-રાજ કથા	૧૫૪	૧૨૧
-વિક્ષેપણી	૧૫૭	૧૨૪
-સંવેગની	૧૫૮	૧૨૫
-શ્રી કથા	૧૫૧	૧૧૮
કથ્ય કાવ્ય	૨૧૫	૧૭૩
કરણ	૯૪	૭૮
-ના ભેદ	૭૮	૬૬
કરુણા-ભાવના	૨૫૦	૨૦૫
કર્મ		
-ની વ્યાખ્યા અને બે ભેદ	૨૭,૨૮	૨૪,૨૫
-અધાતી	૨૭	૨૪
-ની અવસ્થા ચાર	૨૫૭	૨૧૨
-ધાતી	૨૭	૨૪
-ચારિત્ર મોહનીય	૩૦	૨૬
-નિકામિત	૨૫૬	૨૧૨
-નિરૂપકમ	૨૮	૨૫
-મંધ	૨૬	૨૪
-મોહનીય	૨૯	૨૬
-વેદનીય	૫૧	૩૭
-સોપકમ	૨૮	૨૫
કર્મ (કાર્ય-વ્યાપાર)	૯૨	૬૩
કર્મ જીમિજ મનુષ્ય	૭૧	૬૨

વિષય	બોલ નં.	પૃષ્ઠ નં.
કર્મવાદી	૧૯૪	૧૫૭
કલ્પાતીત દેવ	૫૭	૪૮
કલ્પોપત્ત દેવ	૫૭	૪૮
કપાય-		
—ની વ્યાખ્યા	૧૧૦	૧૨૮
—ની ઐદિક લાનિઓ	૧૧૮	૧૩૫
—કર્ષ ગતિમાં કયા કપાયની અધિકતા	૧૧૫	૧૩૪
—કોષ	૧૧૦, ૧૧૧, ૧૨૮, ૧૩૦, ૧૧૧, ૧૧૭	૧૩૪, ૧૩૫
—છતવાના ઉપાય	૧૧૬	૧૩૫
—માન	૧૧૦, ૧૧૨ ૧૨૮, ૧૩૧	
—માયા	૧૧૦, ૧૧૩ ૧૨૮, ૧૩૨	
—મોહનીય	૨૬	૨૬
—સોભ	૧૧૦, ૧૧૪ ૧૨૬, ૧૩૩	
કંટક સમાન આવક	૧૮૬	૧૪૬
કંઈપ લાવના	૧૪૩	૧૧૪
કામ કયા	૬૭	૮૧
કામ પુરુષાર્થ	૧૬૭	૧૫૬
કામ ગુપ્તિ	૧૨૬	૧૦૩
કામ યોગ	૬૫	૭૬
કામ સ્થિતિ	૩૨	૨૮
કારક સમક્ષિત	૮૦	૬૬
કારણ	૪૪	૩૪
—ના બે બેદ	૩૬	૩૦

વિષય	ખોડનં.	પૃષ્ઠનં.
કારુણ્ય ભાવના	૨૫૦	૨૦૫
કાર્મિકી બુદ્ધિ	૨૦૪	૧૬૬
કાર્ય	૪૪	૩૪
કાવ્યના ચાર ભેદ	૨૧૫	૧૭૩
કાળ	૧૧૩	૧૭૨
—ના ભેદ	૩૭	૨૮
—પત્યોપમ	૧૦૮	૮૬
—સાગરોપમ	૧૦૯	૮૯
કાળચક્ર		
—ના ભેદ	૩૪	૨૯
—અવસર્પિણી	૩૪	૨૯
—ઉત્સર્પિણી	૩૪	૨૯
કિલ્બિપિકી ભાવના	૧૪૩	૧૧૪
કુલની ચોભંગી	૧૭૦	૧૩૬
—ની ઉપમાવાળા ચાર પુરુષ	૧૭૧	૧૩૬
કેવળ દર્શન	૨૦૨	૧૬૪
કૃતિકર્મ	૭૨	૬૩
કૃષ્ણપક્ષી જીવ	૮	૯
ક્રિયાવાદી	૧૯૪, ૧૯૫	૧૫૩, ૧૫૬
ક્રોધ	૧૬૦	૧૨૮
—ના ભેદ	૧૬૧	૧૩૦
—ના પ્રકાર	૧૬૬	૧૩૪
—ની અધિકતા	૧૬૫	૧૩૪
—ની ઉત્પત્તિના સ્થાન	૧૬૭	૧૩૫

વિષય	બોલનં.	પૃષ્ઠનં.
ક્રોધ-ને છતવાના ઉપાય	૧૬૯	૧૩૫
—થી થતી હાનિ	૧૬૮	૧૩૫
ગ		
ગણ-શુભ, અશુભ	૨૧૬	૧૭૩
ગણિતાનુયોગ	૨૧૪	૧૭૩
ગણિત (વસ્તુ)	૨૬૮	૨૨૧
ગતિ	૧૩૩	૧૦૯
ગદ્ય કાવ્ય	૨૧૫	૧૭૩
ગર્ભજન્મ	૬૬	૫૭
ગદા (અસત્ય વચન)	૨૭૪	૨૨૫
ગવેષણા-એવણા	૯૩	૭૮
ગારવ (ગૌરવ)	૯૮	૮૧
ગુણ	૬૨	૫૩
—ના બે ભેદ	૫૫	૩૯
ગુણપ્રકારનાં સ્થાન	૨૬૩	૨૧૯
ગુણબોધના ચાર કારણ	૨૬૨	૨૧૯
ગુણ્યત	૧૨૮	૧૦૧
ગુપ્તિ	૨૨	૨૨
—ના ભેદ	૧૨૯	૧૦૨
ગુરુ તત્ત્વ	૬૩	૫૩
ગેય કાવ્ય	૨૧૫	૧૭૩
ગૌણ	૩૯	૩૧
મહણ-એવણા	૯૩	૭૮
મ્રાસ-એવણા	૯૩	૭૮

ઘ

વિષય	ભાલન.	પૃષ્ઠન.
ઘડાની ચોભંગી	૧૭૦	૧૩૬
-ની ઉપમાવાળા ચાર પુરુષો	૧૭૧	૧૩૬
ઘાતીકર્મ	૨૭	૨૪
ઘાણેન્દ્રિય	૨૧૭	૧૭૪

ચ

ચક્ષુદર્શન	૨૦૨	૧૬૪
ચતુષ્પદ તિર્થંચ પચેન્દ્રિયના ચાર ભેદ	૨૭૫	૨૨૫
ચરણ કરણાનુયોગ	૨૧૪	૧૭૩
ચાર ગતિમા કયા કયા કયાયની અધિકતા?	૧૬૫	૧૩૪
ચાર ગતિમા ચાગ મણાનું અલ્પ બહુત્વ	૧૪૬	૧૧૭
ચાર સ્પર્શી રૂપી	૬૧	૫૧
ચારિત્ર	૧૯૮	૧૬૦
-ના ભેદ	૨૦	૨૦
-આરાધના	૮૬	૭૪
-ધન્ન	૯૨	૭૭
-ધર્મ	૧૮	૧૯
-ધર્મમા રાગ	૮૧	૭૧
-પ્રાપશ્ચિત્ત	૨૪૮	૨૦૧
-મોહનીય કર્મ	૨૬	૨૬
-મોહનીય કર્મના ભેદ	૩૦	૨૬
-વિરાધના	૮૭	૭૪
ચૌયાનુબંધી રૌદ્ર ધ્યાન	૨૨૧	૧૭૬

છ

વિષય	બોલ નં.	પૃષ્ઠ નં.
ઉદ્યુત	૨૦૮	૧૬૮

જ

જન્મ	૬૬	૫૬
જન્મુદીપ	૪	૭
-માં મેરૂપર્વત ઉપર ચાર વન	૨૭૭	૨૨૬
જિન	૭૪	૬૪
જીવ		
-ના નવ પ્રકારે બળ્યે બોલ	૮	૯
-ના ત્રણ ભેદ	૬૬	૬૦
-નું અદ્વાયુધ્ય	૧૦૫	૮૫
-નું અગુણ દીર્ઘાયુધ્ય	૧૦૬	૮૫
-ની લોક બહાર જવાની અસમર્થતા	૨૭૨	૨૨૨
-નું શુભ દીર્ઘાયુધ્ય	૧૦૭	૮૬
જીવાધિકરણ	૫૦	૩૭

ત

તરવ	૬૩	૫૩
તદુભયધર પુરુષ	૮૪	૭૩
તદુભયાગમ	૮૩	૭૧
તપ	૨૧, ૧૯૮, ૨૧, ૧૬૦,	
	૧૯૯,	૧૬૧,
તપચરા પુરુષ	૧૯૬	૧૫૮

ઘ

વિષય	ભોગનં	પૃષ્ઠનં.
ધર્મા યોજંગી	૧૭૦	૧૩૬
-ની ઉભાવાળા ચાર પુરો	૧૭૧	૧૩૬
ધાતીકર્મ	૨૭	૨૪
ધાત્રેન્દ્રિય	૨૧૭	૧૭૪

ચ

અમુદર્શન	૨૦૨	૧૬૪
અતુલ્ય તિર્થ ચત્રેન્દ્રિયના ચાર ભેદ	૨૭૫	૨૨૫
અરજ કષ્ટાનુયોગ	૨૧૪	૧૭૩
ચાર ગતિમા કા કયા કયાયની અધિકતા?	૧૬૫	૧૩૪
ચાર ગતિમા ચાર મંદાનું અસ્થ બદ્ધત્વ	૧૪૬	૧૧૭
ચાર સ્પર્શી રૂપી	૬૧	૫૧
ચારિત્ર	૧૯૮	૧૬૦
-ના ભેદ	૨૦	૨૦
-આરાધના	૮૬	૭૪
-ઈન્દ્ર	૯૨	૭૭
-ધર્મ	૧૮	૧૯
-ધર્મમા રાગ	૮૧	૭૧
-આચારિય	૨૪૮	૨૦૧
-મોહનીય કર્મ	૨૯	૨૬
-મોહનીય કર્મના ભેદ	૩૦	૨૬
-વિરાધના	૮૭	૭૪
ચૌધાનુમતી રોદ ધ્યાન	૨૨૧	૧૭૬

છ

વિષય	બોલનં.	પૃષ્ઠનં.
છેદચૂત	૨૦૮	૧૬૮

જ

જાગ	૧૧	૫૬
જામ્બુદીપ	૪	૭
-માં મેરૂપર્વત ઉપર ચાર વન	૨૭૭	૨૨૬
જિન	૭૪	૧૪
જીવ		
-ના નવ પ્રકારે જાળે બોધ	૮	૯
-ના ત્રણ ભેદ	૬૯	૧૦
-નું અપ્પાસુખ્ય	૧૦૫	૮૫
-નું અશુભ દીર્ઘાસુખ્ય	૧૦૬	૮૫
-ની ભોલ જહાર જ્ઞાની અસમર્થતા	૨૭૨	૨૨૨
-નું શુભ દીર્ઘાસુખ્ય	૧૦૭	૮૬
જીવાધિકરણ	૫૦	૩૭

ત

તત્ત્વ	૬૩	૫૩
તદુભયધર પુરુષ	૮૪	૭૩
તદુભયાગમ	૮૩	૭૧
તપ	૨૧, ૧૬૮, ૨૧, ૧૬૦,	
	૧૬૯,	૧૬૧,
તપશ્ચરા પુરુષ	૧૬૬	૧૫૮

વિષય	બોલનં.	પૃષ્ઠનં.
તિરોભાવ	૪૫	૩૪
તિર્પક ભોક્ષ	૬૫	૫૫
તિર્પક સામાન્ય	૫૯	૪૯
તિર્પક		
—નો આયુષ્યઅંશ	૧૭૫	૧૧૦
—નો આદાર	૨૬૫	૨૨૦
—સંબંધી ઉપસર્ગ	૨૪૫	૧૯૮
તીર્થ	૧૮૧	૧૪૧
ત્રસ શ્રવ	૮	૯

દ

દર્શન	૭૯,૧૯૮	૧૮,૧૧૦
—ના ત્રણ ભેદ	૭૭	૧૧
—ના ચાર ભેદ	૨૦૨	૧૬૪
—આરાધના	૮૬	૭૪
—ઉદ્ધ	૯૨	૭૭
—ઉપયોગ	૧૧	૧૪
—પ્રાપ્તિ	૨૪૮	૨૦૧
—મોહનીય કર્મ	૨૯	૨૬
—વિરાધના	૮૭	૭૪
દશવૈકાલિક સૂત્ર	૨૦૭	૧૬૮
દશાશુતરકંધ સૂત્ર	૨૦૮	૧૬૮
દાન	૧૯૯	૧૬૧
—ના પ્રકાર	૨૦૦	૧૬૨
—દશા પ્રકાર	૧૯૬	૧૫૮

વિષય	બોલનં.	પૃષ્ઠનં.
નામ નિરૂપ	૨૧૨	૧૭૦
નારકીનો આહાર	૨૬૪	૨૧૯
નારકીની મનુષ્યસોઠર્માં આવવાની અસમર્થતા	૧૪૨	૧૧૩
નિકાચિત કર્મ	૨૫૦	૨૧૨
નિરૂપ	૨૧૧	૧૬૯
—ના બેઠ	૨૧૨	૧૭૦
નિગોદના છવ	૯	૧૨
નિદાન (નિર્માણ)	૨૧૯	૧૭૭
નિદાન સ્વપ્ન	૧૦૪	૮૪
નિધિના બેઠ	૨૫૫	૨૧૨
નિમિત્ત કારણ	૩૬	૩૦
નિરૂપકમ આધુન્ય	૩૧	૨૭
નિરૂપકમ કર્મ	૨૮	૦૫
નિર્મથ-જુઓ સાધુ		
નિર્મથના આચારનો અતિક્રમ	૧૮૭	૧૪૭
નિર્વૃત્તિ	૪૬	૩૫
નિર્વૃત્તિ દ્રવ્યેન્દ્રિય	૨૪	૨૩
નિર્વેદની કથા	૧૫૯	૧૨૬
નિર્ણય સૂત્ર	૨૦૮	૧૬૮
નિર્ણય	૪૦	૩૨
નિર્ણય સમક્રિત	૧૦	૧૩
નિર્મર્ગ રચિ	૨૨૪	૧૮૫
નિરૂપ	૨૧૧	૧૬૯
—ના બેઠ	૨૧૨	૧૭૦

વિષય	બોલનં.	પૃષ્ઠનં.
નૈસર્ગિક સમક્તિ	૧૦	૧૩
નોકપાય મોહનીય કર્મ	૨૦	૨૭

પ

પદ્મ ધર્મ ધ્યાન	૨૨૨	૧૮૭
પદ કામ્ય	૨૧૫	૧૭૩
પરમાણુ	૬	૭
પરમાત્મા	૧૨૫	૧૦૦
પરિકુચના પ્રાપ્તિ	૨૪૬	૨૦૨
પરિગ્રહ	૪૬	૩૬
—સંગ	૧૪૪	૧૧૬
—સંગની ઉત્પત્તિનાં કારણો	૧૪૮	૧૧૭
પરિચ્છેદ વસ્તુ	૨૬૮	૨૨૧
પરિત સંસારી જીવ	૮	૯
પરિવર્તના	૨૨૫	૧૮૬
પરોક્ષ જ્ઞાન	૧૨	૧૫
—ના બે ભેદ	૧૫	૧૭
પર્યાપ્તક જીવ	૮	૯
પર્યાય	૬૨	૫૩
પર્યાયાયિક નય	૧૭	૧૮
પલ્લોપમ	૧૦૮	૮૬
પશ્ચાત્તુર્વર્તી	૧૧૯	૯૫
પક્ષી	૨૭૬	૨૨૫
પારિશ્રામિકી જીવિ	૨૦૪	૧૬૬

વિષય	બોલનં.	પૃષ્ઠનં.
પિતાનાં ત્રણ અંગ	૧૨૨	૯૮
પિંડરથ ધર્મધ્યાન	૨૨૭	૧૮૭
પ્રહમલ		
—ની લોક જાહેર જવાની અસમર્થતા	૨૭૨	૨૨૨
—પરિણામ	૨૭૦	૨૨૨
પુરુષના ત્રણ પ્રકાર	૮૪	૭૩
—ના ચાર પ્રકાર કુંભની ઉપમાવાળા	૧૭૧	૧૩૬
—ના ચાર પ્રકાર કૂંભની ઉપમાવાળા	૧૭૩	૧૩૭
—ના ચાર પ્રકાર ગેધની ઉપમાવાળા	૧૭૫	૧૩૮
—ના ચાર પ્રકાર મેધની ઉપમાવાળા	૧૭૬	૧૩૯
પુરુષ વેદ	૬૮	૬૦
પુરુષાર્થ	૧૯૭	૧૫૮
પૂજતિશય	૧૩૧	૧૦૭
પૂર્વીનુપૂર્વી	૧૧૯	૯૫
પૃથ્વીના	૨૨૫	૧૮૬
પૃથક્ત્ર વિતર્ક સવિચારી શુદ્ધ ધ્યાન	૨૨૮	૧૮૮
પૃથ્વીના દેશતઃ મૂળવાનાં કારણો	૧૧૬	૯૩
— સમસ્ત મૂળવાનાં કારણો	૧૧૭	૯૩
— ત્રણ વલયો	૧૧૫	૯૩
પૌદ્ગલિક સમક્રિત	૧૦	૧૩
પૌષ્ઠ શિક્ષામત	૧૯૦	૧૫૦
પ્રકૃતિ બંધ	૨૫૧	૨૦૮
પ્રતિસેવના પ્રાચલિત	૧૪૦	૨૦૧
પ્રતીતિ	૨૪૩	૧૯૧
પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ	૧૫૩	૧૨૦

વિષય	બોલન.	પૃષ્ઠન.
અત્યક્ષ વ્યવસાય	૮૫	૭૩
અત્યક્ષ જ્ઞાન	૧૨	૧૫
અત્યાખ્યાન		
—ના બે ભેદ	૫૪	૩૯
અત્યાખ્યાનાવરણીય કથાય	૧૬૦થી ૧૬૪	૧૨૯થી ૧૩૩
અત્યુપકાર	૧૨૪	૯૮
પ્રદેશ	૫	III
પ્રદેશમુલ	૨૫૧	૨૦૮
અમાણ	૩૮	૩૧
—ના ચાર ભેદ	૨૦૫	૧૬૬
અમાણાશુલ	૧૧૮	૯૪
અમોહભાવના	૨૫૦	૨૦૪
અવચન માતા	૭૭	૨૨
અવતિ	૪૬	૩૫
અનન્યા લીધેલ પુરષોના પ્રકાર	૧૮૦	૧૪૦
અનન્યા સ્થવિર	૯૧	૭૭
આત્મિક વ્યવસાય	૮૫	૭૩
આવશિષ્ટના ચાર ભેદ	૨૪૮	૨૦૦
—ના અન્ય ચાર ભેદ	૨૪૯	૨૦૧

વિષય	બોલનં.	પૃષ્ઠનં.
દિશા પરિભાષુ ઘન	૧૨૮	૧૦૨
દીપક સમકિત	૮૦	૬૯
દુર્લભ બોધિ જીવ	૮	૯
દુઃખત્યાખ્યાન	૫૩	૩૯
દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય	૯૦	૭૬
દુઃખશય્યા	૨૫૯	૨૧૫
દુઃસંગ્રામ	૭૫	૬૪
દેવ		
-(અરિહંત) તત્ત્વ	૬૩	૫૩
-ની વૈયાવચ્ચ	૮૧	૭૧
દેવતા		
-ના બે ભેદ	૫૭	૪૮
-ના ચાર ભેદ	૧૩૮	૧૧૧
-ની અભિલાષા	૧૧૧	૯૧
-નો આયુષ્યબંધ	૧૩૭	૧૧૧
-નો આહાર	૨૬૭	૨૨૧
-ની ઋદ્ધિ	૧૦૦	૮૨
-ની ઓળખાણ	૧૩૯	૧૧૧
-નું વ્યવન ગાન	૧૧૩	૯૨
-નો પશ્ચાત્તાપ	૧૧૨	૯૧
-ના મનુષ્યલોકમાં આવવાનાં કારણો	૧૧૦, ૧૪૧	૯૦, ૧૧૨
-ના મનુષ્યલોકમાં ન આવવાનાં કારણો	૧૪૦	૧૧૨
-સંબંધી ચાર ઉપસર્ગ	૨૪૩	૧૯૩
દેશકથા	૧૫૩	૧૨૦

વિષય	જોત ન.	પૃષ્ઠ નં.
ધ્યાન		
—ના બે ભેદ	૨૧૮	૧૭૪
—આર્ત ધ્યાન	૨૧૯	૧૭૭
— — —ના સિંગ	૨૨૦	૧૭૮
—ધર્મધ્યાન	૨૨૩	૧૮૧
— — —ના ભેદ	૨૨૭	૧૮૭
— — —ના અવલગન	૨૨૫	૧૮૫
— — —ની ભાવના	૨૨૬	૧૮૬
— — —ના સિંગ	૨૨૪	૧૮૪
—ગૌદ ધ્યાન	૨૨૧	૧૭૮
— — —ના લક્ષણ	૨૨૨	૧૮૦
—શુકલ ધ્યાન	૨૧૮, ૨૨૮	૧૭૧, ૧૮૮
— — —નું અવનગન	૨૩૦	૧૯૦
— — —ની ભાવના	૨૩૧	૧૯૧
— — —ના સિંગ	૨૨૯	૧૮૯
ધ્વજ સમાન આવક	૧૮૯	૧૪૯
દ્રીવ્ય	૧૪	૫૪
ન		
નપુસક વેદ	૬૬	૫૯
નય	૩૮, ૨૧૧, ૩૧, ૧૬૯	
—ના બે ભેદ	૧૭	૧૮
નગ્ન આયુષ્યગધના કાગળો	૧૩૪	૧૦૯
નંદી સૂત્ર	૨૦૭	૧૬૮

ખ

વિષય	બોલનં.	પૃષ્ઠનં.
ખદિરાતમા	૧૨૫	૧૦૦
ખાદર છવ	૮	૯
ખુદિના ચાર બેદ	૨૦૪	૧૧૫
ખુદરકંપ સૂત્ર	૨૦૮	૧૧૮
ખંધ-(કર્મનો)	૨૫૩	૨૧૨
-ના બે બેદ	૨૧,૫૨	૨૧,૩૭
-ના ચાર બેદ	૨૫૧,૨૫૨	૨૦૮,૨૦૯
ખંધનોપક્રમ	૨૫૩	૨૧૦
ખંધુ સમાન આવક	૧૮૮	૧૪૮

બ

બત્તકથા	૧૫૦	૧૧૮
-ના બેદ	૧૫૨	૧૧૯
બપ સંજા	૧૪૬	૧૧૫
-ની ઉત્પત્તિનાં કારણો	૧૪૬	૧૧૬
બવપ્રત્યય અવધિગાન	૧૩	૧૬
બવ સિદ્ધિ છવ	૮	૯
બવરિપતિ	૩૨	૨૮
બાઈ સમાન આવક	૧૮૮	૧૪૮
બાર પ્રત્યયરોહજુતા વિનય	૨૪૧	૧૬૬
બાવ	૨૧૩	૧૭૨
બાવના	૧૯૯	૧૬૨
-ના ચાર બેદ	૧૪૩	૧૧૪

વિષય	બોલનં.	પૃષ્ઠનં.
ભાવનાના ચાર પ્રકાર	૨૫૦	૨૦૨
ભાવ ઇદ્ર	૯૨	૭૭
ભાવ હિલ્લોદરી	૨૧	૨૧
ભાવ દુઃખ-શમ્યા	૨૫૯	૨૧૫
ભાવનિસેષ	૨૧૨	૧૭૧
ભાવપ્રાપ્ત્ય	૨૦૧	૧૬૩
ભાવ મગ્ધિ	૧૦	૧૩
ભાવેન્દ્રિય	૨૩	૨૨
—ના બે ભેદ	૨૫	૨૩
ભાયા	૨૭૩	૨૨૩
ભાડ (વસ્તુ)	૨૬૮	૨૨૧
ભેદ અર્થ યોગિ	૧૨૬	૧૦૧

મ

મતિ (આભિનિર્મોધિક) જ્ઞાન	૧૫	૧૭
—ના ચાર ભેદ	૨૦૩	૧૬૪
મનુષ્યના ત્રણ ભેદ	૭૧	૬૨
—આયુષ્યમંધનાં કા-લો	૧૩૬	૧૧૦
—નો આહાર	૨૬૬	૨૨૦
—મંત્રધી ઉપસર્ગ	૨૪૪	૧૬૮
મનોગુપ્તિ	૧૨૯	૧૦૩
મનોપોત્ર	૯૫	૭૨
મનઃપર્યવ જ્ઞાનના ભેદ	૧૪	૧૬
મનઃપર્યવજ્ઞાની જિન	૭૪	૬૪

વિષય	બોલ નં.	પૃષ્ઠ નં.
મરણ	૫૩	૩૮
મસિ કર્મ	૭૨	૬૩
મદાગ્રત ચાર	૧૮૪	૧૪૪
મહા સામાન્ય	૫૯	૪૯
મળમૂત્રાદિ ત્યાગવાનું સ્થાન	૧૮૬	૧૪૭
માતાનાં ત્રણ અંગ	૧૨૩	૯૮
માતાપિતાનો પ્રત્યુપકાર	૧૨૪	૯૮
માતાપિતા સમાન આવક	૧૮૮	૧૪૮
માધ્યસ્થ-બાવના	૨૫૦	૨૦૬
માન	૧૬૦	૧૨૮
—ના ભેદ	૧૬૨	૧૩૧
—ની અધિકતા	૧૬૫	૧૩૪
માયા	૧૬૦	૧૨૮
—ના ભેદ	૧૬૩	૧૩૨
—ની અધિકતા	૧૬૫	૧૩૪
માયા શબ્દ	૧૦૪	૮૪
મિત્ર સમાન આવક	૧૮૮	૧૪૮
મિથ્યા દર્શન	૭૭	૬૬
મિથ્યા દર્શન શબ્દ	૧૦૪	૮૪
મિત્ર દર્શન	૭૭	૬૬
મિત્ર બાપા	૨૭૩	૨૨૪
મિત્ર મોનિ	૬૭	૫૭
મુખ્ય	૩૯	૩૧

વિષય	બોલનં.	પૃષ્ઠનં.
લોક		
—ના ભેદ	૬૫	૫૫
—આકાશ	૩૫	૨૯
—વાદી	૧૯૫	૧૫૬
—ની વ્યવસ્થા	૨૭૧	૨૨૨
લોકની બહાર જીવ અને પુદ્ગલ ન જઈ શકે	૨૭૨	૨૨૨
લોક	૧૬૦	૧૨૯
—ના ભેદ	૧૬૪	૧૩૩
—ની અધિકતા	૧૬૫	૧૩૪

વ

વચનશ્રુતિ	૧૨૯	૧૦૩
—યોગ	૯૫	૭૯
વનરપતિ	૭૦	૬૧
વધુ સ્થવિર	૯૧	૭૭
વર્ણ મેનવચનતા વિનયના ભેદ	૨૪૦	૧૯૬
વસ્તુ		
—ના ચાર પ્રકાર	૨૬૮	૨૨૧
—ના ૨૪-૫૨ ચતુષ્ટય	૨૧૩	૧૭૧
વાગ્ અતિશય	૧૩૧	૧૦૮
વાચના	૨૨૫	૧૮૬
—માટે ચાર અપાત્ર	૨૧૦	૧૬૯
—માટે ચાર પાત્ર	૨૦૯	૧૬૯

વિષય	બોલ નં. પૃષ્ઠ નં.	
વાદી		
—ના ચાર પ્રકાર	૧૬૪, ૧૬૫	૧૫૩, ૧૫૬
—ના બેદ	૧૫૦	૧૧૮
વિણિયા (વૈનયિકી) બુદ્ધિ	૨૦૪	૧૬૬
વિનય પ્રતિપત્તિ	૨૩૨ થી ૨૩૭	૧૬૨ થી ૧૬૫
વિનયવાદી	૧૬૪	૧૫૫
વિપરિણુભનોપક્રમ	૨૫૩	૨૧૧
વિપર્યય સમારોપ	૧૨૧	૬૭
વિપાક વિષય ધર્મધ્યાન	૨૨૩	૧૮૩
વિપુલ મતિ મનઃપર્યવ ગ્લાન	૧૪	૧૭
વિપર્યય	૧૨૧	૬૬
વિગાનોના ત્રણ આધાર	૧૧૪	૬૨
વિરાધના	૮૭	૭૪
વિવૃત્ત યોગિ	૧૭	૫૭
વિશેષ	૪૨	૩૩
વિશ્લેષણ વિનય	૨૩૫	૧૬૪
વિશ્લેષણી કથા	૧૫૭	૧૨૪
વેદ	૬૮	૫૬
વેદનીય કર્મના બેદ	૫૧	૩૭
વૈનયિકી બુદ્ધિ	૨૦૪	૧૬૬
વૈભાષિક ગ્રંથ	૫૫	૩૯
વૈયાવચ્ચ	૮૧	૭૧
વૈરાગ્ય	૯૦	૭૬
વ્યક્ત કૃત્ય પ્રાપ્તિ	૨૪૮	૨૦૧

વિષય	બોલ નં.	પૃષ્ઠ નં.
વ્યતિક્રમ દોષ	૨૪૭	૧૬૯
વ્યય	૬૪	૫૪
વ્યવસાય	૮૫	૭૩
વ્યવહાર	૩૯	૩૧
વ્યવહાર ભાષા	૨૭૩	૨૦૪
વ્યવહાર રાશિ	૯	૧૩
વ્યવહાર સમક્રિત	૧૦	૧૩
વ્યવહાર સૂત્ર	૨૦૮	૧૬૮
વ્યવનાવમહ	૫૮	૪૯
વ્યાધિ	૨૬૯	૨૨૨

૨૧

શબ્દરૂપ શ્રુતધર્મ	૧૯	૨૦
શબ્દ તથા	૧૦૪	૮૪
શિક્ષમત	૧૯૦	૧૪૯
શીત યોગિ	૬૭	૫૭
શીતોષ્ણ યોગિ	૬૭	૫૭
શીલ	૧૯૯	૧૬૧
શુક્લ ધ્યાન	૨૧૮	૧૭૬
—ના બેદ	૨૨૮	૧૮૮
—નું આયજન	૨૩૦	૧૯૦
—ની ભાવના	૨૩૧	૧૯૧
—ના સિંગ	૨૨૯	૧૮૯
શુભપદ્ધતિ જીવ	૮	૯

વિષય	બોલનં.	પૃષ્ઠનં.
ધરા પુરુષો	૧૯૧	૧૫૭
શેફનો પ્રત્યુપકાર	૧૨૪	૯૯
અહા	૧૨૭	૧૦૧
અમણ	૧૮૨	૧૪૨
અમણોપાસકની ત્રણ મનોગથ	૮૮	૭૫
આવક		
-ના ચાર પ્રકાર	૧૮૮,૧૮૯	૧૪૮,૧૪૯
-ના ત્રણ મનોગથ	૮૮	૭૫
-ના ચાર વિધામ	૧૯૧	૧૫૧
શ્રુત		
-ધર્મ	૧૮,૧૯	૧૬,૨૦
-ધર્મમાં રાગ	૮૧	૭૧
-વિનય	૨૩૪	
-મામાયિક	૧૯૩	૧૫૨
-દાન	૧૫	૧૭
-દાનના ભેદ	૧૧	૧૮
શ્રેણી	૫૧	૪૦
શ્રોત્રેન્દ્રિય	૨૧૭	૧૭૪
સ		
સકામ મરણ	૫૩	૨૮
સચિત યોગિ	૬૭	૫૭
સચિતાચિત યોગિ	૬૭	૫૭
સત્તા-કર્મની	૨૫૭	૨૧૩

વિષય	બોલે ન	પૃષ્ઠ ન
સત્તા-નું અર્થ	૬૪	૫૪
સત્ય	૨૫૫	૨૧૨
મત્ય બાપા	૨૭૩	૨૨૩
સત્યામત્ય (મિત્ર) જાણ	૨૭૩	૨૨૪
સદ્વર્ણ	૧૯૨	૧૫૧
મદ્બાવ પ્રતિબંધ	૨૭૪	૨૨૪
મમકિત (સમ્યક્ત્વ)	૨	૬
—ના બે બેદ	૧૦	૧૩
—ના ત્રણ બેદ	૮૦	૬૯
—આરિત્ર	૭૯	૬૮
—દર્શન	૭૭, ૭૮	૬૬, ૬૮
—ના ત્રણ મિત્ર	૮૧	૭૧
—ની ત્રણ શુદ્ધિ	૮૨	૭૧
—સામાયિક	૧૯૩	૧૫૨
—શાન	૭૬	૬૮
સમય	૭૩	૬૩
સમારભ	૯૪	૭૮
સમારોપ	૧૨૧	૯૬
સમિતિ	૨૨	૨૨
—એવળા	૮૩	૭૮
સમુચિત્ત ક્રિયા અપ્રતિપાતી શુદ્ધ ધ્યાન	૨૨૮	૧૮૯
સમ્યક્ત્વ—જુઓ મમકિત		
મર્વ બધ	૫૭	૩૮
મર્વ વિગતિ સાધુના ત્રણ મનો થ	૮૯	૭૫

વિષય	બોલ નં.	પૃષ્ઠ નં.
મર્વ વિરતિ સામાયિક	૧૯૩	૧૫૩
સહાયતા ત્રિનય	૨૩૯	૧૯૫
મંકમ (મંકમથ)	૨૫૪	૨૧૧
મંખ્યાત છવિક વનરપતિ	૭૦	૬૧
મંજવસન કથાય	૧૬૦થી ૧૬૪	૧૨૯થી ૧૩૩
મંમૃઙિમ જન્મ	૬૬	૫૬
સંયત	૬૯	૬૦
મંયતાસંયત	૬૯	૬૦
—ના ચાર પ્રકાર	૧૮૩	૧૪૪
મંયોજના પ્રાયશ્ચિત	૨૪૯	૨૦૧
મંરક્ષણાનુબંધી શૈલ ધ્યાન	૨૨૧	૧૭૯
સંરજા	૬૪	૫૪
સંવૃત્ત યોનિ	૬૭	૫૭
મંવૃત્ત-વિવૃત્ત યોનિ	૬૭	૫૭
મંવેગની કથા	૧૫૮	૧૨૫
મંશય સમારોપ	૧૨૧	૯૬
મંસાર ભાવના	૨૨૬	૧૮૭
મંમારી જીવ		
—ના બે ભેદ	૮	૯
—ના ચાર પ્રકાર	૧૩૨	૧૦૮
સંરથાન વિષય ધર્મધ્યાન	૨૨૩	૧૮૪
મંચાના ભેદ	૧૪૪	૧૧૫
સંચી જીવ	૮	૯
સાગરોપમ	૩૩	૨૮

વિષય	બોલનં.	પૃષ્ઠનં.
સાગરોપમ-ના બેદ	૧૦૯	૮૯
સાતા ગારવ	૯૮	૮૧
સાતા વેદનીય ઠર્મ	૫૧	૩૭
સાધુ-ના અસત્ય વચનના પ્રકાર	૨૭૪	૨૭૪
-ના આચારનો અતિક્રમ ન થાય	૧૮૭	૧૪૭
-ના મનોરથ	૮૯	૭૫
-એ વાતચીત કરવાનાં કારણો	૧૮૭	૧૪૭
સાધ્ય	૪૩	૩૪
સામ-અર્થ યોનિ	૧૨૬	૧૦૧
સામાન્ય	૪૨	૩૩
-ના બેદ	૫૯	૪૯
સામાયિક		
-ની બ્યાખ્યા	૧૯૩	૧૫૨
-શિક્ષામત	૧૯૦	૧૪૯
સિદ્ધ	૮	૯
સુખ-શર્યા	૨૬૦	૨૧૭
સુપાત્ર દાન	૧૯૯	૧૬૧
સુમત્યાખ્યાન	૫૪	૩૯
સુલભભોધિ	૮	૯
સૂત્ર	૨૦૭, ૨૦૮	૧૬૮
-આગમ	૮૩	૭૧
-ના ચાર વિભાગ	૨૧૪	૧૭૨
-શ્રુત ધર્મ	૧૯	૨૦
-રથવિર	૯૧	૭૩

વિષય	બોલ નં.	પૃષ્ઠ નં.
સદ્ગમ જીવ	૮	૯
સદ્ગમ ક્રિયા અનિવર્તી શુક્લ ધ્યાન	૨૨૮	૧૮૯
સોકય નેવા આવક	૧૮૮	૧૪૮
સોપકમ આયુષ્ય	૩૧	૨૭
સોપકમ કર્મ	૨૮	૨૫
સ્ત્રીકથા	૧૫૦, ૧૫૧	૧૧૮
સ્ત્રી વેદ	૬૮	૬૦
સ્થવિર ગ્રંથ	૯૧	૭૭
સ્થંભ સમાન આવક	૧૮૯	૧૪૯
સ્થાપના નિદેશ	૨૧૨	૧૭૦
સ્થિતિ	૩૨	૨૮
સ્થિતિબંધ	૨૫૧	૨૦૮
સ્પર્શન્દ્રિય	૨૧૭	૧૭૪
સ્વાભાવિક શુદ્ધ	૫૫	૩૯

હ

હારયની ઉત્પત્તિના સ્થાન	૨૬૧	૨૧૮
હિસાનું મંધી રોડ ધ્યાન	૨૨૧	૧૭૯
હેલુ	૪૩	૩૪

ક્ષ

ક્ષપક શ્રેણી	૫૬	૪૦
ક્ષમાચરા પુરુષો	૧૯૬	૧૫૭
ક્ષયોપશમ પ્રત્યય અવધિશાન	૧૩	૧૬
ક્ષાયિક સમકિત	૮૦	૭૦

વિષય	ભા.નં.	પૃષ્ઠ.નં.
દ્વાયોપશમિક સમકિત	૮૦	૬૯
ક્ષેત્ર	૨૧૩	૧૭૨
ક્ષેત્ર પથ્યોપમ	૧૦૮	૮૬
ક્ષેત્ર સાગરોપમ	૧૦૯	૮૯
ક્ષેપણીય વસ્તુ ત્યાગવાનાં સ્થાન	૧૮૬	૧૪૭

જ્ઞા

જ્ઞાન	૧૯૮	૧૦૭
-ના બે બેદ	૧૨	૧૫
-અતિશય	૧૭૧	૧૦૭
-અવધિજ્ઞાન	૧૩	૧૬
-આરાધના	૮૬	૭૪
-ઈદ્ર	૯૨	૭૭
-પ્રાયશ્ચિત્ત	૨૪૮	૨૦૧
-મતિજ્ઞાન	૧૫	૧૭
-મનઃપર્યવ જ્ઞાન	૧૪	૧૬
-વિગધના	૮૭	૭૪
-શ્રુત જ્ઞાન	૧૫, ૧૬	૧૭, ૧૮
જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય	૯૦	૭૭
જ્ઞાનદાન	૨૦૦	૧૬૩

શ્રીમાન ધર્મભૂષણ દાનવીર
 શેઠશ્રી ભૈરોદાનજી સેઠિયા
 નું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર

પુણ્યાનુબંધી પુણ્યપ્રાપ્ત આત્મા મંમારમા અનેકવિધ ભોગ-
 મામત્રી મળવા છતાં તેમાં લુબ્ધ ન થતાં, મંમારમાં રહીને
 પણ તેનાથી અવિષ્કૃત રહે છે, અને પોતાના પુણ્યયોગથી
 મજેલ ધન, વૈભવ, ઐશ્વર્ય આદિ સર્વ સામગ્રીનો, મંમારમાં પરિભ્રમણ
 કરતા અનેક દીન-દીન આત્માઓને સદાય કરવામાં હિયયોગ કરે છે.

ધર્મભૂષણ દાનવીર શેઠસાહેબ શ્રી ભૈરોદાનજી સેઠિયાનું જીવન
 પણ એવી જ ઉચ્ચ કોટિનું છે. તેઓશ્રીએ ધાર્મિક કાર્યોમાં કેવળ
 દ્રવ્ય અર્પણે જ મંતોય માન્યો નથી, પરંતુ પોતાની જવાબદારીમાં
 પણ પરિશ્રમ ઉઠાવી જૈન સિદ્ધાંત બોલમંત્રદ ભાગ ૮ આદિ પુસ્તકો
 તૈયાર કરાવ્યા છે અને એ રીતે તન અને મનનો પણ એટલો જ
 સદયોગ આપ્યો છે. લગભગ ૮૩ વર્ષ જેવડી ઉંમરે ન્યારે શરીર
 એકદમ શિથિલ જની જાય છે ત્યારે આવો પરિશ્રમ ઉઠાવવો તે
 ખરેખર અદ્ભુત છે—પરંતુ નહિ, જેનો આત્મા પ્રગણ અને
 સુમરકારોથી વિશુદ્ધિત ■ તેને માટે કાર્ષ જ અદ્ભુત નથી.

અનાદિ કાળના પુદ્ગળ સાથેના ગાઠ અને નિમિદ્ધ મયોગને
 લઈને આત્મા એ જાગ જૂવી જઈ, ૫૦ દ્રવ્યથી વિકૃત જની પૌદ્ગલિક
 સુખને જ માત્ર સુખ માની તેમાં રાચરા માટે છે, અને જેમજેમ
 લક્ષમાં વધતી જાય છે તેમતેમ ભોગોપભોગની સામગ્રી પણ વધતી
 જાય છે, પરિમિતની જરૂર થાય છે પરંતુ શેઠસાહેબનું આદર્શ જીવન

સેદિયા ઍન્ મન્મ નામે દુકા । જોની, જે તેમણે પોતાના ખીજા પુત્ર શ્રી માનમનજીને સોપી દીધી છે દુકાન પછવાડે તેને જોડાયેલી દવેલી પણ છે આ દુકા । આત્મારે પણ તે જ નામથી ચાલે છે

શેઠમાહેમે કેવળ ધા કમાવાનું જ કામ કર્યું નથી તેઓશ્રી સમય મમન પર મત્કાર્યોમા ઉતારતાપૂર્વક અર્થ પણ કરતા રહ્યા છે સ ૧૮૭૦મા મિત્રનેશમા તેઓશ્રીએ નિસા ૥ ચાલુ કરી, જેમા છાત્રાઓને વ્યાવહારિક શિક્ષા ઉપરાંત ધાર્મિક શિક્ષણ પણ આપાતું તે પહેલા તેમણે શાસ્ત્રભણનું કામ શરૂ કર્યું હતું

શેઠમાહેમ તથા તેમ ૥ ગધુ શ્રી અગરચંદ્ર સાહેમે મળી “અગરચંદ્ર ભૈરોદા । સેદિયા જૈન પારમાર્થિક મસ્થાઓ” સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો, ૧૨૭૭ દુર્ભાગ્યે ત્યાર ગાદ થોડા દિવસોમા શ્રી અગરચંદ્ર સાહેમો ૥ અર્ચનામ થયો તેથી શેઠ ભૈરોદાનજી તથા તેમના ન્યેઠ પુત્ર શ્રી જોડમનજી સાહેમ, જે શ્રી અગરચંદ્ર સાહેબને જોળે ગયા છે, એ મન્મે આ મસ્થાઓ ચલાવી ગયા છે. સંસ્થાઓમા પાચ લાખ ૥ સ્થાવર જંગમ મિલકત છે, અને રાજિદાર થયેલી છે.

આ મસ્થાની મિલકતના વ્યાજ અને મકાનભાડાની આવકમાથી ધર્મશાસ્ત્ર, હિંદી, મંદૂતાદિ શિક્ષણ, પ્રધાન્ય અને પ્રકાશન-વિભાગ આદિ ચાલે છે આ મંસ્થાના વિવિધ વિભાગો દ્વારા ગત ૩૫ વર્ષોથી સમાજમા શિક્ષા અને ધર્મપ્રચાર ૥ જે કાર્યો થયા છે તે આતિ મદદરપૂર્ણ અને પ્રસસાને લાયક છે

મ ૧૮૭૬મા શેઠસાહેબના પુત્ર ઉદયચંદ્રજીનું અસામયિક દેહાન્ત થતા, શેઠજીના ગ । ઉપર મમારની અસારતાની ઊંડી અમર ૮ વ્યાપારાદિથી તેમનું મન્મ હવે ગયું કલકત્તાનો વિસ્તૃત વ્યાપાર

મંડેલી શેઠશ્રી જિજ્ઞાસુનેર આબ્યા. ત્યાં આવી પારમાર્થિક મંથનાઓનું કાર્ય તેમણે હાથમાં લીધું અને તેની ઉત્તતિ માટે તેમણે ચોતાની બધી શક્તિનો બ્યય કર્યો.

ધાર્મિક જ્ઞાનની વૃદ્ધિ માટે તેમને આ સુયોગ લાગ્યો. તેઓશ્રીએ થોકડા, બોસ અને સ્તવનોનો સ્વયં સંપ્રદ કર્યો અને તેને પ્રકાશિત કર્યો. તે ઉપરાંત અન્ય પુસ્તકો પણ પ્રકાશિત કર્યા. સં. ૧૯૯૪માં તેઓશ્રીએ "શ્રી યાનોપદેશ એકાવતી" રચી, જે મં. ૧૯૯૮માં પ્રકાશિત કરી.

શ્રી જૈન સિદ્ધાંત બોસમંપ્રદ ભા. ૧ મં. ૧૯૯૬માં તૈયાર કરાવ્યો. મં. ૧૯૯૭માં એક "પુસ્તક-પ્રકાશન-સમિતિ" બનાવી.

તે ઉપરાંત વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ નિરંતર ખૂબ પરિશ્રમ ઉઠાવી શેઠશ્રીએ જૈન સિદ્ધાંત બોસમંપ્રદના આઠ ભાગ, સોળ સતી બાદત પ્રવચન અને જૈન-દર્શનગ્રંથ તૈયાર કરાવ્યા દશવૈકલિક સૂત્ર, ઉત્તરાખ્યન સૂત્ર, આચારાંગ સૂત્રાદિ ખૂબ, શબ્દાર્થ, લાવાર્થ સહિત પ્રકાશિત કરાવ્યા શેઠશ્રી તરફથી કુલ ૧૧૧ પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાં છે.

સન ૧૯૨૬માં અખિલ ભારતવર્ષીય સ્થા. જૈન કોન્ફ ના માત્રા અધિવેશનના સભાપતિ તરીકે શેઠશ્રીની ચૂંટણી થઈ, અને તે પદને તેમણે ખૂબ દોષાવ્યું. તેમની દાનશીલતાના પ્રભાવથી અધિવેશનમાં એક લાખથી અધિક રૂપિયાનું ફંડ થયું.

શેઠશ્રી લગભગ દર વર્ષે સુધી જિજ્ઞાસુનેર મ્યુનિસિપલ બોર્ડના કમિશ્નર રહ્યા. સન ૧૯૨૯માં સૌથી પહેલા જનતા તરફથી બોર્ડના વાઈસ પ્રેસીડન્ટ ચૂંટાયા. સન ૧૯૩૧માં જિજ્ઞાસુનેર મંથને શેઠશ્રીને

ઓનરરી મેનિજરેટ જનાવ્યા. લગભગ એ વર્ષ હિપર શેડીએ મેનિજરેટ તરીકે કામ કર્યું શેડીના ફેસલા વિરુદ્ધ પ્રાયઃ આપીએ થઈ નથી, અને એકબે એ થઈ છે તેમા એપેલેટ કોર્ટ શેડીનું જજમેન્ટ મંજૂર રાખ્યું હતું આથી શેડીની નીચ-ક્ષીર વિવેકવાળી ન્યાયબુદ્ધિનો ખ્યાલ આવી શકશે. તેઓથી નિકાનેર લેજિસ્લેટીવ એસેમ્બલીના મેમ્બર પણ ચૂંટાયા હતા.

સન ૧૯૩૦માં જિનની ગાંઠા જનાવવાનું એક પ્રેસ બિકાનેરમાં શેડીએ ખરીદ્યું. શેડીએ બિકાનેરના જિનના વ્યાપારીઓને ધણી મદદ કરી અને પ્રેસનું કામ ખૂબ ખીવવ્યું. ત્યાર માદ શેડીએ Wool Burring Factory ખરીદી આને આ પ્રેસમાં જિનની હજાર ગાંઠા બંધાય છે અને અમેરિકા, સિવરપુષ વગેરે જગ્યાએ મળે છે.

આ પ્રેસમાં શેડીની પરોપકાર-માવનાના ફારસ્વરૂપ ગાય-ધોડાને ધાસ, કબૂતરોને ચણ, હોમિયોપેથિક અને આયુર્વેદિક દવાઓ માટે તથા સાધારણ સહાયતા આદિ માટે પૃથક્ પૃથક્ ફંડ જનાવ્યાં છે અને દરેકમાં જુદીજુદી રકમ જમા કરાવેલી છે. તે રકમના વ્યાજમાંથી ઉપરોક્ત સર્વે કાર્ય નિયમિત ચાલે છે.

આ પ્રેમ શેડીએ તેમના મુખ્યત્રેા થી સહરચદજી, જુમરાજી અને જાનપાલજીને સુપ્રત કર્યું છે, અને એને વ્યાપારથી સર્વથા નિરત થઈ ધર્મખ્યાનમાં જ મેલગ્ન છે. છેલ્લાં ૧૧ વર્ષથી ધાર્મિક માહિત્ય વાંચનાં, માંજળવા અને તૈયાર કરાવનાં તેજ તેમનો વ્યવસાય છે.

પરિવારની દૃષ્ટિથી ગેહમાહેજ બાગ્યસાળી છે. તેમને પાંચ ત્રેા છે. સર્વે સુસિક્ષિત છે, અને ગેહજીના આજ્ઞાનુવર્તી છે. બધા

બાહ્યોગા પરસ્પર ગ્રેગ છે. શેઠજીને પૌત્ર, પ્રપૌત્ર, પૌત્રી અને પ્રપૌત્રી વગેરે વિશાળ પરિવાર છે.

શેઠજી સફળ વ્યાપારી, સમાજ અને રાજ્યમાં પ્રતિષ્ઠા-પ્રાપ્ત, અને દાનવીર અને પરોપકારપરાયણ છે. ધર્મ અને પરોપકારના કાર્યમાં શેઠજીએ કેવળ ધન જ આપ્યું છે એટલું જ નહિ, પણ તન અને મન પણ આર્પ્યા છે.

શિશુ અવસ્થામાં માતા અને બહેન પામેથી અને ધર્મસ્થાનમાંથી શુશિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી, શેઠજી સંસારમાં રહેવા છતાં સદા તેમની વૃત્તિ ધાર્મિક રહી છે. સાંસારિક વૈભવમાં જળકમળવત્ નિર્લિપ્ત રહી તેમણે ધર્મચંદ્રજીના પુત્ર હોવાનું નામથી નહિ, પરંતુ કર્મથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું.

શેઠજીએ જાણ્યાવસ્થામાં જ કેવળચંદ્રજી મહારાજ પાસે ધર્મ-શ્રદ્ધા પ્રદણ કરી અને કંદમૂળનો જાવજીવ ત્યાગ કર્યો. તેઓશ્રી મુણના જ પૂજારી છે. પાંચ મહામતધારી નિર્મળ આચારવાળા સર્વે માધુ તેમને મારે વંદનીય છે. શેઠજી ચડા, બાંગ, તમાકુ અને અરીણનું સેવન કરતા નથી અને સાત વ્યસનોનો ત્યાગ છે. રાત્રી-ઓજનનો પણ ત્યાગ છે. ચૂલાની ગર્માદા તો ધણી વર્ષોથી છે.

શેઠજીએ શ્રાવકનાં બાર વ્રત ધારણ કર્યાં છે, અને જીવનનાં પાછલાં વર્ષોમાં સપ્તલીક શીલવત પણ ધારણ કરેલ છે. સં. ૨૦૦૫માં તેમણે નિમ્ન ત્યાગ કર્યો છે:-

૧. તેઓશ્રીના નિવાસસ્થાન બિકાનેરથી ઓઢેક કોસ ઉપરાંત ચારે દિશાઓમાં સ્વેચ્છાપૂર્વક જવાનો ત્યાગ.
૨. સ્વયં વ્યાપાર-સંધા કરવાનો ત્યાગ.

શ્રી
જૈન સિદ્ધાંત
બોલસંગ્રહ

ભાગ ૧ લો

જોડની મજ્યાથી
ચારની મજ્યા
સુધીના બોલનો
સંગ્રહ

શ્રી મહાવીરાય નમઃ

શ્રી
જૈન સિદ્ધાંત
બોલસંગ્રહ

ભાગ ૧ લો

મંગલાચરણ

જયહ જગ જીવ જોળી વિયાળઓ, જગગુરુ જગાળંદો ।
જગણાહો જગધન્ધુ જયહ જગપિવ્યામહો ભગવન્ ॥૧॥
જયહ સુઆણ પમવો, તિથયરાણ અપચ્છિમો જયઈ ।
જયહ ગુરુ હોગાણ જયહ મહાપ્પા મહાવીરો ॥૨॥

—શ્રી નન્દી સુત્ર

ભાવાર્થ—મંપૂર્ણ મગાર તથા ઉત્પત્તિના યથાત્થે જાણનાર,
જગતના ગુરુ, જગતને આધ્યાત્મિક આનંદ અર્પનાર, જગત ॥
નાથ, જગતના બધું, જગતના તાત,—૧

બાર સૂત્રો રૂપ વાણીના પ્રગટ કરનારા, તીર્થકરોમાં અંતિમ તીર્થકર અને ત્રિલોકના ગુરુ એવા તીર્થકર ભગવાન મહાત્મા શ્રી મહાવીર સ્વામી સદા વિજયવત રહેા.—૨

તુભ્યં નમસ્તિસુવનાર્તિહરાય નાયઃ
તુભ્યં નમઃ ક્ષિતિ તલામલ મૂષણાય ।
તુભ્યં નમસ્તિજગતઃ પરમેશ્વરાયઃ
તુભ્યં નમો જિન મવોદધિ શોષણાય ॥

—શ્રી ભક્તાગર સ્તોત્ર

થાઓ મારાં નમન તમને, દુઃખને કાપનારા,
થાઓ મારાં નમન તમને, ભૂમિ શોભાવનારા,
થાઓ મારાં નમન તમને, આપ દેવાધિદેવ,
થાઓ મારાં નમન તમને, સંસૃતિ કાળ જેવા ।

ભાવાર્થ—હે નાય' ત્રણ જગતની પીડાને દરણુ કરનાર' આપને મારા નમસ્કાર હો । પૃથ્વીના તળ ક્ષિપા નિર્મળ જૂથણુરૂપ આપને મારા નમસ્કાર હો । ત્રિલોકના પરમેશ્વર એવા આપને મારા નમસ્કાર હો । હે જિન! આ સંસાર રૂપ સાગરને શોષણુ કરનાર આપને મારા નમસ્કાર હો ।

અનુષ્ટુપ શ્લોક

અનુષ્ટુપ છંદ

મંગલ મંગલાન ઘીરો,
મંગલ મૌતમ પ્રભુઃ ।
મંગલ દ્યુલિભપ્રાપ્ત,
જૈન ધર્મોસ્તુ મંગલમ્ ॥

સદા મંગલ શ્રી વીર,
મંગલ પ્રભુ મૌતમ,
મંગલ દ્યુલિભપ્રાપ્ત,
જૈન ધર્મ હો મંગલ.

નામેષાયા જિના સર્વે,
ધ ર તા યા ઋ ક્રિ ણઃ ।
કુર્વન્તુ મંગલ સર્વે,
વિષ્ણવઃ પ્રતિવિષ્ણવઃ ॥

ઋગભાદિ જિનો સર્વે,
ને વરતાદિ ચક્રિયો,
આ સૌ મંગલના કલ
વિષ્ણુને પ્રતિવિષ્ણુઓ.

નામિ સિદ્ધાર્થ મૃગયા,
જિનાનાં પિતરઃ સમે ।
પાલિતાડલંદ સામ્રાજ્યા,
જમયન્તુ જય મમ ॥

નામિથી નૃપ સિદ્ધાર્થ,
મૌલીસે જિનના પિતા,
પાલ્યું અખંડ સામ્રાજ્ય,
મારું કલ્યાણુ તે કરે.

મરદેવી ત્રિશુલાયા,
વિરુપાક્ષા જિન માતરઃ ।
ત્રિજગજ્જનિતા નંદા,
મંગલાય મયન્તુ મે ॥

ત્રિશુલા મરદેવાથી,
હેખ્યાતિ જિન માતની,
ત્રિ જગે આનંદદાતા,
તે મને મંગલ મળે.

ધી પુંદ્રોકેન્દ્ર ભૂતિષ,
પ્રમુખો ગણધારિણઃ ।
શ્રુત વેયલિનોઽન્યેઽપિ,
મંગલાનિ દિશન્તુ મે ॥

પુંડરીકેન્દ્ર ભૂતિ જે,
મુખ્ય ગણધરો થયા,
શ્રુત કેવળો ને બીજા,
તે મારાં મંગળ થાને.

બ્રાહ્મી ચંદન ચાલાષા,
મદાસત્યો મદસરાઃ ।
મહંદ શીલ લીલાષા,
ચક્ષન્તુ મમ મંગલં ॥

બ્રાહ્મીથી ચંદના દેવી
મદાન મુખ્યા મદામતી,
શીલ પાખ્યું અખંદિત,
આપો મંગળ તે મને.

ચક્રેશ્વરો સિદ્ધાધિકા,
મુખ્યા શાસન દેવતાઃ ।
સમ્યગ્ વિપ્રહરા નિત્યે,
રચયન્તુ જયશ્રિયમ્ ॥

ચક્રેશ્વરી અને સિદ્ધા,
મુખ્ય શાસન દેવતા,
વિપ્રો હરિ સર્વે નિત્ય,
આપો શ્રી જય સંપદા.

મુખ્યાઃ કંદર્પિ માતંગ,
યશા વિભયાત વિક્રમાઃ ।
જૈન વિપ્રહરા સદા,
દિશન્તુ મંગલાનિ મે ॥

મુખ્ય કંદર્પિ માતંગ
યશો એ સૌ પરાક્રમી,
જૈન-વિપ્રો સદા કાપે,
તે મારાં મંગળ થાને.

એકની સંખ્યાના બોલ

(બોલ નં. ૧ થી ૬ સુધી)

૧-આત્મા

જે હમેશા જ્ઞાનાદિ પર્યાયોથી યુક્ત છે તે આત્મા સર્વે જીવોનું ઉપયોગ અને ચેતન્ય-સક્ષણ એક જ પ્રમાણે છે તેથી સંગ્રહનયથી આત્મા એક જ દેહ છે

~કાણ્યાન ૧ સૂત્ર ૨

૨-સમ્યક્ત્વ

સર્વંશ્રી કેવળી ભગવાને પ્રત્યેક પારમાર્થિક જીવાદિની શ્રદ્ધા કરતી તે સમ્યક્ત્વ છે. સમ્યક્ત્વના અનેક બેદ છે. જેવા કે :

एगविह दुविह त्रिविह चवहा पंचविह दसविहं सम्मं
दव्याहं फारगाहं, चवसम भेणहिं वा समं ॥ १०

~પ્રવચન સારોચ્છાર ગાથા ૬૪૨

ભાવાર્થ-દ્રવ્ય, કાળ, ઉપશમ વગેરેના બેદથી સમ્યક્ત્વના એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ તથા દસ બેદ થાય છે. (તેનો વિસ્તાર આગળ ૧) જુઓ બોલ નં ૧૦.

વર્તમાન સૂત્ર અધ્ય - ૧, ૫વાક્યક અધિકાર-૧

૩-દંડ

જેનાથી જીવની દિસા થાય તેને દંડ કહે છે. દંડ બે પ્રકારના છે: દ્રવ્ય અને જાત. લાકડી, શસ્ત્ર આદિ દ્રવ્યદંડ છે, માણી રીતે પ્રવર્તીવેલ મન, વચન, કાયા ભાવદંડ છે.

૪-જંબુદ્વીપ

તિર્થંક ભોક્ષ્યાં અશ્વજ્ઞાત દ્વીપ અને સમુદ્રની મધ્યમાં આવેલો મોટો નાનો જંબુદ્વીપ છે, જેની બરાબર મધ્યમાં (કેન્દ્રસ્થાને) સુશોભિત મેરુ પર્વત આવેલો છે. આ જંબુદ્વીપમાં વારત, ઐરાવત અને મહાવિહદ એ ત્રણ કર્મભૂમિ, અને હેમવત, હેરપ્પવત, દરિવર્ષ, રમ્પકવર્ષ, દેવકુરુ, ઉત્તરકુરુ એ છ આકર્મભૂમિ છે. તેની પરિધિ ૩૧૬૨૨૭ યોજન, ૩ ગાઉ, ૧૨૮ ધનુષ્ય અને ૧૩૬ આંગળીથી થોડીક અધિક છે.

-કાશ્યાપ ૧, સૂત્ર ૫૨.

સમ.ખ્ય વર્ણનાર્થ સૂત્ર અધ્ય. -૨

૫-મદેશ

રંકથ અથવા દેસ સાથે જોડાયેલ દ્રવ્યનો સૌથી નાનો વિભાગ (જેના બે ખંડ થઈ ન શકે) તેને મદેશ કહે છે.

-કાશ્યાપ ૧, સૂત્ર ૪૫

૬-પરમાણુ

રંકથ અથવા દેસથી જુદા પડેલ પુદ્ગલનો અતિ સૂક્ષ્મ (નિર્લસ) ભાગ પરમાણુ કહેવાય છે.

શ્રી જૈન સિદ્ધાંત બોલસંગ્રહ

ભાગ ૧ લો

બેની મંજ્યાના બોલ

(બોલ નં. ૭ થી ૬૧ સુધી)

સુયસ્ત આરાહણયાહ ણં મન્તે જીવે કિં જણયહ્ ।

અન્નાણ સ્વેદ ન ચ સંકિલિસ્સહ ॥૨૪॥

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ૨૬ ૨૪

ભાવાર્થ—હે પૂજ્ય ! મૂત્રસિદ્ધાંતની આરાધનાથી શુભ શુ પામે છે ? મૂત્રની આરાધનાથી અચાનક દુર ધાય છે અને તેથી તે શુભ ફાળ મ્યાને કનેશ પામતો નથી

સજ્જાણ મન્તે જીવે કિં જણયહ્ ।

નાણાવરણિજ્જ કમ્મં સ્વેદ ॥૧૮॥

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ૨૬ ૧૮

ભાવાર્થ—હે પૂજ્ય ! સ્વાધ્યાયથી શુભ શુ પ્રાપ્ત કરે ? સ્વાધ્યાયથી 'વરણીય' કર્મને અપાવે છે

૭-રાશિના બે ભેદ

વસ્તુના સમૂહને રાશિ કહે છે. રાશિના બે ભેદ છે: ૧. જીવ-રાશિ
૨. અજીવ રાશિ.

-સમવાયાં ૧૪૬

૮-જીવના બે ભેદ

જે ચેતન્યયુક્ત છે અને દ્રવ્ય અને ભાવપ્રાપ્તિવાળો છે તેને જીવ કહે છે. તેના બે ભેદ છે :

૧. સંસારી, ૨. સિદ્ધ.

૧. સંસારી-કર્મોના ત્રકામાં ફસાયેલ જે જીવ ચાર મનિ અને ચોવીસ ઇંડકમાં પરિભ્રમણ કરે છે તે સંસારી જીવ કહેવાય છે.

૨. સિદ્ધ-સર્વે કર્મોનો ક્ષય કરી જન્મમગ્નુરૂપ સંસારથી મુક્ત થયેલ છે તેને સિદ્ધ કહે છે. સિદ્ધોગ્રા કેવળ ભાવપ્રાપ્તિ હોય છે.

-કાણ્યાં ૨૦૧, વસ્તુવર્ણ સૂત્ર અંક ૨, સૂ-૧૦

સંસારી જીવના નવ પ્રકારે બળબે ભેદ આ પ્રમાણે કહેલા છે :

૧. જમ, સ્થાવર

૨. સૂક્ષ્મ, બાહર

૩. પર્યાપ્તક, અપર્યાપ્તક

૪. સંગી, અસંગી

૫. પરિત (આદ્ય) સંસારી, અનંત મંસારી

૬. સુલભ બોધિ, દુર્લભ બોધિ

૭. કૃત્યપક્ષી, શુક્લપક્ષી

૮. બાવ સિદ્ધિક, અભાવ સિદ્ધિક

૯. આદારક, અનાદારક

ત્રસ-ત્રમ નામ કર્મના ઉદયથી હાલતાચાલતા જીવોને ત્રમ કહે છે અગ્નિ અને વાયુ પણ ગતિની અપેક્ષાએ ત્રસ મનાય છે

સ્થાવર-સ્થાવર નામ કર્મના ઉદયથી જે જીવ પૃથ્વી, પાણી આદિ એકેન્દ્રિયમા જન્મ લે તેને સ્થાવર કહે છે

સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ નામ કર્મના ઉદયથી જે જીવોના શરીર અતિસૂક્ષ્મ અર્થાત્ ચર્મચક્ષુથી ન જોઈ શકાય તેને સૂક્ષ્મ કહે છે

બાહ્ય-બાહ્ય નામ કર્મના ઉદયથી અર્થાત્ મધ્ય શરીરવાળા જીવ બાહ્ય કહેવાય છે

કાળામ ૨ સુત્ર ૭૩

પર્યાપ્તક-જે જીવોમા જેટલી પર્યાયો (પ્રજા) સંભવિત હોય તે જીવ તેટલી પર્યાય પૂરી કરી લે તેને પર્યાપ્તક કહે છે એકેન્દ્રિય જીવ ચાર પર્યાપ્તિ (આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય અને શ્વાસોચ્વાસ) પૂરી કરવાથી, મેઘન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય ચતુરિન્દ્રિય અને અર્ધગ્રી પચેન્દ્રિય જીવ પાચ પર્યાપ્તિ (આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય, શ્વાસોચ્વાસ, જાપા) પૂરી કરવાથી અને સગ્રી પચેન્દ્રિય છ પર્યાપ્તિ (ઉપર્યુક્ત પાચ અર્થે છ મન) પૂરી કરવાથી પર્યાપ્તક કહેવાય છે

અપર્યાપ્તક-જે જીવને જેટલી પર્યાયો સંભવિત હોય તે પૂરી થો પહેલા તેો અપર્યાપ્તક કહે છે

જીવ જન્મ્યા ત્યજ પર્યાપ્તિ-(૧) આહાર (૨) શરીર (૩) ઇન્દ્રિય-પૂરી કર્યા પછી અને ચોથી શ્વાસોચ્વાસ પૂરી કર્યા પહેલા મૃત્યુ પામે છે જીવ પરજનનું આયુષ્ય બાધીને જ મૃત્યુ પામે છે, અને ઉપરોક્ત પહેલી ત્રણ પર્યાપ્તિ પૂરી કરી હોય તે જીવોને જ આયુષ્યને બધ પડી શકે છે

કાળામ ૨ સુત્ર ૭૪

સંકી-જે જીવે મન હોય તે મંત્રી કહેવાય છે. સંકી જીવે માતાપિતાના મોક્ષથી જ પેદા થાય છે.

અસંકી-જે જીવે મન હોતું નથી તે અસંકી છે તે જીવે માતાપિતાના મોક્ષથી અપેક્ષા વિના પેદા થાય છે.

પરિત્ત સંસારી-જે જીવેના જીવે પતિગિત ધર્મ ગયા છે તે જીવે પતિ મંસારી કહેવાય છે ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ પ્રદાય પરાવર્તન । જેટલા કાળની આદર મોક્ષ જનાર જીવ પરિત્ત (અર્ધ) મંસારી છે

અનંત સંસારી-જે જીવે અનંત કાળ સુધી મંસારીમાં પરિભ્રમણ કરતા રહેશે, અર્થાત્ જે જીવેના જીવેની મંજ્યા સીમિત ધર્મ નથી તે અનંત મંસારી છે તેની ગાથા—

જે પુણ ગુરુપદિનીયા મહુમોક્ષ, સસવલા ફુસીલાય ।
અસમાદિના મરંચિ ચ, તે હું સિ અણલ સંસારી ॥૧॥

—આતુર પ્રત્યાખ્યાન પાયા

ભાગ્ય-ગુરુના આચર્યવાદ બોલી પ્રતિકુળ આચરણ કરનાર, બહુ મોહનાળા, સળસળાવવાળા, કુશીલ અને અસમાધિ મરણથી મરવાવાળા જીવ અનંત મંસારી છે

—કાશ્યાપ ૨. સૂત્ર ૭૬

મુલભ બોધિ-પરલભ્યા જે જીવેને જૈન ધર્મની પ્રાપ્તિ સુલભ હોય તેને સુલભ બોધિ કહે છે

દુર્લભ બોધિ-જે જીવેને જૈન ધર્મ દુષ્પ્રાપ્ય હોય તેને દુર્લભ બોધિ કહે છે

—કાશ્યાપ ૨ સૂત્ર ૭૬

કૃષ્ણપક્ષી-જે શ્રવેને અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તન કાગથી અધિક માગ મમાર પરિભ્રમણ કરવાનો જાણી છે તેને કૃષ્ણપક્ષી મ્હે છે

શુકલપક્ષી જે શ્રવેનું મંથન પન્નિભ્રમણ અર્ધપુદ્ગલ પાવર્તન અથવા એથી ઓછા કાગનું જાણી રહ્યું હોય તેને શુકલપક્ષી મ્હે છે

ભવસિદ્ધિ-જે શ્રવેમા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા હોય તેને ભવસિદ્ધિ મ્હે છે

અભવ સિદ્ધિ-જે શ્રવેમા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા ન હોય તે અભવ સિદ્ધિ, અશન્ય અથવા અભવિ છે

—શાસ્ત્ર ૨ સુત્ર ૭૪

આહારક-જે શ્રવે સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર અથવા ઓજમ, લોભ અને મ્દન આહારકાથી કોઈ પ્રમારનો આહાર મ્હે તે શ્રવે આહારક મ્હેવાય છે

અનાહારક-જે શ્રવે કોઈ પણ પ્રકારનો આહાર કરતા નથી તે શ્રવે અનાહારક છે

વિગ્રહમતિમા રહેલા શ્રવે, કેવળી મમુદ્ધાત કરનાર અને ચૌદમા શુશ્રુષાનવર્તી તથા સિદ્ધ ભગવત એ ચારે અનાહારક છે ત્રણી સમુદ્ધાતના ચાર સમયના વખતમાંથી ત્રીજા ચોથા અને પાંચમા મયમમા શ્રવે અનાહારક રહે છે —શાસ્ત્ર ૨ સુત્ર ૭૫

૯-નિગોદ

સાધારણ નામકર્મના ઉદયથી એક જ શરીરમા અનંત શ્રવે રહે છે તેને નિગોદ કહે છે નિગોદના શ્રવે એક જ સાથે આહાર લે છે, એક જ સાથે શ્વાસોચ્છવાસ લે છે

નિગોદના બે ભેદ : (૧) વ્યવહાર રાશિ. (૨) અવ્યવહાર રાશિ

વ્યવહાર રાશિ-જે જીવોએ એક વખત પણ નિગોદાવરયા છોડી આ-પ જગ્યાએ જન્મ લીધો હોય તે વ્યવહાર રાશિના જીવ કહેવાય છે.

અવ્યવહાર રાશિ-જે જીવોએ કદી પણ નિગોદ આવરયા છોડી નથી, અનંતકાળથી નિગોદાવરયામાં જ પડેલા છે તે અવ્યવહાર રાશિના જીવ કહેવાય છે.

૧૦-સમ્યક્ત્વના ચાર પ્રકારે બળ્યે ભેદ

૧. દ્રવ્ય સમ્યક્ત્વ; ભાવ સમ્યક્ત્વ
૨. નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ; વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ
૩. નૈમર્ગિક સમ્યક્ત્વ, આગિનર્ગિક સમ્યક્ત્વ
૪. પૌદ્ગલિક સમ્યક્ત્વ, અપૌદ્ગલિક સમ્યક્ત્વ

દ્રવ્ય સમ્યક્ત્વ-વિશુદ્ધ કરેલા મિથ્યાત્વના પુદ્ગલોને દ્રવ્ય સમ્યક્ત્વ કહે છે.

ભાવ સમ્યક્ત્વ-જેવી રીતે આંખ ચરખાથી પદાર્થને સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકે છે તે પ્રમાણે વિશુદ્ધ કરેલા પુદ્ગલોથી કેવળી પ્રશ્નિત તત્ત્વોમાં આત્માની અભિરુચિ (શ્રદ્ધા) થાય છે તે ભાવ સમ્યક્ત્વ છે.

-અવગન સારોહાર ગાથા ૧૪૨

નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ-આત્માની એ સ્થિતિ કે જ્યાં જ્ઞાન વિશુદ્ધ હોય છે તેને નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ કહે છે. આનો પરમાર્થ એ છે કે પોતાના આત્માને જ દેવ, ગુરુ અને ધર્મ સમજવો તે નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ છે.

વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ-સદ્દેવ, સદ્ગુરુ અને સદ્ધર્મ પર શ્રદ્ધા કરવી તે વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ છે

નૈસર્ગિક સમ્યક્ત્વ-પૂત ક્ષયોપસમના કારણથી, ગુરુના ઉપદેશ વગર સ્વભાવથી જ જિનદષ્ટ (કેવળી ભગવતના દેખેલા) ભાવોને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ અને નામ આદિ નિક્ષેપાઓની અપેક્ષાથી જાણ્યા અને તેના પર શ્રદ્ધા કરવી તે નૈસર્ગિક સમ્યક્ત્વ છે, જેવી રીતે મરદેરી માતાને હતું તે

આભિગમિક સમ્યક્ત્વ-ગુરુ વગેરેના ઉપદેશથી અથવા અગ્ર ઉપાગાદિના અધ્યયનથી શ્રવાદિ તત્ત્વો પર અભિરચિ-શ્રદ્ધા કરવી તે આભિગમિક (અભિગમ) સમ્યક્ત્વ છે

-કાણ્યામ ૨ સૂ. ૭૦, પન્નવણી પદ ૧, તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અધ્ય-૧

પૌદ્ગલિક સમ્યક્ત્વ-ક્ષાયોપસમિક સમ્યક્ત્વને પૌદ્ગલિક સમ્યક્ત્વ કહે છે કારણ કે તેમાં સમક્તિ મોહનીયના પુદ્ગલોનું વેદન થાય છે.

અપૌદ્ગલિક સમ્યક્ત્વ-ક્ષાયિક અને ઔપસમિક સમક્તિને અપૌદ્ગલિક સમ્યક્ત્વ કહે છે કારણ કે તેમાં સમક્તિ મોહનીયનો સર્વથા નાશ અથવા ઉપસમ થઈ જાય છે-વેદન થતું નથી.

-અવચન સારોધાર માયા ૬૪૨ ટીકા

૧૧-ઉપયોગ

સામાન્ય અથવા વિશેષ રૂપે વસ્તુને જાણવી તેને ઉપયોગ કહે છે ઉપયોગના મે ભેદ છે

૧. જ્ઞાન ઉપયોગ.

૨. દર્શન ઉપયોગ

જ્ઞાન ઉપયોગ—જે બોધ પદાર્થોના વિશેષ ધર્મને, જાતિ, ગુણ, ક્રિયા આદિને પ્રદર્શ કરી શકે છે તે જ્ઞાનનો ઉપયોગ કહેવાય છે. જ્ઞાનના ઉપયોગને સાકાર અથવા સવિકલ્પ ઉપયોગ કહે છે.

દર્શનનો ઉપયોગ—જે બોધ પદાર્થોના સામાન્ય ધર્મને પ્રદર્શ કરી શકે છે તેને દર્શનનો ઉપયોગ કહે છે. દર્શન ઉપયોગને નિરાકાર અથવા નિર્વિકલ્પ ઉપયોગ કહે છે

—પન્નપણા ૫૬-૨૮

૧૨-જ્ઞાનના બે ભેદ

જ્ઞાનના બે ભેદ છે : ૧. પ્રત્યક્ષ. ૨. પરોક્ષ

પ્રત્યક્ષ—ઇન્દ્રિય અને મનની સહાયતા વિના સાક્ષાત્ આત્માથી જે જ્ઞાન થાય છે તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે, જેમ કે અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાય જ્ઞાન, કેયળજ્ઞાન.

—શ્રી નન્દી સુત્ર

ઉપરની વ્યાખ્યા નિશ્ચય દ્રષ્ટિથી કહેલી છે. વ્યાવહારિક દ્રષ્ટિથી તો ઇન્દ્રિય અને મનથી થયેલ જ્ઞાનને પણ પ્રત્યક્ષ કહે છે.

પરોક્ષ જ્ઞાન—ઇન્દ્રિય અને મન દ્વારા જે જ્ઞાન થાય તે પરોક્ષ છે. જેમ કે ગતિજ્ઞાન અને શ્રુત જ્ઞાન. અથવા—

જે જ્ઞાન અપ્પર હોય તેને પરોક્ષ જ્ઞાન કહે છે, જેમ કે રમરણ, પ્રત્યભિજ્ઞાન આદિ.

—કાશ્યાપ ૨, કદેશ ૧, સુત્ર ૭૧

૧૩-અવધિ જ્ઞાનના બે ભેદ

જે જ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને મનનો સહાયતા વિના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ મર્યાદાપૂર્વક ઝળી પદાર્થોને જાણી શકે છે તેને અવધિ જ્ઞાન કહે છે. અવધિ જ્ઞાની મૂર્ત દ્રવ્યના સમગ્ર પર્વાયોને જાણી શકતો નથી.

અવધિ જ્ઞાનના બે ભેદ છે :-

૧. ભવપ્રત્યય ૨. ક્ષાયોપશમ પ્રત્યય.

ભવપ્રત્યયિક અવધિ જ્ઞાન-જે અવધિ જ્ઞાન યવમાં કેવળ ભવ જ કારણ ૩૫ હોય તેને ભવપ્રત્યયિક અવધિ જ્ઞાન કહે છે. જોગદિ નારકી અને દેવતાને ભવથી જ અવધિ જ્ઞાન હોય છે, અને મરણ પર્વત રહે છે.

ક્ષાયોપશમિક અવધિ જ્ઞાન-જ્ઞાન, તપ, ક્ષમા આદિ ગુણોના જાગ્યા મનુષ્ય અથવા નિર્વચને જે અવધિ જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે તે ક્ષાયોપશમ પ્રત્યય અથવા ગુણ પ્રત્યય અથવા લઙ્ગિક પ્રત્યય અવધિ જ્ઞાન કહેવાય છે.

-કાશ્યાપ ૨, ૪ ૧, સૂત્ર ૭૧

૧૪-મનઃપર્યવ (પર્યાય, પર્યય) જ્ઞાનના બે ભેદ

જે જ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને મનની સહાયતા વિના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ મર્યાદા સહિત મેંઝી જીવોના ચિંતનશીલ મૂર્ત મનના ભાવોનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે તેને મન પર્યવ જ્ઞાન કહે છે. તે જ્ઞાન દ્રવ્યના મેંપૂર્ણ પર્વાયોને જાણી શકતું નથી.

મનઃપર્યવ જ્ઞાનના બે ભેદ: ૧. ઋણુમતિ. ૨. વિપુલમતિ

ઋણુમતિ-ગ્રાહ (ચિંતનશીલ મૂર્ત મનના લાવે) વિષયને સામાન્ય રૂપે જાણે તે ઋણુમતિ મનઃપર્યવ જ્ઞાન છે. જેમકે અમુક વ્યક્તિએ ઘટ (ધડો) ચિંતિયો.

વિપુલમતિ-વિપુલમતિ મનઃપર્યવ જ્ઞાન ઋણુમતિ કરતા મુક્તમતર અને અધિક વિષયોને સ્પૃહ રીતે જાણી શકે છે. તે વિશેષ વિશિષ્ટ મનોદ્રવ્યનું જ્ઞાન છે. જેમકે અમુક વ્યક્તિએ લાલ વર્ણનો અમુક આકારનો ઘટ ચિંતિયો.

—કાણામ ૨, ઉદ્દેશ ૧, સૂત્ર ૭૧.

૧૫-પરોક્ષ જ્ઞાનના બે ભેદ

૧. આભિનિબોધિક (મતિ) જ્ઞાન

૨. શ્રુત જ્ઞાન

આભિનિબોધિક (મતિ) જ્ઞાન-પાત્ર ઇન્દ્રિયો અને મન દ્વારા યોગ્ય દેશમાં રહેલ પદાર્થોનું જે જ્ઞાન થાય છે તે આભિનિબોધિક જ્ઞાન અથવા મતિજ્ઞાન કહેવાય છે.

—પ્રત્યક્ષા પદ-૨૬, કાણામ ૨, ઉ. ૧. સૂત્ર ૭૧

શ્રુત જ્ઞાન-શાસ્ત્રોનાં શ્રવણ અને વાચનથી ઇન્દ્રિયો તથા મન દ્વારા જે જ્ઞાન થાય છે તે શ્રુત જ્ઞાન છે.

—ભગવતી સૂતક ૮, ૩. ૨

અથવા—

મતિજ્ઞાનનું ઉત્તમવર્તી જ્ઞાન જે શબ્દ અને અર્થનો વિચાર કરી શકે છે તે શ્રુત જ્ઞાન છે. જેમકે “યદ” શબ્દ સાંભળનાં તેના બનાવ-નોરનો અને તેના રંગ અને આકારનો વિચાર કરવો તે.

—નન્દીસૂત્ર. કાણ્દાગ ૨-૧-૭૧, દમન-ય પ્રથમ ભાગ

૧૬-શ્રુત જ્ઞાનના બે ભેદ

૧. અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત જ્ઞાન

૨. અંગબાહ્ય શ્રુત જ્ઞાન.

અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત જ્ઞાન—તીર્થકરો દ્વારા પ્રકાશિત જ્ઞાનને તેમના પરમ બુદ્ધિજ્ઞાન આક્ષાત્ર શિષ્ય મણુધરોએ ગ્રહણ કરી તેને સૂત્રબદ્ધ કર્યું તે અંગપ્રવિષ્ટ સૂત્ર જ્ઞાન છે. *

અંગબાહ્ય શ્રુત જ્ઞાન—દ્વાદશાગ્રીમાંથી ભિન્નભિન્ન વિષયો ઉપર મણુધર પછીના શુદ્ધબુદ્ધિ આચાર્યોએ જે શાસ્ત્રો રચ્યાં તે અંગબાહ્ય, જેવા કે દમ વૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન, દશાશ્રુત ગ્રંથ, આદિ *

—નન્દીસૂત્ર ૪૪. કાણ્દાગ ૨-૧-૭૧

૧૭-નયના બે ભેદ

૧. દ્રવ્યાર્થિક. ૨. પરમાર્થિક

દ્રવ્યાર્થિક નય—જ્યારે પરમાર્થને ગૌણ માની દ્રવ્યનો જ વિશેષે નિશ્ચય કરવામાં આવે તેને દ્રવ્યાર્થિક નય કહે છે.

*નધુ વિગત માટે જુઓ આ માળાનું પુસ્તક : ‘જૈન સૂત્રો, ઇતિહાસ અને સમીક્ષા’

પર્યાયાર્થિક નય-દ્રવ્યને ગૌણ ગાની પર્યાયોના વિશેષે કરી નિશ્ચય કરવામાં આવે ત્યારે પર્યાયાર્થિક નય કહેવાય છે.

—પ્રમાણનય તત્ત્વાચોક્ષાલકાર, ૫૨૨છેદ-૭

૧૮-ધર્મ

૧. જે દુર્ગતિમાં પડતા પ્રાણીને મારણ કરે અને સુગતિ પ્રાપ્ત કરાવે તેને ધર્મ કહે છે. (જુઓ બોલ નં ૭૬)

—દસવેકાલિક, ૧-૧ની દીક્ષા

૨. આગમ અનુસાર આ લોક અને પરલોકના સુખને માટે જે હેય (ત્યાગ્ય) છે તે છોડવાની અને જે ઉપાર્દેય (મહણ કરવા યોગ્ય) છે તેને ગ્રહણ કરવાની પ્રવૃત્તિને ધર્મ કહે છે. —ધર્મસંગ્રહ

૩. વસ્તુ સહાવો ધમ્મો, સ્વન્તી પમુદ્દો વસવિદ્દો ધમ્મો ।
જીવાણં રક્ષણં ધમ્મો, રચણત્તરં ચ ધમ્મો ॥

અર્થાત—(૧) વસ્તુના સ્વભાવને ધર્મ કહે છે.

(૨) ક્ષમા, નિર્ભીજતા આદિ દશ લક્ષણરૂપ ધર્મ છે.

(૩) જીવોની રક્ષા કરવી, બચાવવો તે પણ ધર્મ છે.

(૪) સમ્યક્ જ્ઞાન, દર્શન અને આરિઞ ૩૫ રત્નત્રયને પણ ધર્મ કહે છે.

સારાથ કે જે અનુબ્ધાન અથવા કાર્યથી આત્માનુ નિઃશ્વેયસ કલ્યાણ થાય તે જ ધર્મ.

ધર્મના બે બેદ છે:

૧ શ્રુત ધર્મ

૨ ચારિત્ર ધર્મ

શ્રુત ધર્મ—અગ અને ઉપામરૂપી વાણીને શ્રુત ધર્મ કહે છે વાય ૧, પૃચ્છા આદિ સ્વાધ્યાયના બેદ પણ શ્રુત ધર્મ કહેવાય છે

ચારિત્ર ધર્મ—મોનો ક્ષય કરવા ની પ્રવૃત્તિ તે ચારિત્ર ધર્મ

અથવા—

મૂળ ગુણ અને ઉત્તર ગુણોના સમૂહો ચારિત્ર ધર્મ કહે છે, અર્થાત્ ક્રિયારૂપ ધર્મ એ ચારિત્ર ધર્મ છે

—શાખાત્ર ૨ વહેસા ૧ સૂત્ર ૭૨

૧૯—શ્રુત ધર્મ

શ્રુત ધર્મના બે બેદ છે

(૧) સૂત્ર શ્રુત ધર્મ (૨) અર્થ શ્રુત ધર્મ

સૂત્ર શ્રુત ધર્મ—(શબ્દરૂપ શ્રુત ધર્મ) દ્વાંસાગ્રી અને ઉપાગાદિના મૂળ પાદને સૂત્રશ્રુત ધર્મ કહે છે

અર્થ શ્રુત ધર્મ—દ્વાંસાગ્રી અને ઉપાગાદિના અર્થને અર્થ શ્રુત ધર્મ કહે છે

—શાખાત્ર ૨ વહેસા ૧ સૂત્ર ૭૨

૨૦—ચારિત્ર ધર્મ

તેના બે બેદ છે

૧ અગાર ચારિત્ર ધર્મ ૨. અણુગાર ચારિત્ર ધર્મ.

અગાર ચારિત્ર ધર્મ-શ્રાવકના દેશ (થોડે અંશે) વિરતિ ધર્મને અગાર ચારિત્ર ધર્મ કહે છે

અણુગાર ચારિત્ર ધર્મ-અણુગાર(માધુ)ના સર્વ વિરતિ ધર્મને અણુગાર ચારિત્ર ધર્મ કહે છે સર્વ વિરતિરૂપ ધર્મમાં ત્રણ કરણ અને ત્રણ મેગથી ત્યાગ થાય છે.

—સપ્તમ ૨, કહેસા ૧, સુ. ૫૨

૨૧-ઊણોદરીના બે ભેદ

ભોજન આદિનું પરિભાણ કરવું અને ક્રોધાદિના આવેશને વશ કરવા તે ઊણોદરી છે તેના બે ભેદ છે

૧ દ્રવ્ય ઊણોદરી ૨. ભાવ ઊણોદરી.

દ્રવ્ય ઊણોદરી—બંદ હિપકરણ અને આહારપાણીનું જે પરિભાણ શાસ્ત્રમાં જતાવ્યું છે તેમાં કમી કરવી તે દ્રવ્ય ઊણોદરી છે અતિ સરમ અને પૌષ્ટિક આહાર ઊણોદરીમાં વર્જ્ય છે

—ભગવતી સતક ૭ કહેસા ૧

ભાવ ઊણોદરી—ક્રોધ, માન, માયા અને સોલને ધટાડવા, થોડું ભોલવું, ક્રોધને વશીબૂત થઈ ભોલવું નહિ અને આત કરણમાં રહેલા ક્રોધને શાન્ત કરવા વગેરે ભાવ ઊણોદરી છે

—ભગવતી સતક ૨૫, કહેસા ૭

૨૨-પ્રવચન માતાના બે ભેદ

પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુણિને પ્રવચન માતા કહે છે. જેમ માતા પુત્ર પર વાતમલ્ય ધરાવે છે અને નેત્રી કલ્યાણકારિણી છે તેમ આ આંક વસ્તુ સાધુ જીવનની કલ્યાણકારી હોવાથી જિનેશ્વરોએ તેમને શ્રમણની માતાઓ તરીકે કહેવી છે.

આ આંક પ્રવચન માતાઓમાં જિનેશ્વર દેવ કથિન બાર અંગોનો સમાવેશ થઇ જાય છે (જ્યાં ય પ્રવચનો આ માતાઓમાં અંતર્ભૂત જ થઇ જાય છે.)

તેના બે ભેદ છે :

૧. સમિતિ. ૨. ગુણિ.

સમિતિ-આજ્ઞાતિપાતથી નિવર્તવા માટે યતનાપૂર્વક મન, વચન, કાયાની પ્રવૃત્તિને સમિતિ કહે છે

ગુણિ-મન, વચન અને કાયાનું કેવળ આત્મલક્ષી પ્રવર્તન થાય અને પાપ કાર્યોમાંથી મન, વચન, કાયા નિવર્તી જાય તેને ગુણિ કહે છે.

ઉત્તરાશ્વવન સૂત્ર અ-૨૪

૨૩-ઇન્દ્રિયના બે ભેદ

ઇન્દ્ર અર્થાત્ નાતમા જેનાથી ઓગળાય તેને ઇન્દ્રિય કહે છે. જેમકે એકેન્દ્રિય જીવ ૨૫સૈન્દ્રિયથી ઓગળાય છે.

ઇન્દ્રિયના બે ભેદ છે :

૧. દ્રવ્યેન્દ્રિય ૨. બાવેન્દ્રિય.

દ્રવ્યેન્દ્રિય-ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોના બાહ્ય અને અભ્યંતર પોદ્ગલિક આકાર(રચના)ને દ્રવ્યેન્દ્રિય કહે છે.

ભાવેન્દ્રિય-આત્મા પોતે જ ભાવેન્દ્રિય છે. ભાવેન્દ્રિય લબ્ધિ અને ઉપયોગરૂપ હોય છે ઉપયોગરૂપસાદિ વિષયોમા થાય છે.

—પદ્મવજ્રા પદ ૧૫, તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અ ૨

૨૪-દ્રવ્યેન્દ્રિયના બે ભેદ

૧. નિર્જતિ દ્ર-યેન્દ્રિય.

૨ ઉપકરણ દ્રવ્યેન્દ્રિય

નિર્જતિ દ્રવ્યેન્દ્રિય-સરીર ઉપર દેખાતી ઇન્દ્રિયોની આકૃતિઓ જે પુદ્ગલ્ય ષ્કધોની વિશિષ્ટ રચના છે તે નિર્જતિ દ્રવ્યેન્દ્રિય છે

ઉપકરણ દ્રવ્યેન્દ્રિય-નિર્જતિ દ્ર-યેન્દ્રિયની બહાર અને અંદર આત્મન અવગ્રહ પોદ્ગલિક શક્તિ કે જેના વિના વિષયનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા નિર્જતિ ઇન્દ્રિય અસમર્થ છે તે ઉપકરણ દ્રવ્યેન્દ્રિય છે. ઉપકરણ દ્રવ્યેન્દ્રિય નષ્ટ થતા આત્મા વિષયને જાણી શકતો નથી

—તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અ ૨

૨૫-ભાવેન્દ્રિયના બે ભેદ

૧ લબ્ધિ ૨. ઉપયોગ

લબ્ધિ ભાવેન્દ્રિય-જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોના ક્ષયોપશમ થવાથી પદ્મથો(વિષયો)ને જાણવાની શક્તિને લબ્ધિ ભાવેન્દ્રિય કહે છે.

૨૯-મોહનીય કર્મના બે બેદ

જેરી રીતે મદિરા મનુષ્યની સદ્ અસદ્ ત્રિવેક્યુદ્ધને નષ્ટ કરી દે છે તેરી રીતે જે કર્મ હિત અને અહિત ઓળખનાની અને તે પ્રમાણે આચરણ કરવાની આત્માની બુદ્ધિને હણી લે તેને મોહનીય કર્મ કહે છે મોહનીય કર્મના બે બેદ છે

૧. દર્શન મોહનીય

૨. ચારિત્ર મોહનીય

દર્શન મોહનીય-કોઈ પણ પદાર્થને યથાત્મવચ્ચે જાણવો તે દર્શન, એટલે તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાને દર્શન કહે છે, અને તે આત્માનો ગુણ છે આ ગુણનો ધાત કરનાર (મોહિત કરનાર) ઈર્ષને દર્શન મોહનીય કહે છે. સામાન્ય ઉપયોગરૂપ દર્શનથી આ દર્શન ભિન્ન છે

ચારિત્ર મોહનીય-જેના દ્વારા આત્માને પોતાનું અસલ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે તે ચારિત્ર છે આ પણ આત્માનો ગુણ છે આ ગુણને મોહિત (ધાત) કરનાર કર્મ ચારિત્ર મોહનીય છે

—કાણ્યક ૨ કહેસા ૪ સુત ૧૦ ૧

કર્મમન્ય ૧, શાખા ૧૩-૧૪

૩૦-ચારિત્ર મોહનીયના બે બેદ

૧. કપાય મોહનીય. ૨. નોકપાય મોહનીય

કપાય મોહનીય-કપ એટલે જન-મન-મરણ રૂપ મસાર, આપ એટલે લાભ જેનાથી મસાર વધે તે કપાય ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કપાય છે

—કર્મમન્ય ૧

આથવા—

આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને જે મલિન કરે છે તેને કપાય કહે છે.
કપાય તે જ કપાય મોહનીય. —પત્રવજ્ર ૫૬ ૧૪ દીકા

નોકપાય મોહનીય—કપાયોના ઉદયની સાથે જેનો ઉદય થાય છે, અને કપાયોને પ્રજ્ઞિ આપે છે તે નોકપાય. હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક, ક્રુઃગંજા, ઓ વેદ, પુરુષ વેદ અને નપુમક વેદ એ નવ નોકપાય છે.
—કર્ગમ્ ૧, ગાથા ૧૭

૩૧-આયુ (આયુષ્ય)ના બે ભેદ

જે કારણથી જીવ એક જગ વિરે નિશ્ચિત સરીરમાં નિશ્ચિત કાળ સુધી રહે તેને આયુ અથવા આયુષ્ય કહે છે. તેના બે ભેદ :

૧. સોપકમ આયુષ્ય.
૨. નિરપકમ આયુષ્ય.

સોપકમ આયુષ્ય—જે આયુષ્ય સાત કારણોથી અકાળે તૂટે તે સોપકમ આયુષ્ય છે.

નિરપકમ આયુષ્ય—જે આયુષ્ય છપકમ સાગવાથી તૂટે નહિ, તે નિરપકમ આયુષ્ય છે. તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ, દેવતા, નારકી આદિનું આયુષ્ય નિરપકમી છે.

—ભગવતી સતક ૨૦, ઉ. ૧૦
સમાધ્ય તત્ત્વવાર્તાધિગમ અ-૨

નોંધ—સોપકમની વ્યાખ્યા સામાન્યસારનીચે પ્રમાણે હોવી જોઈએ :
જે આયુષ્ય કારણવિશેષથી શીઘ્ર ભોગવી લેવાય તે સોપકમ આયુષ્ય છે.

કાષ્ઠાગ સૂત્રમા જતાવેલ સાન કાગ્લો આધુષ્ય ભોગના માથે મનુષ્ય રાખે છે, અભોગ સાથે નહિ-અનુવાદક

૩૨-સ્થિતિના બે ભેદ

કાગની મપોદો ગ્થિતિ કહે છે તેના બે ભેદ-

૧. કાયગ્થિતિ ૨ ભવગ્થિતિ

કાયસ્થિતિ-કાષ્ઠ એક માયના જીવ તે જ કાયમા જન્મ મરણ કરતા રહે, બીજી કાયમા ન જીવજે ત્યાં સુધી તે ગ્થિતિને કાયસ્થિતિ કહે છે જેમકે પૃથ્વીકાયનો જીવ અવી પુ. અસખ્યાત કાળ સુધી પૃથ્વીકાયમા જ જીવજે તે તેની કાયગ્થિતિ

ભવસ્થિતિ-જે ભવમા જીવ ઉત્પન્ન થાય તેમા જેટલો વખત રહે તેને ભવસ્થિતિ કહે છે

—કાષ્ઠાગ ૨, ઉ ૩ સુત્ર ૮૧

૩૩-કાળની બે ઉપમા

પદાર્થોનું પરિવર્તન થવામા જે નિમિત્ત છે તેને કાળ કહે છે અથવા મમના મમૂદને કાળ કહે છે તેની બે ઉપમા

૧ પલ્લોપમ ૨ સાગરોપમ

પલ્લોપમ-પલ્લ અથવા ખાડ તે ઉપમાથી મમનામા માને તે કાળને પલ્લોપમ કહે છે

એક યોજન આપામ આગે વિશ્લેષવાળો, એક યોજન ઉડાણવાળો તે જુદા યોજન પરિધિવાળો એક ખાડો (પલ્લ) હોય તેમા વધારેમા

વધારે સાત રાત્રીના ઊગેલા કરોડો વાલગ્રો કાંઠા મુખી હોસોસ લખ્યા હોય, પણ તે પત્થમાંથી સો સો વર્ષે એક વાલગ્ર કાઢવામાં આવે અને તે પ્રભાણે નેટલા વર્ષે તે ખાડો જિત્રકુલ ખાલી થઈ જાય તેટલાં વર્ષને પથોપમ કહે છે.

—ગમવતી સૂત્ર

સાગરોપમ-દસ કોડાકોડી પથોપમનો એક સાગરોપમ થાય છે.

—કાણ્ય ૨, ૩. ૪, સૂત્ર ૬૯

૩૪-કાળચક્રના બે ભેદ

૧. ઉત્સર્પિણી. ૨. અવસર્પિણી.

ઉત્સર્પિણી-જે કાળમાં આયુષ્ય, જળ, સરીર આદિ ભાવોની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થાય તેને ઉત્સર્પિણી કાળ કહે છે. તે દસ કોડાકોડી સાગરોપમનો છે.

અવસર્પિણી-જે કાળમાં આયુષ્ય, જળ, સરીર આદિ ભાવો ઉત્તરોત્તર ઘટતા જાય તેને અવસર્પિણી કાળ કહે છે. તે પણ દસ કોડાકોડી સાગરોપમનો છે.

■ પ્રભાણે આખું કાળચક્ર ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમનું છે.

—કાણ્ય ૨, ૬. ૧, સૂત્ર ૭૪

૩૫-આકાશ બે પ્રકારે

જે જીવ અને પુદ્ગલોને રહેવા માટે સ્થાન (અવકાશ) આપે તેને આકાશ કહે છે. તેના બે પ્રકાર છે :

૧. લોકાકાશ.

૨. અલોકાકાશ.

લો-કાકા-ન્યા પ્રગૌસ્તિમય આદિ ૭ દ્રવ્ય હોય તે લોખકાય
અલોકાકાકા-ન્યા આકાય મિત્રાય રોષ પામ્ય દ્રવ્યો ન હોય
તે અલોકાકાય

—કાણ્ઠ ૨, ૭ ૧, સુત ૭૪

૩૬-કારણના બે ભેદ

૧ ઉપાદાન કારણ ૨ નિમિત્ત કારણ

ઉપાદાન કારણ—(સમવાયી) જે કારણ સ્વયં કાર્યરૂપમાં પરિણત
યાય તેને ઉપાદાન કહે છે જેમકે માત્રી ધડાનું ઉપાદાન કારણ છે
દૂધ દહીંનું ઉપાદાન કારણ છે

નિમિત્ત કારણ—જે કાળજી કાર્ય થવામાં મદાયક હોય અને કાર્ય
થવા બાદ જુદુ પડી જાય તેને નિમિત્ત કારણ કહે છે જેમકે ધડાનું
નિમિત્ત કારણ આક, દડ વગેરે

—વિશેષાવરણક ભાષ્ય પ્રાચી ૨૦૬૬

૩૭-દડના બે ભેદ

૧ અર્થ દડ ૨ અનર્થ દડ

અર્થ દડ—સ્વ પરને અર્થે ત્રસ અને રથાવર જીવોની દિસા કરવી
તે અર્થ દડ છે

અનર્થ દડ—નિષ્પ્રયોજન જીવહિમા આદિ અપ્રયત્ન કાર્યમાં
ત્રસ થવું તે અનર્થ દડ છે.

—કાણ્ઠ ૨, ૭ ૧, સુત ૩૬

૩૮-પ્રમાણ અને નય

પ્રમાણ-સ્વ-પરતો નિશ્ચય કરનાર સત્ય જ્ઞાનને પ્રમાણ કહે છે. પ્રમાણ જ્ઞાન વસ્તુને સર્વ દૃષ્ટિબિંદુથી જાણે છે, અર્થાત્ વસ્તુના સર્વ અંશોને જાણવાવાળું જ્ઞાન તે પ્રમાણ જ્ઞાન કહેવાય છે.

—પ્રમાણ નય વત્તાલોક્કાર પરિચ્છેદ ૧

નય-પ્રમાણ દ્વારા જાણેલી અનંત (ધર્માત્મક) વસ્તુ કોઈ એક ધર્મ દ્વારા નિશ્ચય કરવામા આવે તેને નય કહે છે. નય જ્ઞાનમાં વસ્તુના અન્ય અંશ અથવા ગુણો તરફ ઉપેક્ષા અથવા ગૌણતા રહે છે.

—પ્રમાણ નય વત્તાલોક્કાર-પરિચ્છેદ-૧

૩૯-મુખ્ય અને ગૌણ

મુખ્ય-પદાર્થના અનેક ધર્મોમાથી જે વખતે જે ધર્મની વિવક્ષા હોય છે ત્યારે તે પ્રધાન અને અન્ય અપ્રધાન મનાય છે. કારણ વિષમભાન સર્વ ધર્મો એક જ માથે વિવક્ષિત હોતા નથી. તે જ પ્રમાણે અનેક વસ્તુઓમાં વિવક્ષિત વસ્તુ પ્રધાન હોય છે. પ્રધાનને જ મુખ્ય કહે છે.

ગૌણ-મુખ્ય ધર્મ સિવાય સર્વે અવિવક્ષિત ધર્મો ગૌણ કહેવાય છે. તેથી રીતે અનેક વસ્તુઓમા અવિવક્ષિત વસ્તુ ગૌણ મનાય છે. જોગકે આત્મામાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આદિ અનંત ધર્મ છે. તેમાં જે સગમે જ્ઞાનની વિવક્ષા હોય છે ત્યારે તે મુખ્ય અને અન્ય શેષ ધર્મો ગૌણ.

અથવા “સમયં મોયમા ! મા વમાવણ” અર્થાત્

“હે ગૌતમ ! સમયમાત્રનો પ્રમાદ ન કરો !” એ વીર પ્રભુનો ઉપદેશ મુખ્ય રૂપે ગૌતમસ્વામી પ્રત્યે છે પણ ગૌતમરૂપે શ્રી ચતુર્વિધ મધ માટે છે તેથી અહીં ગૌતમસ્વામી મુખ્ય છે અને ચતુર્વિધ મધ ગૌતમ છે

—દર્શન મુદ્ર ૨૫ ૫ ૩૧

૪૦-નિશ્ચય અને વ્યવહાર

નિશ્ચય-ચતુના શુદ્ધ, મૂળ અને વાસ્તવિક સ્વરૂપને નિશ્ચય કહે છે, અર્થાત્ વસ્તુનો નિઃસ્વભાવ જે હમેશાં રહે છે તે નિશ્ચય છે જેમકે નિશ્ચયમાં કાયમનું શરીર પાચે ૫ વર્ષવાળું છે, કારણ કે તે પાચે ૫ વર્ષવાળા પુદ્ગલોથી બનેલું છે આત્મા સિદ્ધ સ્વરૂપ છે

વ્યવહાર-ચતુનું ભૌતિકસમત સ્વરૂપ વ્યવહાર છે. જેમકે કાયમ કાગળ છે આત્મા, મનુષ્ય કે તીર્થંકર રૂપ છે નિશ્ચયમાં જ્ઞાનની પ્રધાનતા છે અને વ્યવહારમાં ક્રિયાઓની પ્રધાનતા છે. નિશ્ચય અને વ્યવહાર પરસ્પર મહાયક (પૂર્તિ કરવાવાળા) છે

—વિશેષાવશ્યક ગ્રાંથા ૩૫૮૮,
દ્રવ્યાનુયાય તત્ત્વો ૨૫ ૮

૪૧-ઉત્સર્ગ અને અપવાદ

ઉત્સર્ગ-સામાન્ય નિયમને ઉત્તર્ગ કહે છે જેમકે સાધુ મુનિરાજને તથ્ય કરત્ય અને તથ્ય યોગથી પ્રાણાતિપાતના પચ્ચજ્જાણ હોય છે

અપવાદ-મૂળ નિયમની રક્ષા માટે આપત્તિ આવવાથી આનંદ માગે મહત્ત્વ કરવો તે અપવાદ જેમકે સાધુને નદી પાર કરવી વગેરે.

—અભિમાન શાસ્ત્ર કોષ ભા ૨, પૃ ૧૧૬૬ ૧૭

૪૨-સામાન્ય અને વિશેષ

સામાન્ય-વસ્તુના જે ધર્મના કારણે ઘણા પદાર્થો એકસરખા દેવામાં આવે અને તેમને એક જ શબ્દથી સંબોધન કરવામાં આવે તેને સામાન્ય કહે છે.

વિશેષ-મનનીય અથવા વિખનીય પદાર્થોથી જુદાપણાનો બોધ કરાવનાર ધર્મને વિશેષ કહે છે.

દૃષ્ટાંત-દેવતા, મનુષ્ય, તિર્થંકર અને નારની સર્વે જીવો જીવ-રૂપે એક છે અને એક જ “જીવ” શબ્દથી ઓળખાય છે, તેથી તેમાં જીવત્વ “સામાન્ય” છે. “જીવત્વ” જીવ દ્રવ્યને અન્ય દ્રવ્યોથી જુદું પાડે તેથી તે “વિશેષ” પણ છે.

ઘટત્વ જ્યાં ઘટો(પકા)માં અને ગૌત્વ જ્યાં ગાયોમાં એકતાનો બોધ કરાવે છે તેથી તે જાને “સામાન્ય” છે “આ ઘટો” કહેવામાં ત ઘટો મનનીય અન્ય ઘટાઓથી અને વિખનીય પદાર્થોથી જુદો પડે છે તેથી તે “વિશેષ” છે તેવી જ રીતે કાળા ગાયનું કાળાપણું અન્ય લાલ, પીળા સજાતીય ગાયોથી અને વિખતિય અશ્વાદિથી જુદું પડે છે તેથી તે વિશેષ છે.

વાસ્તવિક રીતે જ્યાં ધર્મો સામાન્ય અને વિશેષ જાને કહી શકાય. પોતાનાથી અધિક પદાર્થોમાં રહેલા ધર્મની અપેક્ષાએ પ્રત્યેક ધર્મ વિશેષ છે. ન્યૂન વસ્તુમાં રહેલા ધર્મની અપેક્ષાએ સામાન્ય છે. ઘટત્વ પુદ્ગલત્વની અપેક્ષાએ વિશેષ છે. અને કાળા ઘટની અપેક્ષાએ સામાન્ય છે.

—આશ્વઠ મનની કારીકા ૪
પ્રમાણ નય તત્ત્વાલોકાલોકાર, પરિ. ૫

૪૩-હેતુ અને સાધ્ય

હેતુ—જે માધ્ય વિના ન રહે તેને હેતુ કહે છે જેમકે અગ્નિનો હેતુ ધૂમ ધુમાડા વિના અગ્નિ કદી રહી શકતો નથી

સાધ્ય—જે સિદ્ધ કરી શકાય તે સાધ્ય છે સાધ્ય વસ્તુ સાધકને ઇષ્ટ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણેથી અભાષિત અને અસિદ્ધ ગ્રહેરી જોઈએ જેમકે પર્વતમા અગ્નિ ઠં કારણ ત્યાં ધુમાડો છે અહીં અગ્નિના સાધકને અગ્નિ સાધ્ય વસ્તુ છે કારણ અગ્નિ નાદીને ઇષ્ટ છે, પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણેથી અભાષિત છે અને પર્વતમા હજુ સુધી નિદ્ધ કરવામા આવેલ નથી તેથી અસિદ્ધ પણ છે

—રાસત્રયનારિખ રિપ્તે ૩

૪૪-કાર્ય અને કારણ

કાર્ય—સપૂર્ણ કારણોનો મયોગ મળના તે ૧. આ કાર(ક્રિયા)ને અતે જે અવશ્ય બને છે તેને કાર્ય કહે છે

કારણ—જે નિશ્ચય રૂપે કાર્ય ા પહેલા વિષમાન હોય અને કાર્યમા સાધ્ય હોય તે કારણ અથવા જેને અભાવે કાર્ય ન ા શકે તેને કારણ કહે છે જેમકે કુભાર, દડ, ચાલ, માટી આદિ ધરાના કારણો છે

—પાપકોષ

૪૫-આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ

આવિર્ભાવ—પદાર્થોનું અભિવ્યક્ત (પ્રકટ) થવું તે આવિર્ભાવ

તિરોભાવ—પદાર્થોનું અપ્રકટરૂપે રહેવું અથવા હોવું તે તિરોભાવ છે જેમકે ઘાગમા ઘી તિરોભાવે વિષમાન છે, પરંતુ માખણમા ઘીની

આવિર્ભાવ છે. અથવા મમ્મન્ દષ્ટિમાં કેવળજ્ઞાનનો તિરોભાવ છે, પરંતુ તીર્થંકર ભગવાનમાં કેવળજ્ઞાનનો આવિર્ભાવ છે. —ચાચકોપ

૪૬-પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ

પ્રવૃત્તિ-મન, વચન, કાયાને શુભાશુભ કાર્ય (બ્યાપાર) માં લગાડવા તે પ્રવૃત્તિ છે.

નિવૃત્તિ-મન, વચન, કાયાને કાર્યથી હટાવી શેવા તે નિવૃત્તિ છે.

૪૭-લક્ષણના બે ભેદ

ધણા ભેળા મળેલા પદાર્થોમાંથી કોઈ એક પદાર્થને જુદો પાડે તેને લક્ષણ કહે છે. તેના બે ભેદ છે :

૧. આત્મભૂત ૨. અનાત્મભૂત.

આત્મભૂત-જે લક્ષણ વસ્તુના સ્વરૂપમાં મળેલું હોય તેને આત્મભૂત કહે છે. જેમકે અગ્નિનું લક્ષણ ઉષ્ણતા. શુભનું લક્ષણ ચેત-ય.

અનાત્મભૂત-જે લક્ષણ વસ્તુના સ્વરૂપમાં મળેલું ન હોય તેને અનાત્મભૂત લક્ષણ કહે છે. જેમકે દડી પુરુષનું લક્ષણ દંડ. અહીં દડ પુરુષથી અલગ છે, છતાં તે દડી પુરુષને બીજા પુરુષથી જુદો પાડી તેને ઓળખાવે છે, માટે તે અનાત્મભૂત લક્ષણ કહેવાય.

—ચાવરીપિકા

૪૮-આધાર, આધેય

આધાર-જે વસ્તુને આશ્રય આપે તે આધાર છે. જેમકે ઘડો ઘીનો આધાર છે.

આધેય-આધારના આશ્રયે જે વસ્તુ રહે તે આધેય છે જેમકે ધડામાં ઘી છે, તેથી ઘી આધેય છે.

—વિશેષાવસ્થક બાહ્ય ગ્રામ ૧૪૦૬

૪૯-આરંભ, પરિગ્રહ

આરંભ-દિશાદિક સાવધકાર્ય આરંભ કરેવાય છે.

પરિગ્રહ—મૂર્છા(મમતા)ને પરિગ્રહ કરે છે. ધર્મમાધન માટે રાખેલા ઉપકરણો મિત્રાચની બધી વસ્તુઓ ધન, ધાન્ય આદિ મમત્વનું કારણ હોવાથી પરિગ્રહ છે.

—કાણ્ડ ૨

જે જ કાચ્છથી ધન ધાન્યને બાહ્ય પરિગ્રહ માનેય છે, અને મૂર્છા (મમત્વ-ગૃહિણી) આબ્ધત પરિગ્રહ માનેય છે

—કાણ્ડ ૨, શ્લોક ૧, સુ. ૧૪

આ આ-ભ પન્નિગદને ત્રેય રૂપે જાણી હેય રૂપે પ્રત્યાખ્યાન (ત્યાગ) ન કરવાથી જીવાત્મા (૧) કેવળી પ્રરૂપિત ધર્મ સાંમગવાગ, (૨) બોધ મેગવવામાં, (૩) મૃદગ્યાવામ હોડીને સાધુ જનવામાં, (૪) જ્ઞાનચર્ચપાવન કરવામાં, (૫) ત્રિગુહ મંચમ તથા (૬) સંવગ પ્રાપ્ત કરવામાં (૭) મુદ મતિ, (૮) શ્રુતિ, (૯) અવધિ, (૧૦) મન.પર્ચય અને (૧૧) કેવળગાન પ્રાપ્ત કરવામાં અત્યર્થ ગમે છે.

પરંતુ આ-ભ પન્નિગદને જ પન્નિગથી જાણનાર, પ્રત્યાખ્યાન પરિગ્રાથી ત્યાગ કરનાર જીવ ઉપર્યુખ ૧૧ બોલ પ્રાપ્ત કરવામાં નમર્થ બને છે.

૫૦-અધિકરણના બે ભેદ

કર્મબંધનના સાધન, ઉપકરણ અથવા સ્થાને અધિકરણ કહે છે. તેના બે ભેદ છે :

૧. જવાધિકરણ. ૨. અજવાધિકરણ.

જવાધિકરણ-કર્મબંધનુ સાધન જવ અથવા જવગત કપાયાદિ જવાધિકરણ છે.

અજવાધિકરણ-કર્મબંધનના નિષિત્તરૂપ ૧/૩ પુદ્ગલ અજવાધિકરણ છે જેમકે શસ્ત્ર આદિ.

—વત્સાર્થ સૂત્ર. અ.૫ ૧, સૂત્ર ૮-૧૦

૫૧-વેદનીય કર્મના બે ભેદ

૧. સાતા વેદનીય ૨. અસાતા વેદનીય

સાતા વેદનીય-જે કર્મના ઉદ્દેશથી આત્માને અનુકૂળ વિષયોની પ્રાપ્તિ થાય અને શારીરિક તથા માનસિક સુખનો અનુભવ થાય તેને સાતા વેદનીય કહે છે.

અસાતા વેદનીય-જે કર્મના ઉદ્દેશથી આત્માને અનુકૂળ વિષયોની અપ્રાપ્તિથી અને પ્રતિકૂળ વિષયોની પ્રાપ્તિથી દુઃખનો અનુભવ થાય તેને અસાતા વેદનીય કર્મ કહે છે

—પન્નપણ્ડા ૫૬-૨૩

૫૨-બંધનના બે ભેદ

૧. સર્વ બંધ. ૨. દેશ બંધ.

મર્વ બંધ-ન્યારે શરીર નવું ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે પ્રાણ-કાળમાં આત્માને મર્વ બંધ થાય છે, અર્થાત્ નવા શરીરનો આત્માની માથે બંધ થવો તે મર્વ બંધ છે. ઔદાગિક, વૈદ્ય અને આદારક શરીરની ઉત્પત્તિ વખતે મર્વ બંધ થાય છે. આ બંધ એક સમય સુધી હોય છે.

દેશ બંધ-ઉત્પત્તિ બાદ ન્યાં સુધી શરીર સ્થિર રહે ■ ત્યાં સુધી થતા બંધને દેશ બંધ કહે છે. તૈજસ અને કામંજ્ય શરીરની નવી ઉત્પત્તિ હોતી નથી, તેથી તેમાં હમેશાં દેશ બંધ હોય છે. ઔદાગિક, વૈદ્ય અને આદારક શરીરમાં બંને પ્રકારના બંધ હોય છે.

—ક્રમંચ ૧, આશા ૩૫

૫૩-મરણના બે ભેદ

૧. મકામ મરણ. ૨. અકામ મરણ.

સકામ મરણ-વિષયભોગોથી નિવૃત્ત થઈ ચારિત્રમાં ગમણ કરનાર આત્માની આકૃષ્ટતા રહિત, મંત્રેષણા મદિત અને પ્રાણાતિપાતાદિ પાપોના પ્રત્યાખ્યાન મદ્દ જે મૃત્યુ થાય ■ તે મકામ મરણ કહેવાય છે. ઉક્ત જીવો માટે મૃત્યુ બાવરપદ ન થતાં ઉત્તમવરપ બને છે. મકામ મરણને પડિત મરણ પણ કહે છે.

અકામ મરણ-વિષયભોગોમાં શૂદ્ધ રહીને અગાની જીવોનું અનિચ્છાએ પણ જે મૃત્યુ થાય છે તેને અકામ મરણ કહે છે. તેને બાલ-મરણ પણ કહે છે.

—ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, અધ્યયન ૫

૫૪-પ્રત્યાખ્યાનના બે ભેદ

૧. દુષ્ટપ્રત્યાખ્યાન ૨. સુપ્રત્યાખ્યાન

દુષ્ટપ્રત્યાખ્યાન-પ્રત્યાખ્યાન અને તેના વિષયનું પૂરું સ્વરૂપ જાણ્યા વિના કરેલ પ્રત્યાખ્યાન દુષ્ટપ્રત્યાખ્યાન ગણાય છે જેમકે કોઈ કહે કે મેં પ્રાણ (વિકલેન્દ્રિય), જૂત (વનસ્પતિ), જીવ (પચેન્દ્રિય), સત્ત્વ (પૃથ્વી કાયાદિ ચાર રચાવર)ની હિંમાના પ્રત્યાખ્યાન કરેલા છે. કિન્તુ તેને જીવ, અજીવ, ત્રય, રચાવર આદિનું જ્ઞાન ન હોય તો તેવા પ્રત્યાખ્યાનની વાત કહેવી તે અમત્ય છે. ઉપરોક્ત હિંમાથી તે નિવૃત્ત થઈ શકતો નથી, તેથી તેના પ્રત્યાખ્યાન દુષ્ટપ્રત્યાખ્યાન છે.

સુપ્રત્યાખ્યાન-પ્રત્યાખ્યાન અને તેના વિષયને અંપૂર્ણપણે જાણનારના પ્રત્યાખ્યાન સુપ્રત્યાખ્યાન છે. તેણે કરેલા પ્રાણ, જૂત, જીવ, સત્ત્વની હિંસાના પ્રત્યાખ્યાન યત્ય છે, કારણ તેનું તેને જ્ઞાન છે તેથી તેની હિંસાથી નિવર્તી શકે છે. આ સુપ્રત્યાખ્યાન છે.

—સત્યવતી સૂત્ર સતક ૭, વ. ૨ ના આધાર

૫૫-ગુણના બે પ્રકારે બે ભેદ

૧. મૂળ ગુણ, ઉત્તર ગુણ

૨. સ્વાભાવિક ગુણ, વૈભાવિક ગુણ

મૂળ ગુણ-ચારિત્રરૂપિ વૃક્ષના મૂળ (જડ) સમાન હોય તે મૂળ ગુણ. માધુ ગુનિરાજ માટે પાંચ મહાવત અને શ્રાવકને માટે પાંચ અણુવત મૂળ ગુણ છે.

ઉત્તર ગુણ-મૂળ ગુણની રક્ષા માટે ચારિત્ર રૂપ વૃક્ષની શાખા, પ્રશાખાવત જે ગુણો છે તે ઉત્તર ગુણ છે જેમકે સાધુ માટે પિંડ-

મર્વ બંધ-ન્યારે શરીર નવું ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે પ્રાણ કાગમા આત્માને મર્વ બંધ થાય છે, અર્થાત્ નવા શરીરનો આત્મા ની સાથે બંધ થવો તે મર્વ બંધ છે ઔદાગ્રિક, વૈદિક અને આદારક શરીરની ઉત્પત્તિ વખતે સર્વ બંધ થાય છે આ બંધ એક સમય મુધી હોય છે

દેશ બંધ-ઉત્પત્તિ બાદ જ્યાં મુધી શરીર સ્થિર રહે છે ત્યાં મુધી થતા બંધને દેશ બંધ કહે છે તૈજસ અને કાર્મણ શરીર ની નવી ઉત્પત્તિ હાતી નથી, તેથી તેમાં હમેશા દેશ બંધ હોય છે ઔદારિક, વૈદિક અને આદારક શરીરમાં બંને પ્રકારના બંધ હોય છે

—કર્મમ ૧, ગાથા ૩૫

૫૩-મરણના બે ભેદ

૧ મકામ મરણ ૨ અકામ મરણ

સકામ મરણ-વિવિધભોગોથી નિવૃત્ત વર્ષ ચારિત્રમાં રમણ કરનાર આત્માની આકૃષ્ટતા રહિત, મંત્રેબળા મદિત અને પ્રાણા તિપાતાદિ પ્રાપ્તિના પ્રત્યાખ્યાન મદ્દ જે મૃત્યુ થાય છે તે મકામ મરણ કહેવાય છે ઉક્ત જીવો માટે મૃત્યુ ભવિષ્યદ ન થતા ઉત્સવરૂપ બને છે સકામ મરણને પડિત મરણ પણ કહે છે

અકામ મરણ-વિવિધભોગોમાં શુદ્ધ રહીને અણાની જીવોનું અનિરજાએ પણ જે મૃત્યુ થાય છે તેને અકામ મરણ કહે છે તેને મરણ પણ કહે છે

—ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, અધ્યયન ૫

૫૪-પ્રત્યાખ્યાનના બે ભેદ

૧. દુષ્ટપ્રત્યાખ્યાન ૨. સુપ્રત્યાખ્યાન

દુષ્ટપ્રત્યાખ્યાન-પ્રત્યાખ્યાન અને તેના વિષયનું પૂરું સ્વરૂપ જાણ્યા વિના કરેલ પ્રત્યાખ્યાન દુષ્ટપ્રત્યાખ્યાન ગણાય છે. જેમકે કોષ કહે કે મેં પ્રાણ (વિકલેન્દ્રિય), જૂન (વનસ્પતિ), જીન (પચેન્દ્રિય), સત્ત્વ (પૃથ્વી કામાદિ ચાર સ્થાવર)ની હિંમના પ્રત્યાખ્યાન કરેલા છે. કિન્તુ તેને જીવ, અજીવ, પ્રમ, સ્થાવર આદિનું જ્ઞાન ન હોય તો તેવા પ્રત્યાખ્યાનની વાત કંઈની તે અમત્ય છે ઉપરોક્ત હિંમાથી તે નિવૃત્ત થઈ શકતો નથી, તેથી તેના પ્રત્યાખ્યાન દુષ્ટપ્રત્યાખ્યાન છે.

સુપ્રત્યાખ્યાન-પ્રત્યાખ્યાન અને તેના વિષયને અંપૂર્ણપણે જાણનારના પ્રત્યાખ્યાન સુપ્રત્યાખ્યાન છે. તેણે કરેલા પ્રાણ, જૂન, જીવ, સત્ત્વની હિંસાના પ્રત્યાખ્યાન સત્ય છે, કાગળ નેનું તેને જ્ઞાન છે તેથી તેની હિંમાથી નિવૃત્તી શકે છે. આ સુપ્રત્યાખ્યાન છે.

—જનવતી સૂત્ર સત્ક ૭, ૮ ૨ ના આધાર

૫૫-ગુણના બે પ્રકારે બે ભેદ

૧. મૂળ ગુણ, ઉત્તર ગુણ

૨. સ્વાભાવિક ગુણ, વૈભાવિક ગુણ

મૂળ ગુણ-ચારિત્રરૂપિ વસ્તુના મૂળ (જડ) સમાન હોય તે મૂળ ગુણ. માધુ સુનિરાજ માટે પાચ મહામત અને આવકને માટે પાચ અણમત મૂળ ગુણ છે.

ઉત્તર ગુણ-મૂળ ગુણની રક્ષા માટે ચારિત્ર રૂપ વસ્તુની સાખા, પ્રસાખાવત જે ગુણો તે ઉત્તર ગુણ છે જેમકે સાધુ માટે પિંડ-

વિશુદ્ધિ, મગિતિ, ભાવના, તપ પ્રતિભા, અભિગ્રહ આદિ અને
આનંદો માટે દિશાવત આદિ ઉત્તર ગુણ છે

—સુત્રકાંડ સુ. ૧-૧૪ પચાસક વિવરણ ૫

સ્વાભાવિક ગુણ—પદાર્થોના નિમ્ન ગુણને સ્વાભાવિક ગુણ
કહે છે જેમકે આત્મા ॥ જ્ઞાન, દર્શન આદિ ગુણો

વૈભાવિક ગુણ—અન્ય દ્રવ્યના મંબંધથી જે ગુણ પેદા થાય
તે વૈભાવિક ગુણ છે જેમકે આત્માના રાગ દેવ વગેરે

૫૬-શ્રેણીના બે ભેદ

મોહનીય કર્મના ઉપશમ અથવા ક્ષય દ્વારા આત્મચિકામ તરફ
અગ્રગામી જીવોના મોહનીય કર્મના ઉપશમ અથવા ક્ષય કરવાના
કર્મો શ્રેણી કહે છે તેના બે ભેદ

૧ ઉપશમ શ્રેણી

૨ ક્ષાત્ક શ્રેણી

ઉપશમ શ્રેણી

આત્મચિકામ તરફ અગ્રગામી જીવો ॥ મોહ ઉપશમ કરવાના
કર્મને ઉપશમ શ્રેણી કહે છે તેનો આગલ આ પ્રભાવો થાય

ઉપશમ શ્રેણીવર્તી જીવ પ્રસરત અધ્યયમારોમા ગ્રહીતે અત
મુંદર્ત પ્રભાવો કાગમા પ્રયમ એકીસાથે અનતાનુબંધી કપાયોને ઉપ
શાન્ત કરે ॥ ત્યાર પછી અંતર્મુંદર્તમા દશન મોહનીયની તથા પ્રકૃતિ
એકસાથે ઉપશમાવે છે ત્યાર પછી જીજ્ઞા અને માનમા ગુણરચાન
અનેક વાન ગત્યાગતિ કર્યા બાદ તે જીવ આદમું ગુણરચાન પ્રાપ્ત

કરે છે. આદર્શ ગુણધ્યાન પ્રાપ્ત કર્યો જાત્ર જો પુરુષ હોય તો અતુ-
દીર્ઘ નપુંમક વેદનો ઉપશમ કરે છે અને ત્યાર બાદ સ્ત્રી વેદનો દર્શાવે છે.

ત્યાર પછી હાર્યાદિ ૭ નોકધાયેનો ઉપશમ કરી, પુરુષ વેદનો
ઉપશમ કરે છે. કિન્તુ ઉપશમ યેણી કરનાર જો સ્ત્રી હોય તો
તે ક્રમશઃ નપુંમક વેદ, પુરુષ વેદ, હાર્યાદિ ૭ નોકધાયે અને ત્યાર
બાદ સ્ત્રી વેદનો ઉપશમ કરે છે. ઉપશમ યેણી કરનાર જો નપુંમક
હોય તો તે ક્રમશઃ સ્ત્રી વેદ, પુરુષ વેદ, હાર્યાદિ ૭ નોકધાયે અને ત્યાર
બાદ નપુંમક વેદનો ઉપશમ કરે છે

પછી અપ્રત્યાખ્યાની અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કોષનો એક-
સાથે ઉપશમ કરીને આત્મા મંજવવન કોષનો ઉપશમ કરે છે.

ત્યાર બાદ તે આત્મા અપ્રત્યાખ્યાની અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય
માનનો એકીસાથે ઉપશમ કરી, મંજવવનના માનનો ઉપશમ કરે છે.

તે જ પ્રમાણે તે આત્મા અપ્રત્યાખ્યાની અને પ્રત્યાખ્યાનાવર-
ણીય માયાનો ઉપશમ કરી સંજવવન માયાનો ઉપશમ કરે છે.

ત્યારે બાદ અપ્રત્યાખ્યાની અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય લોભનો
ઉપશમ કરી અંતમા મંજવવન લોભનો ઉપશમ શરૂ થાય છે. હવે
મંજવવન લોભના ઉપશમનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે :

પહેલાં આત્મા મંજવવન લોભના ત્રણ ભેદ કરે છે. તેમાંથી જે
ભાગનો એકીસાથે ઉપશમ કરી આત્મા ત્રીજા ભાગના પુનઃ
અર્શખ્યાત ખંડ કરે છે, અને તેનો પૃથક્પૃથક્ રૂપે વિવિધ ભાગમાં
ઉપશમ કરે છે. મંજવવન ખંડોમાંથી જ્યારે અંતિમ ખંડ રહી જાય
છે ત્યારે આત્મા તે પુનઃ અર્શખ્યાત ખંડોમાં વિલાસિત કરે છે,

અો ક્રમશઃ અકેક સમયમા અકેક જાનો ઉપશમ કરે છે આ પ્રમાણે તે આત્મા મોહનીય કર્મ ા મર્વ પ્રકૃતિઓ ઉપશમાવે છે

ઉપશમ ઁળીની સ્થાના (કોઠો) િચે મુજબ છે, તે ઉપશમ શ્રગી કરનાર પુરુષ આશ્રી લીધેલ છે —

૪ અનનાનુગરી ડાપ-સૌરી પદ્ધતિ ઉપશમાવે

ત્યારમાદગિચ્યાલ ભિશ્ર મમ્યત્વ મોહનીય

નયુમક વેદ

સો વેદ

હારથ દિ છ ને કર થ

પુરુ વેદ

અપ્રયાજ્યાની કોષ-પ્રત્યાજ્યાની કોષ

મન્વલ ૧ કોષ

અપ્રત્યાજ્યાની મા ૧ પ્રત્યાજ્યાની માન

મન્વનન માન

અપ્રત્યાજ્યાની માયા-પ્રત્યાજ્યાની માયા

મન્વત્વન માયા

અપ્રત્યાજ્યાની લોભ-પ્રત્યાજ્યાની લોભ

મન્વન ૧ લોભ

ઉપશાન્ત મોહ

૧૫૩૩૩૩૩૩૩૩

અનન્તાનુબંધી કથાય અને દર્શન મોહનીયની માત પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ કરવાથી જીવ અપૂર્વ કવ્ય (નિગ્રંથિ ગાદર) નામના આદ્યમા ગુણધ્યાનવાળો થાય છે. આદ્યમા ગુણધ્યાનથી જીવ અનિગ્રંથિ ગાદર નામનું નવમું ગુણધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે. આદ્યો રહેશે જીવ મંદ્યસન સોભના નીચા ભાગના અંતિમ મંજ્યાતમા ખંડ મિવામ મોહનીયની મેવ બંધી પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ કરે છે, અને શ્રદ્ધ મંપરાય નામનું દશમું ગુણધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે.

આ દશમા ગુણધ્યાનમાં જીવ ઉપર જાણવેલ મંદ્યસન સોભના અંતિમ મંજ્યાતમા ખંડના અર્મજ્યાન ખંડ કરીને તેને ઉપશાન્ત કરે છે અને મોહનીય કર્મની બંધી પ્રકૃતિઓને ઉપશાન્ત કરી ઉપશાન્ત મોહ નામના અગિયારમા ગુણધ્યાને પહોંચે છે.

ઉપરોક્ત પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ કાળ સર્વત્ર જાનમુંહર્ન દોષ છે. તે પ્રમાણે આખી શ્રેણીનું કાળપરિમાણ પાંચ આંશમુંહર્ન જ છે અગિયારમા ગુણધ્યાનની ગિયતિ જથ્થા એક નમય અને ઉત્કૃષ્ટ અંત મુંહર્ન પગિયાથ પૂરી કરી જીવ ઉપશાન્ત મોહનો ઉદય થવાથી નીચેના ગુણધ્યાનમાં પાછો ફરે છે. તે ગુણધ્યાને ગ્લો થકો જીવ ને કાળ કરે તો અનુત્તર વિમાનમા અગિયતિ સમ્યગ્ દષ્ટિ દેવતા બને છે.

નિદાન્તાનુમાર ઉપશમ શ્રેણી પૂરી કરી પાછો વળેશે જીવ અપ્રમત અથવા પ્રમત ગુણધ્યાનમાં રહે છે. પથ કર્મમંથના મતાનુસાર તે જીવ પાછો ફરતાં મિથ્યાદષ્ટિ ગુણધ્યાન (પહેલુ ગુણધ્યાન) સુધી પહોંચી જાય છે.

ઉપશમ શ્રેણીનો આરંભ કાણ કરે છે તે વિષયમાં મતભેદ છે. કેટલાક આચાર્યોનું કહેવું છે કે અપ્રમત સંગત ઉપશમ શ્રેણીનો આરંભ કરે છે. ત્યારે કેટલાકોનું એમ કહેવું છે કે અવિરત, દેશ-

આ સોજ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરી છવ પ્રત્યાખ્યાનાવરણી
અને અપ્રત્યાખ્યાની કષાયોની આર પ્રકૃતિના અવસિષ્ટ અસનો
ક્ષય કરી દે છે

ત્યાગ માદ ક્ષયક શ્રેણીએ ચડનાર છવ પુરુષ હેય તે તે કમલ
નપુમક વેદ, શ્રી વેદ, હામ્યાદિ છ નોદ્યાયો ક્ષય કરે છે

ત્યાર બાદ પુરુષ વેદના નવ બેદ મે છે આ ત્રણ ખડોમાથી
પહેલા બે ખડોનો એક જ માથે ક્ષય કરે છે, અી તીજ ખડી
મત્તવનના કોષમા મેળવે છે બે નપુમક કે શ્રીએ આ શ્રેણી માડી
હોય તે તે પેલપેલાના વેદનો ક્ષય તે અતમા કરે છે અને બાકીના
બે વેગમાથી અધમ વેગો પર્યા અને જીવનો ત્યાગ માદ ક્ષય કરે
છ ને પ્રમાણે હાસ્ય શ્રેણીમા બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે અમજડ

હવે તે આતમા કમલ સંસ્વન કોષ, માન, માયા અને ક્ષોભ
માથી પ્રત્યેકનો પૃથક્પૃથક્ ક્ષય મે છે પુરુષ વેદની માદક આ
દરેકના નપુમક ખડ મવામા આવે છે અને ત્રીજે ખડ આગળની
પ્રકૃતિઓના ખડોમા મેળવવામા આવે છે, જેમકે કોષનો ત્રીજે ખડ
માનમા ઇત્યાદિ સામના ત્રીજા ખડ ॥ અમખ્યાત ખડ કરી એકેક
ખડને તે શ્રેણીવર્તી છવ ચિન્નચિન્ન અને ક્ષય કરે છે આ
અમખ્યાત ખડોમાથી અનિમ ખડને આતમા પુન અમખ્યાત ખડોમા
રિતાગિત કરે છે અને પ્રત્યેક સમયે એકેકો ક્ષય મે છે

અહીં બધી પ્રકૃતિઓ ક્ષયક મમ અતર્મુહર્તો જાણવેદ
આત્મા ૫ શ્રેણીનું મમપરિમાણ પશુ અમખ્યાત લઘુ અતર્મુહર્ત
પરિમાણ એક ગુરુ અતર્મુહર્ત જાણવું

ક્ષયક શ્રેણીની ન્યાયના (મિડો) શ્રેણી માડનાર પુરુષ આથી નીચે
પ્રમાણે છે અને દરેક પ્રકૃતિની બાજુમા તે વખતે આતમા ક્ષય
ગુણધારી હોય છે તે બતાવેલું છે

મહા સામાન્ય (પર સામાન્ય)—પરમ સત્તા જેમા જીવાજી વાદિ મપૂર્ણ પદાર્થોની એક સરૂપતાનો બોધ થાય તેને મહા સામાન્ય કહે છે જેમકે “મત” કહેવાથી સર્વે પદાર્થોનો બોધ થતો જાય છે તેનો વિષય સૌથી અધિક છે, તેથી તેને મહા સામાન્ય કહે છે

અવાન્તર સામાન્ય (અપર સામાન્ય અથવા સામાન્ય વિશેષ)—મહા સામાન્યની અપેક્ષાએ જેનો વિષય ઓછો હોય મિન્દુ સગ્નતીય પદાર્થોમા એકતાનો બોધ કરાવે તે અવાન્તર સામાન્ય છે જેમકે જીવત્વ સર્વે જીવોમા એકતાસૂચક છે. પરંતુ દ્રવ્યત્વ આદિની અપેક્ષાએ વિશેષ છે

તિર્થેક સામાન્ય—જિનજિન વ્યક્તિઓમા રહેસો સામાન્ય ધર્મ તિર્થેક સામાન્ય છે જેમકે કાળી, પીળી, સફેદ વગેરે ગાયોમા ગૌત્વ

ઊર્ધ્વતા સામાન્ય—એક જ વસ્તુની પૂરીપર પડીયોમા રહેસો સાધારણ ધર્મ ઊર્ધ્વતા સામાન્ય છે જેમકે કડા, કકણ, માથા વગેરે એક જ સોનાની કમિક આવરણોમા રહેલ સુવર્ણત્વ

—પ્રમાણુનય વર્તનાસોપાલક્ષર પરિચ્છેદ ૫

૬૦ દ્રવ્યના બે ભેદ

રૂપી—જે દ્રવ્યમા વર્ણ, ગંધ, રસ અને રસ્યતાં લાભે (દિામ) અને જે મૂર્ત હોય તેને રૂપી કહે છે પુદ્ગલ દ્રવ્ય રૂપી છે

અરૂપી—જે દ્રવ્યમા વર્ણ, ગંધ, રસ અને અર્સ ન લાભે અને જે અમૂર્ત હોય તેને અરૂપી કહે છે પુદ્ગલ સિવાયના બધા દ્રવ્યો અરૂપી છે

—વર્તનાર્થ સૂત્ર, અધ્ય ૫

૬૧-રૂપીના બે ભેદ

૧. આઠ સ્પર્શી, ૨. ચાર સ્પર્શી.

આઠ સ્પર્શી રૂપી—વર્ણ, ગંધ, રસ અને સંઘાનની સાથે જોગા હસકો વારી વગેરે આઠે સ્પર્શી લાભે તેને આઠ સ્પર્શી કહે છે

ચાર સ્પર્શી રૂપી—વર્ણ, ગ્રમ, રસ અને શીત, ઉષ્ણ, રક્ષ અને સિન્ધુ બે આગ સ્પર્શી જોગા લાભે તેને ચાર સ્પર્શી (ચોરસર્શી) રૂપી કહે છે

—ભગવતી શતક ૧૨, ઉદેશ ૫

શ્રી

જૈન સિદ્ધાંત

બોલ સંગ્રહ

ભાગ ૧ લો

ત્રણની સંખ્યાના બોલ

(બોલ નં ૬૨ થી ૧૨૬)

વાયણાણ ણં મન્તે જીવે કિં જણયઈ ।

નિજર જણયઈ સુયસસ ય ળનાસાયણાણ વટ્ટપ । સુયસ
ળનાસાયણાણવટ્ટમાણે તિત્થધર્મ અવલમ્બઈ । તિત્થધર્મ
અવલમ્બમાણે મહાનિજરે મહાપજ્જવસાણે મવઈ ॥ ૧૧

હે પૂજ્ય! વાયનથી જીવે શું આખા કરે છે ?

વાયનથી કર્મની નિર્જરા થાય છે અને સૂત્રપ્રેમ થવાથી જ્ઞાનમાં
વૃદ્ધિ થાય છે. તેવા સૂત્રપ્રેમથી તીર્થકરોના ધર્મનું અવસરન મળે છે
સત્યધર્મેના અવસરન વડે કર્મની મહા નિર્જરા કરી નિષ્કર્મી બને છે

૬૨-દ્રવ્ય, ગુણ, પર્વાય

૧. દ્રવ્ય—જેમાં ગુણ અને પર્વાય હોય તે દ્રવ્ય છે.

૨. ગુણ—જે દ્રવ્યને આશ્રિત રહે છે તે ગુણ છે. ગુણ હમેશાં દ્રવ્યની આંદર જ રહે છે. તેનું સ્વતંત્ર કોઈ સ્થાન નથી.

—ઈતરસાધ્યન બ. ૨૮. તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અ. ૫

૩. પર્વાય—પર્વાય એટલે પસટતી અવરથા. તે દ્રવ્ય અને ગુણ બન્નેને આશ્રિત થઈને રહે છે.

જેમકે આત્મા એ દ્રવ્ય છે. ચેતના, જ્ઞાનાદિ તે તેના ગુણ છે. અને કર્મવશાત્ બિજાબિજા રીતે રૂપાંતર થાય છે તે તેના પર્વાયો છે.

સોનાના દારનેભંગાવી કડાં બનાવવામાં આવે, તો સોનું “દ્રવ્ય” આ બન્ને અવરથાઓમા કાયમ રહ્યું, પરંતુ તેની હાલત બદલી ગઈ. આ રૂપાંતરને પર્વાય કહે છે.

—ઈતરસાધ્યન અ. ૫. ૨૮

૬૩-ગુણ તત્ત્વ

પરમાર્થને તત્ત્વ કહે છે. તત્ત્વ ત્રણ છે:-

૧. દેવ, ૨. યુરુ, ૩. ધર્મ.

૧. દેવ—કર્મસુત્રનો નાશ કરનાર, અહાર દોષ રહિત, સર્વજ્ઞ, વીતરાગ, હિતોપદેશક અરિહંત ભગવાન દેવ છે.

—યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ ૨, શ્લોક ૪

૨. ગુરુ—નિર્મય (પરિમલ નહિત), કચન-કાગિની ॥ ત્યાગી, પાત્ર મદાનતધારી, પાત્ર મગિતિ અને ત્રણ યુક્તિયુક્ત, હકામતા જીવોના રક્ષક, ૨૭ ગુણે કરી મહિત તથા રીતરાગની આજ્ઞાનુસાર વિચરના, ધર્મોપદેશક સાધુમદાતમા ગુરુ ૭

—યોગસાક્ષ પ્રકરણ ૨, મ્લો: ૮

૩ ધર્મ—સર્વેષ ભાગિત, દયામય, વિનયમૂલક, આત્મા ઓ કર્મો ભેદ બતાવના, મોક્ષનત્વ ॥ પ્રત્યક શાઓ તે ધર્મનત્વ ૭

નોંધ—નિશ્ચયમા આત્મા એ દેવ, જ્ઞાન એ ગુરુ અને ઉપયોગ એ ધર્મ ૭

—ધર્મસમ્બદ અધિકાર ૨ મ્લો: ૨૧-૨૩ રી: ૧

—યોગસાક્ષ પ્રકરણ ૨, મ્લો: ૪ ૧૧

૬૪-સત્તા

મત્તા અર્થાત્ વગુર્નુ અરૂપ ઉત્પાદ, વ્યય ઓ પ્રીવ્ય રૂપ ૭ આવરૂપક મલયગિરિ દિતીય ખડમા મત્તા ॥ લક્ષણમા કથુ ૭ ૩.-

“તપ્ત્વોદ્ધ વા વિગમેદ્ધ વા ધુવેદ્ધ વા ॥”

૧. ઉત્પાદ—નવીન પર્વોતો ॥ ઉત્પત્તિ થતી તે ઉત્પાદ.

૨. વ્યય—વિવ્રમા ॥ પર્વોતોના નાસ થતો તે વ્યય.

૩. પ્રી-વ્ય--પોતપોતા ॥ જાતિ ન હોયતી એ જ નપા દ્રવ્યોનું પ્રી-વ્ય ૭. દ્રવ્યતરૂપ રાખન અંત જાતી પર્વોતોના અનુરતિ રૂપથી ૭ ૭

ઉત્પાત, વ્યય અને ક્રોધાત્મક રહેતું તે વસ્તુમાત્રનું રનરૂપ છે. એ ત્રણે બિનલિપ્ત રનરૂપે હોવા છતાં પરસ્પર સામેક્ષ છે. તેથી વસ્તુ દ્રવ્ય રૂપે નિત્ય અને પર્યાય રૂપે અનિત્ય મનાય છે.

—તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અધ્ય. ૫

૬૫-લોક

ધર્મોરિતકામ અને અધર્મોરિતકામથી વ્યાપ્ત, સંપૂર્ણ દ્રવ્યોના આધારમૂત, ચૌદ રનજી પરિભાષુ આકાશ ખંડને લોક કહે છે. લોકનો આકાર સરાવના આકાર જેવો છે. ડાડિયાને જીધું વાળી તેના ઉપર મૃદંગ જીધું મૂક્યું હોય તેવો છે. અથવા કેટલી નીચે પહોળો થતો જમો પહેરી કમર ઉપર જન્ને હાથ રાખી ગોળ રરતા પુરુષ જેવો છે.

પગથી કમર સુધીનો ભાગ અર્ધો લોક છે. તેમાં સાત નરક છે. નાભિની જગ્યાએ મધ્ય લોક છે. તેમાં દ્વીપ અને સમુદ્રો છે. તેમાં મનુષ્ય અને તિર્યચો વસે છે. નાભિની ઉપરનો ભાગ જિર્ધ્વ-લોક છે. તેમાં ગરદનથી નીચેના બાગમાં ખાર દેવલોક છે. ગરદનના ભાગમાં નવ પ્રેલેયક છે. મોહાના ભાગમાં પાંચ અનુત્તર વિમાન છે. અને મસ્તકના ભાગમાં સિદ્ધ શિલા છે.

લોકનો વિસ્તાર મૂળમાં સાત રનજી છે. ઉપર કમથી ઘટતો જતો સાત રનજીની જિયાઈએ એક રનજીનો વિસ્તાર છે. ત્યાર બાદ વધતા જતાં સવા દશથી સાડા દશ રનજીની જિયાઈ પર વિસ્તાર પાંચ રનજી છે. ત્યાર બાદ કમરમાં ઘટતા જતા મૂળથી ચૌદ રનજીની

તપેલા લોદામાં પાણીની માફક એકમેક કરી દે છે તે રથા ને યોગી કહે છે. યોગીના ત્રણ પ્રકારે ત્રણ ભેદ છે —

૧ સચિત્ત, ૨ અચિત્ત, ૩ મિશ્ર (સચિત્તાચિત્ત)

૧ શીત, ૨ ઉષ્ણ ૩ શીતોષ્ણ

૧ સદૃષ્ટ, ૨ વિદૃષ્ટ ૩ મદૃષ્ટ વિદૃષ્ટ

સચિત્ત યોગી—જે યોગી જીવ પ્રદેશથી વ્યાપ્ત છે તેને સચિત્ત યોગી કહે છે

અચિત્ત યોગી—જે યોગી જીવ પ્રદેશથી વ્યાપ્ત ન હોય તેો અચિત્ત યોગી કહે છે

સચિત્તાચિત્ત યોગી—જે યોગી કોઈ ભાગમાં જીવયુક્ત હોય અને કોઈ ભાગમાં જીવરહિત હોય તેો સચિત્તાચિત્ત (મિશ્ર) યોગી કહે છે

દેવ અને નારદી તિ યોગી અચિત્ત છે. ગર્ભજ જીવોની મિશ્ર યોગી અને રોગ જીવોની (પૃથ્વી આદિની અને મંદુર્ઘ્ન મનુષ્યાદિ તિ) ત્રિવિધ છે

શીત યોગી—જે ઉત્પત્તિરથા તમા શીત અપરં હોય તેો શીત યોગી કહે છે

ઉષ્ણ યોગી—જે ઉત્પત્તિરથા તમા ઉષ્ણ અપરં હોય તેો ઉષ્ણ યોગી કહે છે

શીતાબ્ધ્ય યોનિ—જે ઉત્પત્તિસ્થાનમાં થોડો શીત અને થોડો હાથ રપશે હોય તેને શીતાબ્ધ્ય યોનિ કહે છે.

સર્વે દેવો અને ગર્ભજ છવો શીતાબ્ધ્ય યોનિવાળા, તેજમ્ કાપ હાથ યોનિવાળા, નારકી શીત અને ઉષ્ણ એ જે યોનિયોવાળા અને બાકીના ત્રિવિધ છે.

સંવૃત્ત યોનિ—જે ઉત્પત્તિસ્થાન દઝાયેય કે જ્વાલેય હોય તેને સંવૃત્ત યોનિ કહે છે.

વિવૃત્ત યોનિ—જે ઉત્પત્તિસ્થાન ખુલ્લું હોય તેને વિવૃત્ત યોનિ કહે છે.

સંવૃત્ત-વિવૃત્ત યોનિ—જે ઉત્પત્તિસ્થાન કાર્ધક ઢંકાયેલું અને કાર્ધક ખુલ્લું હોય તેને સંવૃત્ત-વિવૃત્ત યોનિ કહે છે.

દેવ, નારકી અને એકેન્દ્રિય છવોની સંવૃત્ત, ગર્ભજ છવોની સંવૃત્ત વિવૃત્ત અને શેષ છવોની વિવૃત્ત યોનિ હોય છે.

—કાશ્યાપ ૩, ઉદેશા ૧, સુ. ૧૪૦

—તરચાર્થ સૂત્ર, અધ્ય ૨

૬૮-ત્રણ વેદ

મૈથુન મેવવાની અભિવાધાને વેદ (ભાવ વેદ) કહે છે. આ નોકપાય મોહનીય કર્મના ઉદયથી હોય છે.

શ્રી પુરુષ આદિના બાજુ ચિન્હ તે દ્રવ્ય વેદ છે એ નામ કર્મના ઉત્પત્તિ પ્રગટ થાય છે

વેદના ત્રણ ભેદ — ૧ શ્રી વેદ, ૨ પુરુષ વેદ ૩ નપુમક વેદ

૧. શ્રી વેદ—જેમ પિત્ત તથા મનુષ્ય પદાર્થની રચિ થાય છે તેમ જો કર્મના ઉત્પત્તિ શ્રીને પુરુષ સાથે ગ્રંથ કરવાની ઇચ્છા થાય છે તો શ્રી વેદ કહે છે

૨. પુરુષ વેદ—જેમ કદવર આગ પદાર્થની રચિ થાય છે તેમ જો કર્મના ઉત્પત્તિ પુરુષ શ્રી સાથે ગ્રંથ કરવાની ઇચ્છા થાય છે તો પુરુષ વેદ કહે છે

૩ નપુમક વેદ—જેમ પિત્ત આગ કદવર મધની રચિ થાય છે તેમ જો કર્મના ઉત્પત્તિ નપુમકને શ્રી આગ પુરુષ ઉભયની સાથે ગ્રંથ કરવાની અભિલાષ થાય છે તો નપુમક વેદ કહે છે

નોંધ—આ ત્રણ વેદ (શ્રી પુરુષ નપુમક)નું સ્વરૂપ સમજવા કમલ છાંણાની અગ્નિ ત્રણની અગ્નિ અને નગરનાં દ્વારો આપાય છે

—અભિલાષ સંબંધ કે ૫ ભા ૧ પૃ ૧૪૨૭

—અભિલાષ કે ૪ કમલ ભા ૧

૬૬-જીવના ત્રણ ભેદ

જાન — ૧
કહે છે

અમયત, ૩ મંથનામયત

૧. સંયત જીવ—જે સર્વ સાવચ (સપાપ) વ્યાપારોથી નિવૃત્ત થયેલ હોય એવા જીવોથી ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી અને સામાયિકાદિ મેયમવાળા સાધુને મંગતી કહે છે.

૨. અસંયત જીવ—પહેલા ગુણસ્થાનથી ચોથા ગુણસ્થાન-વાળા અવિરતિ જીવને અમેયત કહે છે.

૩. સંયતાસંયત—જે થોડે અંશે વિરતિ અને થોડે અંશે અવિરતિ હોય એવા દેશવિરતિ અર્થાત્ પાંચમા ગુણસ્થાનવર્તી થાવકને મેયતાસંયત કહે છે.

—અમલી શતક ૧, કહેશા ૩

૭૦-વનસ્પતિના પ્રકાર ભેદ

૧. મંજ્યાત જીવિક, ૨. અમંજ્યાત જીવિક, ૩ અનંત જીવિક

૧. મંજ્યાત જીવિક—જે વનસ્પતિમાં મંજ્યાત જીવ હોય તેને મંજ્યાત જીવિક કહે છે. જેમ કે કોટવાળુ ફૂલ.

૨. અમંજ્યાત જીવિક—જે વનસ્પતિમાં અમંજ્ય જીવ હોય તેને અમંજ્યાત જીવિક વનસ્પતિ કહે છે. જેવા કે સીંગડો, કેરી વગેરેનાં છાલ, શાખા, અંકુર વગેરે.

૩. અનંત જીવિક—જે વનસ્પતિમાં અનંત જીવ હોય તેને અનંત જીવિક વનસ્પતિ કહે છે જેવા કે કંદમૂળ, ગદાદા, સુરણ, આદુ, લીલી હળદર વગેરે.

—કાશ્યાપ ૩, સુત્ર ૧૪૨

૭૧-મનુષ્યોના ત્રણ ભેદ

૧ કર્મભૂમિજ, ૨ અકર્મભૂમિજ, ૩ અંતરદ્વીપક

૧. કર્મભૂમિજ—ખેતી, વાણિજ્ય તથા, મંથન, અનુદાન વગેરે કર્મપ્રધાન ભૂમિને કર્મભૂમિ કહે છે. પાચ ભારત, પાચ ઐગવત, પાચ મહાવિદેહ એ ૫૬૨ ક્ષેત્રો કર્મભૂમિના છે તેમા ઉત્પન્ન થતા મનુષ્યો કર્મભૂમિજ કહનાય છે તેઓ અસિ, મસિ અને કૃષિ એ ત્રણ કર્મોથી નિર્વાહ કરે છે.

૨. અકર્મભૂમિજ—કૃષિ (ખેતી), વાણિજ્ય (વ્યાપાર) તથા, મંથન અનુદાન વગેરે કર્મ જ્યાં ન હોય તેને અકર્મભૂમિ કહે છે. પાચ દ્વિમવત પાચ હિંગવનત પાચ હરિવર્ષ પાચ રમ્યકર્વા, પાચ દેવકુરુ અને પાચ ઉત્તરકુરુ, એ ત્રીય ક્ષેત્રો અકર્મભૂમિના છે આ ક્ષેત્રોમા જન્મેલા મનુષ્યો અકર્મભૂમિજ કહેવાય છે ત્યાં અગ્નિ, મસિ અને કૃષિનો વાપાર હોતો નથી આ ક્ષેત્રમા દસ પ્રકારના કલ્પવૃક્ષ હોય છે તેનાથી અકર્મભૂમિજ મનુષ્યો નિર્વાહ કરે. કર્મ ન કરવાથી આ કલ્પવૃક્ષો દ્વારા ભોગ પ્રાપ્ત થવાથી આ ક્ષેત્રો ભોગભૂમિ અને આ ત્રીણા માનુષ્યોને ભોગ ભૂમિજ કહે છે ત્યાં સ્ત્રી પુરુષ જોડમે (યુગ-૧) જન્મે છે તેથી તેો યુગસિવા પણ કહે છે.

૩ અંતરદ્વીપક—ત્રણ સમુદ્રમા સુદન દિગ્ધવન પર્વતની પૂર્વમા આ પશ્ચિમમા જન્મે ગદા પીકળે છે એકેથી દાદા ઉપર માતમાત અંતરદ્વીપ છે ત્રણ મનુષ્યો ત્રણમા દોષ અને ૫૨૫૨ દ્વીપો અંતર દોવાથી તેો અંતરદ્વીપ કહે છે અકર્મભૂમિ માફક અહીં

પણ કૃષિ આદિ વ્યાપાર નથી, અને કલ્પવૃક્ષ છે. તેમાં રહેનાર મનુષ્યો અંતરદ્વીપક કહેવાય છે. તે પણ મુગલિયા હોય છે.

—ઠાણાંગ ૩, ઉદેસા. ૧, સૂત્ર ૧૩૦

—પદ્મવણા ૫૬-૧

—જ્વાલિમગ્ન ૨૫૪

૭૨-કર્મના પ્રણુ ભેદ

૧. આસિ, ૨. મસિ, ૩. કૃષિ.

૧. આસિકર્મ—તસવાર વગેરે સસ્ત્ર સમ્પત્તિ તેનાથી નિર્વાહ કરવો તેને આસિકર્મ કહે છે. જેમકે સેનામાં તોફારી કરવી.

૨. મસિકર્મ—ઘેખાન દ્વારા નિર્વાહ કરવો તે મસિકર્મ.

૩. કૃષિકર્મ—ખેતી દ્વારા નિર્વાહ કરવો તે કૃષિકર્મ

—અભિધાન રાજેન્દ્રકોષ ભા. ૧, પ. ૮૪૬

—જ્વાલિમગ્ન પ્રતિપતિ ૩, ૧, ૩

—તંદુલ વપાકી પદ્યમા

૭૩-પ્રણુ અછેદ (જેના વિભાગ ન થઈ શકે તે)

૧. સમય, ૨. પ્રદેશ, ૩. પરમાણુ.

૧. સમય—કાળના અત્યંત સૂક્ષ્મ અંશ જેના વિભાગ ન થઈ શકે તેને સમય કહે છે.

૨. પ્રદેશ—પર્માસ્તિકાયા, અધર્માસ્તિકાયા, આકાશાગ્નિકાયા અને પુદ્ગલાસ્તિકાયાના સ્કંધો તથા દેશમાં મળેલ અતિસૂક્ષ્મ નિરવયવ (જેના બે ખંડ થઈ ન શકે તે) અંશને પ્રદેશ કહે છે.

૩. પરમાણુ—સ્કંધ અથવા દેશથી અલગ પડેલ અતિમુદ્ગમ (નિરંજ) પુદ્ગલને પરમાણુ કહે છે.

આ ત્રણેનું હેતુ, ભેદન, પ્રદણુ થઈ શકતું નથી. તેના બે વિભાગ નહિ થઈ શકવાથી તે અવિભાગી છે. ત્રણુ વિભાગ ન થઈ શકવાથી તે મધ્ય રહિત છે. અને નિરવયવ છે તેથી વિભાગ થઈ શકતા નથી.

—શાસ્ત્રાંશ ૩, ભ. ૨, સૂત્ર ૧૧૬

૭૪-ત્રણુ જિન

૧. અવધિગ્નાની જિન, ૨. મનઃપર્યવગ્નાની જિન, ૩. કેવળગ્નાની જિન, ગગદેય મોદને જીતનાર જિન કહેવાય છે. કેવળગ્નાની તો સર્વથા રાગદ્વેષને જીતનાર તથા પૂર્ણ નિશ્ચય-પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનવાન હોવાથી માક્ષાત્ (ઉપચાર રહિત) જિન છે.

અવધિગ્નાની અને મનઃપર્યવગ્નાની નિશ્ચય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનવાળા હોય છે. તેથી તેઓ પણ જિન હોવાથી જિન જેવા કહેવાય છે. એ બન્ને ઉપચારથી જિન છે અને નિશ્ચય-પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જ ઉપચારનું કારણ છે

૭૫-દુઃસંગ્રાપ્ત

જેને કષ્ટપૂર્વક મહેનતથી મમળવી શકાય તે દુઃસંગ્રાપ્ત કહેવાય છે તેના ત્રણ ભેદ:—

૧. દ્વિષ્ટ, ૨. મૃદ, ૩ વ્યુદ્ગ્રાહિન.

૧. દ્વિષ્ટ—તત્ત્વ અથવા વ્યાખ્યાનની તરફ દ્વેષ હોવાથી જે જીવ ઉપદેશ અંગીકાર કરતા નથી તે દ્વિષ્ટ છે, તેથી તેઓ દુઃસંગ્રાપ્ત છે.

૨. મૂઢ—ગુણદોષના અજ્ઞાણ, અવિવેકી, મૂઢ પુરુષ વ્યાખ્યાતાના ઉપદેશને ચચાર્ય અનુસરતો નથી તેથી તે દુઃસંચાપ્ત છે.

૩. વ્યુદ્ધમાહિત—કુવ્યાખ્યાનીના ઉપદેશથી જેનામાં વિપરીત ધારણાએ જડ નાખેલી હોય તેને સમજાવવો પણ મુશ્કેલ છે. તેથી વ્યુદ્ધમાહિત પણ દુઃસંચાપ્ત હોય છે.

—કાણાંગ ૩, ઇ. ૪, સૂત્ર ૨૦૩

૭૬-ધર્મના ત્રણ ભેદ

૧. શ્રુત ધર્મ, ૨. ચારિત્ર ધર્મ, ૩. અસ્તિકાય ધર્મ.

નોંધ—શ્રુત અને ચારિત્ર ધર્મની વ્યાખ્યા માટે જુઓ બોલ નં. ૧૮, ૪૪ ૨૦.

અસ્તિકાય ધર્મ—ધર્મોસ્તિકાય આદિને અસ્તિકાય ધર્મ કહે છે.

—કાણાંગ ૩, ઇ. ૩, સૂ. ૧૮૮

(૧) મુઅધીત, (૨) મુખ્યાત અને (૩) મુતપના ભેદથી પણ ધર્મ ત્રણ પ્રકારે છે.

૧. મુઅધીત—કાળ વિનય આદિની આરાધનાપૂર્વક શુરુ પાસેથી સૂત્ર રૂપે મેળવેલ જ્ઞાન મુઅધીત કહેવાય છે.

૨. મુખ્યાત—શુરુની પાસેથી એ સૂત્રોનો અર્થ સાંભળી હૃદયમાં ધારણ કરવું તે મુખ્યાત કહેવાય છે.

૩. મુતપ—મહાલોકાદિની આશંકા મહિત તપ મુતપ કહેવાય છે.

—કાણાંગ ૩, ઇ. ૪, સૂત્ર ૨૧૭

૭૭-દર્શનના ત્રણ ભેદ

૧ સમ્યક્ દર્શન, ૨ મિથ્યા દર્શન, ૩ મિશ્ર દર્શન

૧. સમ્યક્ દર્શન—મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મ ॥ ક્ષય, ઉપશમ અથવા તે કાયોપશમથી આત્માના જે પશ્ચિમ પેદા થાય છે તેને સમ્યક્ દર્શન કહે છે સમ્યક્ દર્શન યથાર્થી મતિ આદિ અગ્નિ પશુ સમ્યક્ જ્ઞાન રૂપે પરિણત થાય છે

૨. મિથ્યા દર્શન—મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના ઉદયથી અદેવતા દેવગુદ્ધિ, અને અપ્રર્મમા ધર્મગુદ્ધિ આદિ આત્મા ની વિપરીત શ્રદ્ધાને મિથ્યા દર્શન કહે છે

—ભગવતીસતક ૮, ૩ ૨

૩. મિશ્ર દર્શન—મિશ્ર મોહનીય કર્મના ઉદયથી આત્માને ઠઈક આત્માર્થ તરફ અને ઠાઈક યથાર્થ તરફ ઉપર શ્રદ્ધા આવવી તે મિશ્ર (મગમિથ્યા) દર્શન કહે છે

—ભગવતીસતક ૮ ૩ ૨

—કાવ્યામ ૩ ૩ ૩, સુત ૧૮૪

—વિશેષાવરણ ૮ આશ્વ મ. ૪૧૧

૭૮-કરણના ત્રણ ભેદ

આત્માના પશ્ચિમને કરણ કહે છે તેના ત્રણ ભેદ —

૧ યથાપ્રવૃત્તિ કરણ, ૨ અપૂર્વ કરણ, ૩ અવિદ્યુતિ કરણ

૧. યથાપ્રવૃત્તિ કરણ—આયુષ્વકર્મ વર્ણને માફીના સાન કર્મોની રિયતિ અંત કોડાકોડ સામરોપમની તાપ્તી માફી ની રિયતિને

ક્ષય કરનાર સમ્યક્ત્વને અનુકૂળ આત્માના અધ્યવસાયને યથાપ્રવૃત્તિ કરણ કહે છે. અંતઃ કોડાકોડી એટલે કોડાકોડીમાં પલ્લોપમનો અમંખ્યાતમો ભાગ ન્યૂન.

અનાદિ કાળનો મિથ્યાત્વ છવ આ કરણમાં કર્મોની રિપતિ એવી રીતે ઘટાડે છે કે જોવી રીતે નદીની જળધારા પડવાથી નીચે રહેલો પાપાણુ ઘોળાય, અચગાય અને ઘસાતા ઘસાતાં ગોળાળી જાય, અર્થમાં સુંવાળો થાય તે રીતે સહેજે સ્વભાવે ઘાટમાં આવે. છવ તે પાપાણુ રૂપ, નદીપ્રવાહ તે કર્મોદય પ્રવાહે પચતો આકામ નિર્ગરાથી દાર્દ્રક ધર્મપ્રવૃત્તિ યોગ્ય ઘાટમાં આવે (આકારમાં આવે).

—પ્રશોત્તર મોહનમાળા, ઉત્તરાધ્યં પૃ. ૩૨૪

યથાપ્રવૃત્તિ કરણ કરનાર છવ અધિભેદ-રાગદ્વેષની તીવ્રતમ ગાંઠ-ની નિકટ આવી જાય છે, પણ તે ગાંઠને ભેદી શકતો નથી. અભવ્ય છવ પણ યથાપ્રવૃત્તિ કરણ કરી શકે છે.

૨. અપૂર્વ કરણ—પહેલામસાર-પરિણમણુ કરતા કદી એવું કરણ જે પરિણામવિશેષ તે છવ પામ્યો નથી, તેથી અપૂર્વ કરણ કહીએ. એ અપૂર્વ કરણ પરિણામે ધન નિબિડ રાગદ્વેષ પરિણતિમથી દુર્ભેદ્ય અન્યથા ઉત્સંધી જાય-તેને ભેદી નાખે-નષ્ટ કરી કે તે અધ્યવસાયને અપૂર્વ કરણ કહીએ.

—પ્રશોત્તર મોહનમાળા-ઉત્તરાધ્યં, પૃ ૩૨૫

—વિરોધાવરણક ભાષ્ય આ ૧૨૦૨ ૧૨૧૮

૩. અનિવૃત્તિ કરણ—અપૂર્વ કરણ પરિણામથી જ્યારે રાગદ્વેષની અંધિ ટૂટી જાય ત્યારે જે પશ્ચિમોની ધાગ વિશુદ્ધ અને છે તે અનિવૃત્તિ કરણ કહેવાય છે. અનિવૃત્તિ કરણમાં અધ્યવસાય રૂજની પ્રાપ્તિ વિના

નિવર્તે પડે નહિ. એટલે અપૂર્વ કરણમા આવેના પરિણામો પાઠા નામ નહિ તે અનિવૃત્તિ કરણ કહીએ. અનિવૃત્તિ કરણ કરનાર જીવ સમ્યક્ત્વ અવશ્ય પામે

—પ્રત્યક્ષ મોહનમાત્રા-ઉત્તરાધ્ય, ૫ ૩૨૫

—આવશ્યક મલ્લમિત્રિ માયા ૧૦૬ ૧૦૭

—વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય મા. ૧૨૦૨ ૧૨૦૮

—કર્મમય બીજો ભાગ, આશ્રમસાર

૭૯-મોક્ષમાર્ગના ત્રણ ભેદ

૧. સમ્યગ્ દર્શન, ૨. સમ્યગ્ જ્ઞાન, ૩. સમ્યક્ ચારિત્ર.

૧. સમ્યગ્ દર્શન—તત્ત્વાર્થની બ્રહ્માને સમ્યગ્ દર્શ ૧ કહે છે મોહનીય કર્મના ક્ષય, ઉપશમ અથવા ક્ષયોપશમથી તે ઉત્પન્ન થાય છે.

૨. સમ્યગ્ જ્ઞાન—પ્રમાણ અને નયથી યનાક જીવાદિ તત્ત્વોનું યથાર્થ જ્ઞાન તે સમ્યગ્ જ્ઞાન છે વીયોન્તરાય કર્મની માથે યના વરણીય કર્મના ક્ષય, ઉપશમ અથવા ક્ષયોપશમથી એ ઉત્પન્ન થાય છે

૩. સમ્યગ્ ચારિત્ર—મમાગ્ના કારણજૂત હિંમાદિ ક્રિયાઓને ત્યાગ કરવો અને મોક્ષના કાન્થજૂત સામાયિકાદિ ક્રિયાઓનું પાલન કરવું તે સમ્યક્ ચારિત્ર છે. ચાન્ત્રિ મોહનીય કર્મના ક્ષય, ઉપશમ અથવા ક્ષયોપશમથી એ ઉત્પન્ન થાય છે

—ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, અધ્ય ૨૯, ગા ૩૦

—તત્ત્વાર્થ સૂત્ર, અધ્ય ૧, ૨૫ ૧

નોંધ-મોવ ન ૧૯૮ ૫જી જુઓ

૮૦-સમકિત

તેના જે પ્રકારે ત્રણ લેદ છે :—

૧. કારક, ૨. રાચક, ૩ દીપક.

૧. ઔપસગિક, ૨. ક્ષાયિક, ૩. ક્ષાયોપસગિક.

કારક સમકિત—જે સમ્યક્ત્વના પ્રાપ્ત થવાથી જીવ સદ્ગુણનામાં શ્રદ્ધા કરે છે, પોતે સદ્ગુણનું આચરણ કરે છે અને બીજા પાસે કરાવે છે તે કારક સમકિત છે. આ સમ્યક્ત્વ વિશુદ્ધ ચારિત્રવાળાનું સમગ્રવું.

રાચક સમકિત—જે સમકિત હોવાથી જીવ જિનોકાન ધર્મ ત્રિપે રચિ રાખે, શ્રી જિનોકાન ધર્મ કરવાની અભિલાષા સેવે, શુદ્ધ શ્રદ્ધા કરે, કોઈને ધર્મપ્રવૃત્તિ કરતો દેખીને રડું માને, પણ પોતે ક્રિયા-અનુષ્ઠાન આદિનું આચરણ કરી શકે નહિ, તે રાચક સમકિત છે. આ સમકિત ચોથા ગુણુચ્ચાનવર્તી જીવનું ગુણવું. જેમકે શ્રીકૃષ્ણજી, શ્રેણિક મહારાજ આદિ.

—પ્રશ્નોત્તર મોહનભાણી-૩ તારાખં પૃષ્ઠ ૩૩૪ ૩૩૫

દીપક સમકિત—જે મિથ્યાદષ્ટિ સ્વયં તત્ત્વશ્રદ્ધામાં અન્યરૂપ હોવા છતાં અન્યને ઉપદેશ આદિથી તત્ત્વમાં શ્રદ્ધા કરાવે, સમ્યક્ પ્રકાશ કરાવે તે સમકિત દીપક સમકિત કહેવાય છે. સ્વયં મિથ્યા પરિણામી છતાં અન્યને ધર્મ પ્રગાડવાનો હેતુ હોય છે અથવા શાસ્ત્રોત્પત્તિ કરે છે માટે કારણ કાર્યનો ઉપચાર કરી સમ્યક્ત્વ કહીએ, સમ્યક્ત્વનો હેતુ છે માટે સમ્યક્ત્વ કહીએ. તેથી મિથ્યાદષ્ટિમાં આ દીપક સમકિત મનાય છે. અન્ય જીવને જે પ્રકાશ થયો તે મિથ્યા-દષ્ટિના પરનો નહિ કિન્તુ તીર્થકરના ધરનું જે સૂચના તેનો પ્રકાશ થયો.

જેમ દીવીને માથે દીપક હોય ને બીજાને પ્રકાશ કરે પણ નીચે પોતાને તો અંધારું જ હોય. પ્રકાશ છે તે દીવીનો નથી, પણ દીપકનો છે. મિથ્યાત્વી તે દીપક ધરનાર દીવી, દીપક તે તીર્થંકરનું સૂત્રજ્ઞાન.

—પ્રસોત્તર મોદનીયના પૃષ્ઠ ૩૭૫

—વિશેષાચરયક ભાષ્ય માયા ૨૬૭૫, પૃ. ૧૦૬૪

—દ્રવ્યસૌક પ્રકાશ ત્રીત્તે, સર્ગ ૧૧૮-૧૭૦

—ધર્મસંમદ અધિકાર-૨, આપક ધર્મ પ્રશસ્તિ

ઔપશમિક સમકિત—દર્શન મોદનીયની ત્રણે પ્રકૃતિ અને ચારિત્ર મોદનીયના અનંતાનુબંધીના ચાર કપાયનો ઉપશમ કરવાથી થએલા આત્મ-પરિણામને ઔપશમિક સમકિત કહેવાય છે. ઔપશમિક સમકિત સૌથી પહેલાં સમકિત પ્રાપ્ત કરનારને અને ઉપશમ એણીમાં રહેનાર જીવને હોય છે.

ક્ષાયિક સમકિત—અનંતાનુબંધી ચાર કપાયો અને દર્શન મોદનીયની ત્રણ પ્રકૃતિનો ક્ષય થવાથી ક્ષાયિક સમકિત પ્રાપ્ત થાય છે. આ સમકિત ગુણુચ્ચાન ચારથી ઓદ સુધી હોય છે.

ક્ષયોપશમ સમકિત—ઉદયમાં આવેલ મિથ્યાત્વનો ક્ષય અને અનુદય પ્રાપ્ત(ઉદયમાં નહિ આવેલ પણ સત્તામાં રહેલ)નો ઉપશમ તથા સમકિત મોદનીયના ઉદયથી ચનાર આત્માના પરિણામને ક્ષયોપશમ સમકિત કહે છે.

—અભિધાન રાજેન્દ્ર કોષ મા. ૩, પૃ. ૬૬૧

—પ્રવચન સારોજીય માયા ૬૪૩ થી ૬૪૫

—કર્મજ્ઞેય પહેલો ભાગ, માયા ૧૫

૮૧-સમકિતના ત્રણ સિંગ

૧. શ્રુત ધર્મમાં ગમ, ૨. ચારિત્ર ધર્મમાં રાગ, ૩. દેવગુરુની વૈયાવચ્ચનો નિયમ.

૧. મત ધર્મમાં રાગ—જે પ્રમાણે મુનાન પુરપ રગરાગમાં અનુગત ગડે છે તેથી પણ અધિક શાસ્ત્ર અવલમ્બા અનુરાગ ગમવો તે

૨. ચારિત્ર ધર્મમાં રાગ—જે પ્રમાણે ત્રણ દિવમનો ભૂખ્યે મનુષ્ય મિષ્ટાન્ન આદિનો આદાર અતિ સ્થિતી કરે છે તેથી પણ અધિક ચારિત્ર ધર્મપાનનની હચ્છા નખરી તે

૩. દેવગુરુની વૈયાવચ્ચનો નિયમ—દેવ અને ગુરુમાં પૂજ્ય બાદ રાખવો અને તેમના આદર સત્કારગ્રહ વેળવચ્ચનો નિયમ કરવો

—પ્રવચન સારોદ્ધાર ગા ૬૨૦

૮૨-સમકિતની ત્રણ શુદ્ધિઓ

જિનેશ્વર દેવ, જિનેશ્વર દેવ દ્વારા પ્રતિપાદિત ધર્મ અને જિનેશ્વર દેવની આશા અનુમાર વિચરનાર સાધુ—એ ત્રણ જ વિશ્વમાં સારજૂત છે એવો વિચાર કરવો એ સમકિતની ત્રણ શુદ્ધિઓ છે

—પ્રવચન સારોદ્ધાર ગાથા ૬૩૨

૮૩-આગમ*

રાગદ્વેપ રહિત સર્વેષ, હિતોપદેશક મહાપુરુષના વચોથી થતુ અર્થસાન આગમ કહેવાય છે. ઉપચારથી આપ્ત વચન પણ આગમ કહેવાય છે

—પ્રમાણ નયતરવાયેભાવકાર પરિચ્છેદ ૪

*વધુ વિગત માટે જુઓ આ માળાનુ પુસ્તક—જેતસૂત્રો, દત્તિદાસ ને સમીક્ષા

જેમ દીવીને માથે દીપક હોય ને બીજાને પ્રકાશ કરે પણ નીચે પોતાને તો અંધારુ જ હોય. પ્રકાશ છે તે દીવીનો નથી, પણ દીપકનો છે. મિથ્યાત્વ તો દીપક ધરનાર દીવી, દીપક તે તીર્થંકરનું સુત્રગોન.

—પ્રશ્નોત્તર મોહનભાગા પૃષ્ઠ ૩૩૫

—રિશેષાપરચક ભાષ્ય ગાથા ૨૬૭૫, પૃ. ૧૦૧૪

—દ્રવ્યસાગર પ્રકાશ ત્રીજો, સર્ગ ૧૧૮-૧૭૦

—ધર્મસંમદ અધિકાર-૨, આગળ ધર્મ પ્રકાશિત

ઔપશમિક સમકિત—દર્શન મોહનીયની ત્રણે પ્રકૃતિ અને ચારિત્ર મોહનીયના અનંતાનુગંધીના ચાર કપાયનો ઉપશમ કરવાથી થએલા આત્મ-પરિણામને ઔપશમિક સમકિત કહેવાય છે. ઔપશમિક સમકિત મોટી પહેલાં સમકિત પ્રાપ્ત કરનારને અને ઉપશમ શ્રેણીમાં ગહેનાગ જીવને હોય છે

ક્ષાયિક સમકિત—અનંતાનુગંધી ચાર કપાયો અને દર્શન મોહનીયની ત્રણ પ્રકૃતિનો ક્ષય થવાથી ક્ષાયિક સમકિત પ્રાપ્ત થાય છે. આ સમકિત ગુણુગ્રાહ્ય ચારથી ચોદ સુધી હોય છે.

ક્ષયોપશમ સમકિત—ઉદયમાં આવેલ મિથ્યાત્વનો ક્ષય અને અનુદય પ્રાપ્ત (ઉદયમાં નહિ આવેલ પણ સત્તામાં રહેલ)નો ઉપશમ તથા સમકિત મોહનીયના ઉદયથી ચનાર આત્માના પરિણામને ક્ષયોપશમ સમકિત કહે છે

—અભિધાન રાત્રેન્દ્ર કોષ ભા ૩, પૃ ૬૬૧

—પ્રવચન સારોજીય ગાથા ૬૪૩ શ્લો ૬૪૫

—ધર્મગ્રંથ પહેલો ભાગ, ગાથા ૧૫

૮૧-સમકિતના ત્રણ લિંગ

૧. શ્રુત ધર્મમાં રાગ, ૨. ચારિત્ર ધર્મમાં રાગ, ૩. દેવગુરુની વૈયાવચ્ચનો નિયમ.

૧. શ્રુત ધર્મમાં રાગ—જે પ્રમાણે યુવાન પુરુષ રંગરાગમાં અનુરકત રહે છે તેથી પણ અધિક શાસ્ત્ર અવલગમાં અનુરાગ રાખવો તે.

૨. ચારિત્ર ધર્મમાં રાગ—જે પ્રમાણે ત્રણ દિવસનો બૂખરો મનુષ્ય ગિઠામ આદિનો આધાર અતિ રુચિથી કરે છે તેથી પણ અધિક ચારિત્ર ધર્મપાલનની ઇચ્છા ગમવી તે.

૩. દેવગુરુની વૈયાવચ્ચનો નિયમ—દેવ અને ગુરુમાં પૂજ્ય-ભાવ રાખવો અને તેમના આદર સતકારરૂપ વૈયાવચ્ચનો નિયમ કરવો.

—પ્રવચન સારોજીત મા. ૯૨૬

૮૨-સમકિતની ત્રણ શુદ્ધિઓ

જિનેશ્વર દેવ, જિનેશ્વર દેવ દ્વારા પ્રતિપાદિત ધર્મ અને જિનેશ્વર દેવની આજ્ઞા અનુસાર વિચરનાર સાધુ-એ ત્રણ જ વિશ્વમા સારભૂત છે એવો વિચાર કરવો એ સમકિતની ત્રણ શુદ્ધિઓ છે.

—પ્રવચન સારોજીત માયા ૨૩૨

૮૩-આગમ*

રાગદ્વેષ રહિત સર્વજ્ઞ, હિતોપદેશક મહાપુરુષનાં વચનોથી યતું અર્થજ્ઞાન આગમ કહેવાય છે. ઉપચારથી આગત વચન પણ આગમ કહેવાય છે.

—પ્રમાણ નવતત્વાવેશવેદાર પરિચય ૪

*વધુ વિગત માટે જુઓ આ શાળાનું પુસ્તક—'જ્ઞેસત્રો, ઇતિહાસ ને સમીક્ષા'

આગમ ॥ તથા બેદ —

૧ સૂત્રાગમ, ૨ અર્થાગમ, ૩ તદુભયાગમ

૧. સૂત્રાગમ—મૂળરૂપ આગમને સૂત્રાગમ કહે છે

૨ અર્થાગમ—મૂળશાસ્ત્રના અર્થરૂપ આગમને અર્થાગમ કહે છે

૩ તદુભયાગમ—સૂત્ર અને અર્થ ઉભયરૂપ આગમો તદુભયાગમ કહે છે

—અનુયાયીદ્વાર સૂત્ર ૧૪૩

આગમના બીજા પાંચ તથા બેદ આ પ્રમાણે છે —

ચારિત્ર મો. આત્માગમ, ૨ અનન્તરાગમ, ૩ પરપરાગમ
યશ્વેલા આત્

સમક્ષિત મૌઘી આત્માગમ—ગુરુના ઉપદેશ વિના સ્વયં આગમનું જ્ઞાન રહેનાર જીવને જોગ જેમકે તીર્થંદ્રો માટે અર્થાગમ આત્માગમરૂપ માટે સૂત્રાગમ આત્માગમ રૂપ છે

ક્ષાયિક સર્મા

મોહનીયની તથા પ્રકૃતિ ૧મ—સ્વયં આત્માગમ પુરવ પાસેથી પ્રાપ્ત છે આ સમક્ષિત ગુણગ્રાહી તરાગમ છે ગણધરો માટે અર્થાગમ અનન્ત ત્રાગી આદિ ગણધરોના શિષ્યો માટે સૂત્રા

ક્ષયોપશમ સમક્ષિત—

અનુભવ પ્રાપ્ત ઉદયગા નહિ આન આત્માગમધારી પુરુષથી પ્રાપ્ત ન તથા સમક્ષિત મોહનીયના ઉદય શિષ્ય, પ્રસિધ્ધ વગેરેની પરપરાથી ક્ષયોપશમ સમક્ષિત કહે છે

૧કે જન્મસ્વામી વગેરે ગણધરના

—અભિદે તથા તેમના પછીના સર્ગી

—પ્રવચન આગમ પરપરાગમ છે

—૬૩ દ્વાર પ્રમાણપ્રદાર સૂત્ર ૧૪૪

૮૪-પુરુષના ત્રણ પ્રકાર

૧. સૂત્રધર, ૨. અર્થધર, ૩. તદુભયધર.

૧. સૂત્રધર—સૂત્રોને ધારણ કરનાર શાસ્ત્રવેતા પુરુષને સૂત્રધર પુરુષ કહે છે.

૨. અર્થધર—શાસ્ત્રોના અર્થોને ધારણ કરનાર અર્થવેતા પુરુષને અર્થધર પુરુષ કહે છે.

૩. તદુભયધર—સૂત્ર અને અર્થ બંનેને ધારણ કરનાર શાસ્ત્ર-વેતા પુરુષને તદુભયધર પુરુષ કહે છે.

—દાણામ ૩, ઉદેશ, ૩ સૂત્ર ૧૧૬

૮૫-વ્યવસાય

વસ્તુસ્વરૂપના નિશ્ચયને વ્યવસાય કહે છે. તેના ત્રણ ભેદ—

૧. પ્રત્યક્ષ, ૨. પ્રાત્યગિક, ૩. આનુભવિક (અનુમાન)

૧. પ્રત્યક્ષ—અવધિગત, મન-પર્યવશાત્ અને કેવળજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ વ્યવસાય કહે છે. અથવા વસ્તુના સ્વરૂપને સ્વયં જાણવું તે પ્રત્યક્ષ વ્યવસાય છે.

૨. પ્રાત્યગિક વ્યવસાય—ઇન્દ્રિય અને મનરૂપ નિમિત્તથી થતો વસ્તુસ્વરૂપનો નિર્ણય તે પ્રાત્યગિક વ્યવસાય કહેવાય છે. અથવા આત્મ(વીતરાગ)ના વચન દ્વારા થનાર વસ્તુસ્વરૂપનો નિર્ણય પ્રાત્યગિક વ્યવસાય કહેવાય છે.

૩. આનુગમિક વ્યવસાય—આખરે અનુમરનાર અને જે સાધ્ય વિના હેતુ ન સંભવી શકે તેને આનુગમિક કહે છે તે હેતુથી થતો વગ્તુઅવપનો નિર્ણય આનુગમિક વ્યવસાય કહેવાય છે

—કાણ્યા ૩ ૭ ૩, સૂત્ર ૧૮૫

૮૬-આરાધનાના ત્રણ ભેદ

અતિચાર ન લગાવતા શુદ્ધ આચારનું પાતન કરવું તે આરાધના છે તેના ત્રણ ભેદ —

૧ જ્ઞાનારાધના, ૨ દર્શનારાધના, ૩ ચારિત્રારાધના

૧. જ્ઞાનારાધના—જ્ઞાનના ઠાળ, વિનય બહુમાન વગેરે આઠ આચારોનું નિર્દોષપણે પાલન કરવું તે જ્ઞાનારાધના છે

૨. દર્શનારાધના—શકા, આકાંક્ષા, વિચિકિત્સા આદિ સમક્ષિતના અતિચારો રહિત નિ સશય આદિ સમક્ષિતના આચારોનું શુદ્ધતાપૂર્વક પાલન કરવું તે દર્શનારાધના છે

૩ ચારિત્રારાધના—સામામિક વગેરે ચારિત્રના અતિચાર ન લગાડવા, નિર્ભજતાપૂર્વક તેનું પાલન કરવું તે ચારિત્રારાધના છે

—કાણ્યા ૩ ૭ ૩ સૂત્ર ૧૮૫

૮૭ વિરાધનાના ત્રણ ભેદ

૧ જ્ઞાન વિરાધના, ૨ દર્શન વિરાધના, ૩ ચારિત્ર વિરાધના

૧. જ્ઞાન-વિરાધના—જ્ઞાન અને જ્ઞાનીની આસાતના, અપવાદ વગેરેથી જ્ઞાની વિરાધના કરવી તે જ્ઞાન વિરાધના

૨. દર્શન-વિરાધના—જિનવાણીમાં સંકા કરવી, અન્ય મતિએનો આકંઠર જોઈ તેની આકાંક્ષા રાખવી, સમ્યક્ત્વીની નિંદા કરવી, નિધ્યાત્વીની પ્રસંસા કરવી વગેરેથી સમકિતની વિરાધના કરવી તે દર્શન વિરાધના છે.

૩. ચારિત્ર-વિરાધના—સામાયિક વગેરે ચારિત્રની વિરાધના કરવી તે ચારિત્ર-વિરાધના છે.

૮૮-શ્રમજોપાસક(આવક)ના ત્રણ મનોરથો

આવક એ ત્રણ ભાવના ભાવે કે ક્યારે એવો શુભ અવસર મને પ્રાપ્ત થશે કે ન્યારે—

૧. હું અત્ય અથવા અધિક પરિગ્રહનો ત્યાગ કરીશ.

૨. હું શુદ્ધચાત્રમ છોડી મુક્તિ જની પ્રવળ્યા અંગીકાર કરીશ.

૩. હું અંતિમ સમયે મંજેખણા સ્વીકારી, આહાર-પાણીનો ત્યાગ કરી, પાદોપગમન મરણ અંગીકાર કરી, જીવન-મરણની ઇચ્છા ન કરતો થકો રહીશ.

આ ત્રણ મનોરથો મન, વચન, કામાથી ચિંતવતો થકો આવક મહાનિર્જરા અને મહાપર્વવસ્ત્રાન(પ્રચરત અંત)નાજો જાને છે.

—કાણંડ ૩, વદેશ ૪, સુત ૨૧૦

૮૯-સર્વ વિરતિ સાધુના ત્રણ મનોરથો

સાધુજી એ ત્રણ મનોરથોનું ચિંતન કરે કે એવો સુખવસર મને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે કે ન્યારે—

૧ હું થોડું વા અધિક સાત્ત્વગ્રાન પ્રાપ્ત કરીશ

૨ હું એકલ વિદ્યાન્ની શિક્ષુ પ્રતિમા (૧૦મી શિક્ષુ પડિગા) અંગીકાર કરી નિચરીશ

૩ હું અંતિમ સમયે મહેખણા ગ્વીકારી, આહાર પાણીનો ત્યાગ કરી, પાદોપગમન મરણ અંગીકાર કરી, જીવન મરણની આકાશા રહિત રહીશ

આ ત્રણ મનોરથો મન, વચન, કાયાથી ચિંતરતા થકા સાધુ મુનિરાજ મહાનિર્જરા આ મહાપર્યવમાન(પ્રસારત આન)વાળા બને છે ત્રીજો મોરચ આનક તથા માધુનો એક જ છે

—શાસ્ત્રાંત ૩ કલેશા ૪, સૂત્ર ૨૧૦

૯૦-વૈરાગ્ય-પ્રાપ્તિનાં ત્રણ કારણો

પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિપયભોગથી હિદામીનતા, વિરક્ત બાપને વૈરાગ્ય કહે છે તેના ત્રણ બેદ છે -

૧ કુખગર્ભિત વૈરાગ્ય, ૨ મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય, ૩ જ્ઞાન ગર્ભિત વૈરાગ્ય

૧. કુખગર્ભિત વૈરાગ્ય—કોઈ પણ જાતનું કુખ અથવા મોટા આવતા વિરક્ત થઈ કુટુંબ વગેરેનો ત્યાગ કરવામાં આવે તે કુખગર્ભિત વૈરાગ્ય છે તે જન્ય વૈરાગ્ય છે

૨. મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય—કોઈ જનોના મરણથી કે અન્યથા વિયોગથી મોહવશ જે વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય અને તેથી મુનિપદ પારણ કરવામાં આવે તે મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય છે તે મધ્યમ વૈરાગ્ય છે

૩. જ્ઞાન-ગર્ભિત વૈરાગ્ય—પૂર્વ સંસ્કારથી અથવા શુરના ઉપદેશથી આત્મજ્ઞાન થવાથી આ અસાર મંસારનો ત્યાગ કરી માધુ-
મત ધારણ કરવું તે જ્ઞાન-ગર્ભિત વૈરાગ્ય છે. તે ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્ય છે.

—કર્તવ્ય ક્રીમુદી ભા ૨, પૃષ્ઠ ૭૧

—વૈરાગ્ય પ્રકરણ પરિચ્છેદ ૨

૯૧-સ્થવિરના ત્રણ ભેદ

૧. વય સ્થવિર, ૨. સૂત્ર સ્થવિર, ૩. પ્રત્યક્ષ સ્થવિર.

૧. વય સ્થવિર—સાઠ વર્ષ અને ઉપરની અવસ્થાવાળા સાધુશ્રી
વય સ્થવિર કહેવાય છે

૨. સૂત્ર સ્થવિર—શ્રી સ્થાનાંગ (દાણાંગ) અને અમવાયાંગ
સૂત્રના યાતા સાધુ મુનિરાજ સૂત્ર સ્થવિર કહેવાય છે.

૩. પ્રત્યક્ષ સ્થવિર—વીસ વર્ષની દીક્ષા પર્ણપ્રવાળા સાધુ
મુનિરાજ પ્રત્યક્ષ સ્થવિર કહેવાય છે

—દાણાંગ ૩, ૬ ૩, સૂત્ર ૧૫૬

૯૨-ભાવ ઈન્દ્રના ત્રણ ભેદ

૧. જ્ઞાનેન્દ્ર, ૨. દર્શનેન્દ્ર, ૩. ચારિત્રેન્દ્ર.

૧. જ્ઞાનેન્દ્ર—અતિશયવાળા શ્રુત આદિ જ્ઞાનોભાથી મર્ષ પશ્ય
જ્ઞાનથી વગ્ગુતરત્વનું વિવેચન કરનાર અથવા કેવળજ્ઞાનીને જ્ઞાનેન્દ્ર કહે છે.

૨. દર્શનેન્દ્ર—દ્વાયિક્ષ સમ્યક્ દર્શનવાળા પુરુષને દર્શનેન્દ્ર કહે છે.

૩. ચારિત્રેન્દ્ર—યથાખ્યાત ચારિત્રવાળા મુનિને ચારિત્રેન્દ્ર
કહે છે.

વાસ્તવિક રીતે આ ત્રણે આધ્યાત્મિક ઐશ્વર્ય મપન્ન હોવાથી ભાવેન્દ્ર કહેવાય છે.

—કાણ્યાન ૩, ૪ ૧, સુત ૧૧૯

૯૩-એવણા સમિતિના ત્રણ ભેદ

નિર્દોષ તથા પરિમિત બિક્ષા, અસ્થ પાત્રાદિ ઉપકરણ, શય્યા (ગ્યાનક, પાટ, પાટલા) એ ત્રણે વસ્તુની શોધમા અને ઉપભોગમા મંયમ-ધર્મપૂર્વક સલાળ રાખવી તેને એવણા સમિતિ કહે છે. તેના ત્રણ ભેદ :-

૧. ગવેણૈવણા, ૨. મદણૈવણા, ૩. માસૈવણા.

૧. ગવેણૈવણા—સોળ ઉદ્દગમન દોષ ને ભદ્રિક આવડો ભક્તિને નામે અજ્ઞાન સાધુને લગાડે છે, સોળ ઉત્પાત દોષ ને મુનિ સ્વયં લગાડે છે, તે બીજીય દોષ ટાળીને શુદ્ધ આહારપાણીની શોધ કરવી તે ગવેણૈવણા છે.

૨. મદણૈવણા—એવણાની શુદ્ધતાની ચકાવમેરેદસદોનો ટાળીને શુદ્ધ આશનાદિ મદણ કરવા તે મદણૈવણા છે.

૩. માસૈવણા—ગવેણૈવણા અને મદણૈવણા દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલ શુદ્ધ આહારપાણીનો ઉપભોગ કરની વખતે માંસજાના પાંચ દોષ ટાળવા તે માસૈવણા છે.

—કાણ્યાન સુત, અધ્ય ૨૪

૯૪-કરણના ત્રણ ભેદ

૧. મંરભ ૨. સમાદભ, ૩. આર્દભ.

—કાણ્યાન ૩, સુત ૧૨૪

૧. સંરંભ—પૃથ્વીકાય આદિ જીવોના હિંસાદિ કાર્યના પ્રયત્નનો આવેશ ઉત્પન્ન થાય, મંકિલ્લ પરિણામો આવે તેને સંરંભ કહે છે.

૨. સમારંભ—પછી તે કાર્યો માટે સાધનો એકઠાં કર્યા તેને સમારંભ કહેવાય છે.

૩. આરંભ—અને છેવટે તે હિંસાદિ કાર્યો પ્રયોગમાં મુકાય છે તેને આરંભ કહે છે. કાર્યના સંકલ્પથી માંડી પૂર્ણ થયા સુધીમાં આ ત્રણ અવસ્થાઓ અનુક્રમે થાય છે.

—ઉત્તરત્યયન સૂત્ર અંધ. ૨૪

(શ્રી સંતળાલ્લનું બાપાન્તર)

—કાણ્ડાં ૩, ઉદેશા ૧, સ્ત. ૧૨૪

૯૫-ત્રણ યોગ

વીર્યોન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમ અથવા ક્ષય થવાથી મન, વચન અને કાયાના નિમિત્તથી આત્મપ્રદેશની ચંચળતાને યોગ કહે છે.

અથવા—

વીર્યોન્તરાય કર્મના ક્ષય અથવા ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલ શક્તિ વિશેષથી થતા સાભિપ્રાય આત્માના પરાક્રમને યોગ કહે છે.

—કાણ્ડાં ૩, સૂત્ર ૧૨૪ કીકા

યોગના ત્રણ ભેદ:—

૧. મનોયોગ, ૨. વચનયોગ, ૩. કાયયોગ.

૧. મનોયોગ—નોષ્ઠન્દ્રિય મતિજ્ઞાનાવરણીય તથા વીર્યોન્તરાયના ક્ષયોપશમ સ્વરૂપ આંતરિક મનોલક્ષ્મિ ઉત્પન્ન થવાથી મનોવર્ગજ્ઞાના

આસંગનથી મનના પરિણામ તરફ અભિમુખ આત્મપ્રદેશોનો જે વ્યાપાર થાય છે તેને મનોયોગ કહે છે.

૨. વચનયોગ—તીર્થાતરાય, મનિજ્ઞાનાવરણ અને આક્ષર શ્રુત જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપસમથી પ્રાપ્ત થતી વિશિષ્ટ શક્તિ—આંતરિક વાગ્-
(બાયા)બલ્ધિ-હિત્વજ થવાથી વચનવર્ગણના આવલગનથી બાયા પરિણામ તરફ અભિમુખ આત્મપ્રદેશોનો જે વ્યાપાર થાય છે તેને વચનયોગ કહે છે.

૩ કાયયોગ—ઔદારિકાદિ સરીરવર્ગણના પુદ્ગલોના અવ-
લગનથી થતા આત્મપ્રદેશોના વ્યાપારને કાયયોગ કહે છે.

—કાણ્યાંક ૩, સુ. ૧૨૪

—તત્ત્વાર્થ સૂત્ર, અધ્યયન ૫

દંડ-દંડના બેદ

જે ચારિત્ર રૂપી આધ્યાત્મિક ઐશ્વર્યનું અપહરણ કરી આત્માને
અસાર કરી દે છે તેને દંડ કહે છે.

—સમવાયાંક ૩

અથવા—પ્રાણીઓને જેથી દુઃખ પહોંચે છે તેને દંડ કહે છે.

—આચારાંગ શ્રુતકંધ ૧, અધ્ય. ૪, ૭. ૧

અથવા—મન, વચન, કાયાની અપ્રસરત પ્રવૃત્તિને દંડ કહે છે.

—ઉત્તરાધ્યયન અધ્ય. ૧૬

દંડના ત્રણ બેદ.—૧. મનદંડ, ૨. વચનદંડ, ૩. કાયદંડ.

—સમવાયાંક ૩

—કાણ્યાંક ૩, ૭. ૧, સુ. ૧૨૬

૯૭-ત્રણ કથા

૧. અર્થકથા, ૨. ધર્મકથા, ૩. કામકથા.

૧. અર્થકથા—અર્થનું સ્વરૂપ તથા ઉપાર્જનના ઉપાયો. ખતાવનાર વાક્ય-પદ્ધતિને અર્થકથા કહે છે. જેવા કે કામન્દકાદિ શાસ્ત્ર.

૨. ધર્મકથા—ધર્મનું સ્વરૂપ તથા ઉપાયો ખતાવનાર વાક્ય-પદ્ધતિને ધર્મકથા કહે છે. જેમકે ઉત્તરાધ્યયન આદિ સૂત્રો.

૩. કામકથા—કામ તથા તેના ઉપાયોનું વર્ણન કરનાર વાક્ય-રચનાને કામકથા કહે છે. જેમકે વાત્સ્યાયન કામસૂત્ર આદિ.

—કાશ્યાપ ૩, સુત્ર ૧૮૬

૯૮-ગારવ(ગૌરવ)ના ત્રણ ભેદ

દ્રવ્ય અને ભાવભેદથી ગામ્વ બે પ્રકારના છે વજ્રાદિની શુક્તા દ્રવ્ય ગારવ છે. અભિમાન અને લોભથી થતો આત્માનો અશુભ ભાવ તે ભાવ ગારવ છે, અને સંસારચક્રમાં પરિભ્રમણ કરાવનાર ક્રોધોનું કારણ છે.

ગારવ(ગૌરવ)ના ત્રણ ભેદ :—

૧. ઋદ્ધિ ગારવ, ૨ રસ ગારવ, ૩. સાતા ગારવ.

૧. ઋદ્ધિ ગારવ—રાગ મહારાગ, પૂજ્ય આચાર્ય વગેરેની ઋદ્ધિનું અથવા ખીજ કોઈ ઋદ્ધિનું અભિમાન કરવું અથવા તેની પ્રાપ્તિ માટેની ઇચ્છા કરવી તે ઋદ્ધિ ગારવ (ગૌરવ) છે.

૨. રસ ગારવ—રસેન્દ્રિયના વિષય, મધુર આદિ રસોની પ્રાપ્તિથી અભિમાન કરવું અથવા તેની ઇચ્છા કરવી તે રસ ગારવ (ગૌરવ) છે.

૩. સાતા ગારવ—સાતા—સુખ, શાન્તિ-નિરોગતા વગેરે શારીરિક સુખોની પ્રાપ્તિથી અભિમાન કરવું અથવા તેની ઇચ્છા કરવી તે સાતા ગારવ (ગૌરવ) છે

—કાણ્યાન ૩, સુ. ૧૧૫

૯૯-ઋદ્ધિના ત્રણ ભેદ

૧. દેવતાની ઋદ્ધિ, ૨. રાજની ઋદ્ધિ, ૩. આચાર્યની ઋદ્ધિ.

કાણ્યાન ૩, સુ. ૧૧૫

૧૦૦-દેવતાની ઋદ્ધિના ત્રણ ભેદ

૧. વિભાનોની ઋદ્ધિ, ૨. વૈક્રિય કરવાની ઋદ્ધિ,
૩. પરિચારણા (કામસેવન)ની ઋદ્ધિ.

અથવા—

૧. સચિત્ત ઋદ્ધિ. અગ્રમદિધી દેવી આદિ.
૨. અચિત્ત ઋદ્ધિ. વસ્ત્રાશ્રયણ વગેરે.
૩. મિશ્ર ઋદ્ધિ. વસ્ત્રાશ્રયણથી અસંકૃત દેવી વગેરે.

—કાણ્યાન ૩, સુ. ૧૧૪

૧૦૧-રાજની ત્રણ ઋદ્ધિ

૧. અતિયાન ઋદ્ધિ—નગરપ્રવેશમાં તોરણ, બનાર આદિની શોભા, માણસોની બીડ, આદિ રૂપ ઋદ્ધિ અર્થાત્ નગરપ્રવેશ-મયોત્સવની શોભા.

૨. નિર્યાણ ક્ષદ્ધિ—ગમની ગહાર જવામાં દાથીઓની મળવટ, સામેન આદિની ક્ષદ્ધિ.

૩. રામના સૈન્ય, વાહન, ખજાના, કોઠાર આદિની ક્ષદ્ધિ. અથવા સચિત્ત, અચિત્ત, મિશ્રના બેદથી ત્રણ જાતની ક્ષદ્ધિ મનાય છે. તેની વ્યાખ્યા દેવતાની સચિત્ત આદિ ક્ષદ્ધિ (જોડ. નં. ૧૦૦) પ્રમાણે. ક્ષત દેવીને બદલે પટરાણી સમજવું

—કાણામ ૩, સૂત્ર ૨૧૪

૧૦૨-આચાર્યની ક્ષદ્ધિના ત્રણ ભેદ

૧. જ્ઞાન ક્ષદ્ધિ, ૨. દર્શન ક્ષદ્ધિ, ૩. ચારિત્ર ક્ષદ્ધિ.

૧. જ્ઞાન ક્ષદ્ધિ—વિશિષ્ટ શ્રુતની સંપદા.

૨. દર્શન ક્ષદ્ધિ—આગમમાં સંક્રા વગેરેથી રહિત હોવું અને પ્રવચનની પ્રભાવના કરનાર સાસ્ત્રોનું જ્ઞાન હોવું તે

૩ ચારિત્ર ક્ષદ્ધિ—અતિચાર રહિત શુદ્ધ, ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્રનું પાલન કરતું તે ચારિત્ર ક્ષદ્ધિ

અથવા—

૧. સચિત્ત ક્ષદ્ધિ—શિખ વગેરે

૨. અચિત્ત ક્ષદ્ધિ—વસ્ત્ર પાત્રાદિ.

૩. મિશ્ર ક્ષદ્ધિ—વસ્ત્ર પહેરેલ શિખ વગેરે.

—કાણામ ૩, સૂત્ર ૨૧૪

૧૦૩-ત્રણ શ્રેષ્ઠ આચાર્ય

૧ શિષ્યાચાર્ય, ૨ કલાચાર્ય, ૩ ધર્માચાર્ય

૧ શિષ્યાચાર્ય—હુદાર, સુતાર વગેરેનું કામ શિખવનાર શિષ્યાચાર્ય છે.

૨. કલાચાર્ય—કાવ્ય, મંગીત, નાટક વગેરે પુરુષની ૭૦ અને સ્ત્રીઓની ૬૪ કળા શીખવનાર કલાચાર્ય કહેવાય ■ આ બન્ને આચાર્યોની સેવા આ શોક ૥ દિત માટે જ છે

૩. ધર્માચાર્ય—શ્રુત ચારિત્ર રૂપ ધર્મના સ્વયં પાલન કરનાર, અન્યને ઉપદેશ દેનાર, ગમ્મના નાયક, સાધુ મુનિરાજ ધર્માચાર્ય કહેવાય છે તેમની સેવા આત્મિક સુખ, નિર્જરા આદિનું કારણ છે ધર્માચાર્યને જોતા તેમને વહના-નમસ્કાર કરવા, સત્કાર-સન્માન આપવું, યાવત્ ઉપાસના કરવી, આહારાદિ ઐશ્વર્યીય વસ્તુને પ્રતિનાશ આપવો તે ધર્માચાર્યની વિનયભક્તિના પ્રકાર છે

—રાયપ્રસીદ સૂત્ર ૭૭, પૃ ૧૪૨

—અભિધાન રાજેન્દ્રોદય ભા ૨, પૃ ૩૦૩

૧૦૪-ત્રણ શિક્ષ

અન્ય પ્રકારે નિવેદન કરવું, અથવા અન્ય પર ખોટા આક્ષેપ મૂકવા તે ગામા શક્ય છે.

—ધર્મસંગ્રહ અધ્ય. ૩, પૃ. ૭૬

૨. નિદાન શક્ય—રાગ, દેવતા, ચક્રવર્તી આદિની ઋદ્ધિ જોધને અથવા સાંભળીને કરેલી કરણી-અભિવ્યર્થ, તપ આદિ અનુષ્ઠાનો-ના ફળ રૂપ આગામી ભવ મટે તે ઋદ્ધિની ઇચ્છા કરવી તે નિદાન (નિવાળું) શક્ય છે.

૩. મિથ્યાદર્શન શક્ય—વિપરીત શ્રદ્ધા હોવી તે મિથ્યાદર્શન શક્ય છે.

—સમવાયોગ-૩

—હાજુમ ૩, સૂત્ર ૧૮૨

૧૦૫-અદ્યાયુધ્ય બાંધવાનાં ત્રણ કારણો

૧. પ્રાણીઓની હિંસા કરવાથી.

૨. ખોટું બોલવાથી.

૩. તથા રૂપ અમણ્ય (સાધુને અનુરૂપ ક્રિયા તથા વેશ વગેરેથી) પુક્ત, દાનના પાત્ર એવા સાધુ) તથા માદણ્ય-આવકને અપ્રાસુક, અકલ્પનીય અશન, પાન આદિ આર પ્રકાર-નો આહાર દેનાર અદ્યાયુધ્ય ફળવાળું કર્મ બાંધે છે.

—હાજુમ ૩, સૂત્ર ૧૨૫

—ભગવતી શતક ૫, વૃદેશ ૬

૧૦૬-અશુભ દીર્ઘ આયુષ્યનાં ત્રણ કારણો

ત્રણ કારણોથી જીવ અશુભ અર્થાત્ નરકનું દીર્ઘાયુ બાંધે છે:-

૧. પ્રાણીઓની હિંસા કરવાથી.

૨ બોલુ બોલવાથી.

૩ તથારૂપ અમણુ આવકની જાનિ ખુદ્તી પાડી, તેની અવ દેલના કરવાથી, મનમા નિંદા કરવાથી, અન્ય માણુમો પાસે નિંદા, ગર્દણા કરાવવાથી, અપમાન કરવાથી અને અપ્રીતિવગ અમનોશ અસનાદિ આહાર આપવાથી, જીવ અશુભ દીર્ઘાયુ ક્ષણવાળુ કર્મ બાધે છે
—કાણ્યામ ૩, સુત ૧૨૫

૧૦૭-શુભ દીર્ઘ આયુષ્યનાં ત્રણ કારણો

ત્રણ કારણોથી જીવ શુભ દીર્ઘ આયુષ્ય પામે છે -

- ૧ પ્રાણીઓની હિંમા ન કરવાથી અર્થાત તેની દયા કરવાથી
- ૨ સત્ય બોલવાથી

૩. તથારૂપ અમણુ માદણુ(આવક)ને વદના—નમસ્કાર યાવત અમની ઉપાસના કરીને તેમને મનોશ અને પ્રીતિકારી અનસનાદિનો લાભ આપવાથી જીવ શુભ દીર્ઘાયુષ્ય પામે છે

—ભગવતી શતક ૫ ક ૬

૧૦૮-પલ્લોપમના ત્રણ લેહ

- ૧ ઉદ્ધાર પલ્લોપમ, ૨ અદ્ધા પલ્લોપમ,
- ૩ ક્ષેત્ર પલ્લોપમ

૧. ઉદ્ધાર પલ્લોપમ—ઉત્તેષ અંગુલ પગિગાણુ* વડે નિષ્પન્ન

એક યોજન લોડા ઘનટૂત (લગાઇ, પહોળાઈ અને લિંડાઈ સરખી-પ્રત્યેક એક યોજન) જેનો પનિધિ કહે યોજન લગભગ હોય એવા કૂવામાં એક, બે, ચાવત સાત દિવસના ઉગેલા, દેવકુરુ-ઉત્તરકરુના યુગલિયાના બાલાઓ ઠાંસીઠાંસીને એવી રીતે નિખિક્ક બરવામાં આવે કે તે બાલાઓ હવાથી ઝીડી ન શકે, અગ્નિથી બગી ન શકે, ચક્રવર્તીની મહાસેના તેને સ્પર્શ કરતી પસાર થાય તો પણ તે બાલાઓ નમે નહિ. તેમાંથી પ્રત્યેક સમયમાં પ્રત્યેક બાલાએ સમુપ્ધૂત કરવામાં આવે અર્થાત્ અપહરવામાં આવે, તો જેટલો વખત તે કૂવો ખાલી કરતાં થાય તે કાળ-પરિભાણુને પત્યોપમ કહે છે. આ પત્યોપમ મખ્યાત સમય પરિભાણુ હોય છે.

ઉદાર પત્યોપમ સૂક્ષ્મ અને વ્યાવહારિક(બાદર)ના બેદથી બે પ્રકારે છે. ઉપરનું વર્ણન વ્યાવહારિક (બાદર) ઉદાર પત્યોપમનું છે. ઉપર જણાવેલ બાલાઓના અમેખ્યાત અદસ્ય ખંડ કલ્પવામાં આવે કે જે વિશુદ્ધ અશુભાગા હ્રદયથી જીવના દષ્ટિગોચર સૂક્ષ્મ પુદ્ગળ દ્રવ્યના અમેખ્યાતમાં ભાગે હોય અને સૂક્ષ્મ સાધારણ વનરપતિ-(નિગોદ)ના શરીરથી અમેખ્યાત ગ્રણુ હોય, તે સૂક્ષ્મ અમેખ્યાત બાલાઓ-ખંડથી તે કૂવો ઉપરોક્ત રીતે ભરવામાં આવે અને પ્રતિ સમય એકેક બાલાઓ-ખંડ કાઢવામાં આવે તો જેટલા વખતમાં તે કૂવો બિલકુલ ખાલી થઈ જાય તેને સૂક્ષ્મ ઉદાર પત્યોપમ કહે છે.

૨. અદ્વા પત્યોપમ—ઉપર બાદર ઉદાર પત્યોપમમાં વર્ણવ્યા મુજબ કૂવામાં બાલાઓ ભરવામાં આવે અને સો સો વર્ષે એક બાલાઓ કાઢવામાં આવે તો જેટલા વખતમાં તે કૂવો બિલકુલ ખાલી થઈ જાય તે કાળ પરિભાણુને અદ્વા પત્યોપમ કહે છે. આ સંખ્યાત વર્ષ ઠાટી પરિભાણુ હોય છે.

અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ અને ત્રસ જીવો ની ગણતરી કે વાગા આવે છે

—અનુયોગદ્વાર પૃષ્ઠ ૧૭૬

—પ્રવચન સારોધાર ગા ૧૭૨૬-૩૨

૧૧૦-નવીન ઉત્પન્ન થયેલા દેવના મનુષ્ય-લોકમાં આવવાનાં ત્રણ કારણો

ત્રણ કારણથી દેવલોકમાં ગુરત ॥ ઉત્પન્ન થયેલા દેવતા દિવ્ય કામભોગોમાં મૂર્છા, શુદ્ધિ અને આત્મકિત ન કરતા ગુરત મનુષ્ય-લોકમાં આવવાની ઇચ્છા કરે છે અને આવી શકે છે -

૧ તે દેવ એવું નિચારે છે કે મનુષ્યભવમાં મારા આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક, રથવિર, ગણી, ગણધર અથવા ગણાવચ્છેદક છે જેના પ્રભાવથી આ દિવ્ય નશ્વિ, દિવ્ય દેવ છુતિ અને દિવ્ય દેવ શક્તિ મને આ ભવમાં પ્રાપ્ત થયા છે તેથી હું મનુષ્ય-લોકમાં જાઉં અને તે પૂન્ય આચાર્યોદિને વદના-નમસ્કાર કરું, સત્કાર સન્માન દઉં અને કલ્યાણ તથા મંગલપ્રદ માનવ તેમની ઉપાસના કરું

૨ તે દેવ એના વિચાર કરે કે સિદ્ધની શુદ્ધમાં કાયોત્સર્ગ કરવો દુષ્કર કાર્ય છે, પરંતુ પૂર્વે ભોગવેલી, આત્મકિત અને પ્રાર્થના કરીને વેશ્યાના મદિરમાં રહીને પ્રલયચક્રમાં પાસન કરવું તેથી પણ વધુ દુષ્કર કાર્ય છે

રથૂણીમદ્ મુનિ ની મારફત એવી કલ્પમાં કલ્પ ક્રિયા કરનાર મા ની તપની મનુષ્ય-લોકમાં જોવામાં આવે છે તેથી ! મનુષ્ય લોકમાં જાઉં અને તે પૂન્ય મુનિશ્વરને વદના-નમસ્કાર કરું—પાવત્તી એવાની ઉપાસના કરું

૩. તે દેવ એવો વિચાર કરે કે મનુષ્યભવમાં મારાં માતા-પિતા, ભાઈ, બહેન, સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રી, પુત્રવધૂ આદિ છે. હું ત્યાં જાઉં અને તેમની પાસે પ્રકટ થાઉં. તેઓ મારી આ દિવ્ય દેવ સંબંધી ઋદ્ધિ, દુષ્ટિ અને શક્તિને જુઓ.

માર કારણે મારે બોલ નં. ૧૪૧ જુઓ.

—કાણાંમ ૩, ઉ. ૩, સૂત્ર ૧૭૭

૧૧૧-દેવતાઓની ત્રણ અભિલાષાઓ

૧. મનુષ્યભવ, ૨. આર્વણેત્ર, ૩. ઉત્તમ કુળમાં જન્મ.

—કાણાંમ ૩, ઉ. ૩, સૂત્ર ૧૭૮

૧૧૨-દેવતાઓના પશ્ચાત્તાપના ત્રણ બોલ

૧. હું પૂર્વભવમાં જન્મ, વીર્ય, પુરુષાકાર, પરાક્રમથી યુક્ત હતો. મને જ્ઞાન મેળવવા માટે સુઅવસર હતો. કેઈ ઉપદ્રવ પણ ન હતો. શાસ્ત્રજ્ઞાનના દાતા આત્માર્ય, ઉપાધ્યાય મહારાજ વિદ્યમાન હતા. મારું શરીર પણ નીરોગી હતું આ પ્રમાણે જાંધી સામગ્રી હોવા છતાં પણ મને ખેદ છે કે મેં તે વખતે શાસ્ત્રનો વધારે અભ્યાસ ન કર્યો.

૨. મને ખેદ છે કે પરલોકથી વિમુખ થઈ ઐહિક સુખોમાં આસક્ત થઈ, ત્રિપથપિપાસ થઈ મેં લાભો વખત શ્રમણ (સાધુ) પર્થીપત્ર પાત્રન ન કર્યું.

૩. મને ખેદ છે કે ઋદ્ધિ, રસ અને સાતા મારવતું અભિમાન કર્યું. પ્રાપ્ત થએલ ભોગ-સામગ્રીમાં મૂર્છિત રહ્યો. અને અપ્રાપ્ત

૨. મદાઝઢિ મપન્ન યાવત્ મદાઝઢિતમાગ્નિ મહેન નામવાળા દેવ તથા૩૫ અમણુ માદણુને પોતાની ઝઢિ, ઘુતિ, યજ્ઞ, યજ્ઞ વીર્ય, પુરપામર અને પરાક્રમ જતાવતો સંપૂર્ણ પૃથ્વીને ચલાવમાન કરી દે છે

૩ દેવતા અને અસુરોમા મગ્રામ યવાથી મપૂર્ણ પૃથ્વી વિચલિત થાય છે

—કાણામ ૩ ૭ ૪, સુત્ર ૧૧૮

૧૧૮-અંગુલ(આંગળ)ના ત્રણ ભેદ

૧ આત્માંગુલ, ૨ ઉત્તેધાંગુલ, ૩ પ્રમાણાંગુલ

૧ આત્માંગુલ—જે કાળમા જે મનુષ્ય હોય તેના પોતાના આગમને આત્માંગુલ કહે છે કાળના ભેદથી મનુષ્યોની અવગાહનામા ન્યૂનાધિકતા ઝોવાથી આ અંગુલના પરિમાણમા પણ પરિવર્તન થાય છે જે કાળમા જે મનુષ્ય હોય છે તેના નગર, કાનન, ઉદ્યાન, વા, તળાવ, કૂવા, મકાન વગેરે તેના આગમથી અર્થાત આત્માંગુલથી મપાય છે.

૨ ઉત્તેધાંગુલ—આઠ અર્ધ જવનો એક હિસેબ અંગુલ થાય છે ઉત્તેધ અંગુલથી નરક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવતાઓની અવગાહના મપાય છે

૩ પ્રમાણાંગુલ—આ આંગુલ સૌથી મોટું છે, તેથી તેને પ્રમાણાંગુલ કહે છે આ અંગુલથી રત્નપ્રજ્ઞા વગેરે નરક, જવનપતિ ઝોના જવનો, કલ્પ (દિવલોકો), વર્ષાધર પર્વત, દ્વીપ વગેરે ઠી વનાર્ધ, પહોળાઈ, જાંચાઈ, જડાઈ અને પગિધિ મપાન છે સાશ્વત વસ્તુઓને વા માટે ચાર હજાર ગાઉનો એક યોજન મનાય છે તેનું કારણ

એ છે કે શાશ્વત વસ્તુને માપનાનો યોજન પ્રમાણાયુલથી લેવાન છે. પ્રમાણાયુલ હિસેધાયુલથી એક હમરગણુ વધારે છે તેથી આ અપેક્ષાએ પ્રમાણાયુલનો યોજન હિસેધાયુલના યોજનથી એક હમરગણુ વધારે છે

—અનુયોગદ્વાર પૃ ૧૫૭ ૧૭૩

—આગમોદય સમિતિ

૧૧૯-દ્રવ્યનાપૂર્વીના મણુ લેદ

૧. પૂર્વાનુપૂર્વી, ૨ પશ્ચાનુપૂર્વી, ૩ અનાનુપૂર્વી

૧. પૂર્વાનુપૂર્વી—જે ક્રમમાં ચારથી આરભ કરી ક્રમમાં ગણુના કરનામાં આવે તેને પૂર્વાનુપૂર્વી કહે છે જેમકે ધર્માગ્નિકાય, અધર્માગ્નિકાય, આકાશાગ્નિકાય, અવાસ્તિકાય અને કાળ

૨ પશ્ચાનુપૂર્વી—જે ક્રમમાં અતથી આરભ કરી ક્રમમાં ગણુના આરભ કરવામાં આવે છે તેને પશ્ચાનુપૂર્વી કહે છે જેમકે પુદ્ગલાસ્તિકાય, અવાસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને ધર્માસ્તિકાય

૩. અનાનુપૂર્વી—જેમાં પૂર્વાનુપૂર્વી અને પશ્ચાનુપૂર્વી સિવાય અન્ય ક્રમ હોય છે તેને અનાનુપૂર્વી કહે છે જેમકે ૧,૨,૩,૪,૫,૬,—આ ૭ અંગેને પરસ્પર ગુણુવાથી ૭૦૦ સંખ્યા આવે છે. એટલા જ ૭ દ્રવ્યોના ભાગા બને છે આ ૭૦૦ ભાગામાં પડેલો ભાગો પૂર્વાનુપૂર્વીના, અતિમ ભાગો પશ્ચાનુપૂર્વીનો અને શેષ ૭૧૮ ભાગા અનાનુપૂર્વાના છે

—અનુયોગદ્વાર, આગમોદય સમિતિ દીક પૃ ૭૩ થી ૭૭

૧૨૦-લક્ષણાભાસના ત્રણ ભેદ

મરોપ લક્ષણને લક્ષણાભામ કહે છે તેના ત્રણ ભેદ છે:-

૧. અવ્યાપ્તિ, ૨. અનિવ્યાપ્તિ, ૩. અતંભવ.

૧. અવ્યાપ્તિ—લક્ષ્યના એક દેશ(ભાગ)મા લક્ષણ રહે તેને અવ્યાપ્તિ દોષ કહે છે. જેમકે પશુનું લક્ષણ શીંગડા અથવા છવનું લક્ષણ પંચેન્દ્રિયપણું

૨. અતિવ્યાપ્તિ—લક્ષ્ય અને અવલક્ષ્ય બન્નેમા લક્ષણ રહે તેને અતિવ્યાપ્તિ દોષ કહે છે. જેમકે માથનું લક્ષણ શીંગડા.

૩ અસંભવ—લક્ષ્યમાં લક્ષણનો સંભવ ન હોય તેને અસંભવ દોષ કહે છે જેમકે અગ્નિનું લક્ષણ શીતળતા.

—આચાર્યપિઠા

૧૨૧-અભારોપના ત્રણ ભેદ

જે પદાર્થ જે અવધવાગો નથી તેને તેવા સ્વરૂપે જાણવો તે સમાગપ છે તેને પ્રમાણાભામ કહે છે. તેના ત્રણ ભેદ:-

૧. મરણ, ૨. વિપર્યય, ૩. અનુધ્યવમાય.

૧. મરણ—વિરોધી અનેક પક્ષોના અનિશ્ચયતામક જ્ઞાનને મરણ કહે છે જેમકે સ્ત્રી(દોગ્ધા)મા 'આ દોરડું' છે કે મર્યા' અથવા છીપમાં 'આ છીપ છે કે ચાલી' એવું જ્ઞાન દોવું. મરણનું કારણ એ છે કે જાણનારને અનેક પક્ષોના સામાન્ય ધર્મનું તો જ્ઞાન રહે છે, તેનું વિશેષ ધર્મોનું જ્ઞાન રહેતું નથી.

ઉપરનાં જન્ને દટાતોમાં જ્ઞાતાને સર્પ અને દોરડાની લંગામ્ અને છીપ અને ચાંદીનું સફેદપણું, ચળકાટ વગેરે સામાન્ય ધર્મનું જ્ઞાન તો છે; પરંતુ ઉચ્ચને પૃથક્ કરનાર વિશેષ ધર્મોનું જ્ઞાન ન હોવાથી, તેનું જ્ઞાન ઉભય પદાર્થો તરફ દોરેલું રહે છે. એ વાત તો નિશ્ચિત છે કે એક જ વસ્તુ જન્ને રીતે હોઈ ન શકે, તે કોઈ એક જ ચીજ હોવી જોઈએ. આ પ્રમાણે જ્યારે આપણે બે અથવા બેથી વધારે વિરોધી વાતો સાંભળીએ છીએ ત્યારે પણ મંશય પેદા થાય છે. જેમકે કામ્યે કહ્યું: “જીવ નિત્ય છે.” અન્યે કહ્યું: “જીવ અનિત્ય છે.” જન્ને વિરોધી વાતોથી સાબળનારને મંશય થાય છે.

ધણાં દ્રવ્યો નિત્ય છે, અને ઘણાં અનિત્ય. જીવ પણ દ્રવ્ય હોવાથી નિત્ય અથવા અનિત્ય જન્ને હોઈ શકે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે જન્ને કોટિઓમાં મંદેહ થાય છે ત્યારે સશય ઉત્પન્ન થાય છે. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રત્યેક વસ્તુ નિત્ય છે અને પર્યાયોની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે. આ પ્રમાણે બિન્નબિન્ન અપેક્ષાથી જન્ને ધર્મોના અસ્તિત્વના નિશ્ચય ઉપર મંશય ન કરી શકાય.

૨. વિપર્યય—વિપરીત પક્ષનો નિશ્ચય કરનાર જ્ઞાનને વિપર્યય કહે છે જેમકે સર્પને દોરડું સમજવું, છીપને ચાંદી મનજવી.

૩. અનધ્યવસાય—“આ શું છે?” એવા અસ્પષ્ટ જ્ઞાનને અનધ્યવસાય કહે છે. જેમકે માર્ગમાં ચાલ્યા જતા માણસને તૂણ, કાંકરા વગેરેના સ્પર્શથી ‘આ શું છે’ એવું અસ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે. વસ્તુનું સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત રૂપથી જ્ઞાન ન થવાથી જ આ જ્ઞાન પ્રમાણભામ મનાય છે.

૧૨૨-પિતાનાં ત્રણ અંગ

શરીર-મા ૭ અંગ હોય છે, તેમાંથી પિતાના ત્રણ અંગ હોય છે, અર્થાત્ એ ત્રણ અંગ પ્રાપ્ત પિતાના શુદ્ધ(વીર્ય)ના પરિણામ સ્વરૂપ હોય છે -

૧ હાડ (અસ્થિ), ૨ હાડની મજ્જા, ૩ સિર, દાઢી, મૂઝ, કુક્ષિ વગેરેના વાળ

—કાણ્યાય ૩, સૂત્ર ૨૦૬

૧૨૩-માતાનાં ત્રણ અંગ

સંતાનમા માતાના ત્રણ અંગ હોય છે, અર્થાત્ એ ત્રણ અંગ પ્રાપ્ત માતાના ગર્ભના પરિણામ સ્વરૂપ હોય છે

૧. માસ, ૨. લોહી, ૩ મસ્તકની મજ્જા

—કાણ્યાય ૩, સૂત્ર ૨૦૬

૧૨૪-ત્રણનો અત્યુપકાર વાળવો ઘણો મુશ્કેલ છે

૧. માતાપિતા, ૨. ઉપકારી શેષ, ૩. ધર્મોચાર્ય

૧. માતાપિતા—કોઈ કુળવાન પુરુષ સવારે વહેલો શનપાક, સદસપાક જેવા તેલોથી માતાપિતાના શરીર પર મર્દન કરે, ત્યાર બાદ સુગંધી દ્રવ્યોનું મર્દન કરે, ત્યાર બાદ સુગંધી, ઉષ્ણ, શીતળ ત્રણ પ્રકારના જગથી સ્નાન કરાવે ત્યાર બાદ સર્વે વસ્ત્રો અવકારથી તેમના શરીરને શય્યગારે, મનોહર અદાર પ્રકારના વ્યગ્રનો સંકિત બોજન કરાવે અને ત્યાં પછી તેમને પોતાના ખજા હાર ઉપાડી

કરે. આજીવન એમ કરવાથી પણ તે પુરુષ માતાપિતાના મહાન ઉપકારથી ઋણમુક્ત થઈ શકતો નથી. પણ જો તે પુરુષ કેવળી પ્રરૂપિત ધર્મ જનારી, તેનું જ્ઞાન આપી માતાપિતાને તે ધર્મમાં સ્થાપિત કરે તો તે માતાપિતાના પરમ ઉપકારનો જલ્દી ચુકાવી શકે છે.

૨. ઉપકારી શેઠ—કોઈ સમર્થ ધનવાન પુરુષ દુઃખાવસ્થામાં પડેલા કોઈ અમર્થ દીન પુરુષને ધન વગેરેની મદદથી ઉત્તર જનાવે. તે દીન પુરુષ પોતાના ઉપકારીની મદદથી ધનવાન જની તેની સન્મુખ અથવા પરોક્ષે વિપુલ ભોગસાગ્રીનો ઉપભોગ કરતો વિચરે.

ત્યાર બાદ જો કોઈ વખતે લાભાન્તરગય કર્મના ઉદયથી તે ઉપકારી પુરુષ (શેઠ) નિર્ધન થઈ જાય અને એસો ઉપકૃત પુરુષ પોતાની ઉપર થયેલ ઉપકારને માદ કરી પોતાનું સર્વસ્વ શેઠને સોંપી દે તો પણ ઋણમુક્ત થઈ શકતો નથી. પરંતુ જો તે તેને કેવળી બાધિત ધર્મ મંડળાવી, તેનો બોધ આપી, ધર્મમાં સ્થાપિત કરે તો તે પુરુષ તેના ઉપકારથી ઋણમુક્ત થઈ શકે છે.

૩. ધર્મચાર્ય—કોઈ પુરુષ ધર્મચાર્ય પાસેથી પાપકર્મને હટાવનાર એક પણ ધાર્મિક સુવચન સાંભળીને હૃદયમાં ધારણ કરે, અને ત્યાર બાદ યથા સમય કાળ કરી દેવલોકમાં ઉત્તર થાય. તે દેવતા ધર્મચાર્યના ઉપકારનો ખ્યાલ કરી આવસ્થકતા યડવે તે ધર્મચાર્યને દુષ્કાળવાળા દેશમાંથી જીન દેશમાં મૂકી આવે, નિર્જર બીજા અટપીમાંથી તેમને ખચાવી લે, અને લાંબા વખતના કુષાદિ રોગો અને યનાદિ આતંકથી તેમની રક્ષા કરે.

આટલું કરવા છતાં તે દેવતા પોતાના પરોપકારી ધર્મચાર્યના ઉપકારનો જલ્દી ચુકવી શકતો નથી. પરંતુ જો મોહકર્મના ઉદયથી

તે ધર્મોચાર્ય સ્વયં કેવળા પ્રરૂપિત ધર્મથી બ્રહ્મ બને, અને તે દેવતા તેમને કેવળા પ્રરૂપિત ધર્મનું સ્વરૂપ બતાવી, બોધ આપી પુનઃ ધર્મમાં રિધર કરે તો તે દેવતા ધર્મોચાર્યના ત્રણથી મુક્ત થઈ શકે છે.

કાવ્યાંત ૩, સૂત્ર ૧૩૫

૧૨૫-ત્રણ આત્મા

૧. બહિરાત્મા, ૨. અંતરાત્મા, ૩. પરમાત્મા.

૧. બહિરાત્મા—સમ્યક્ જ્ઞાનના અભાવે જીવની જે મોહવશ શરીરાદિ બાહ્ય પદાર્થોમાં આત્મબુદ્ધિ કે ‘આ હું જ છું, તેનાથી હું જુદો નથી’ તે બહિરાત્મા કહેવાય છે. એવા અજ્ઞાની જીવ આત્માને દેહ સાથે જોડે છે.

૨. અંતરાત્મા—બાહ્ય બાવોને પૃથક્ કરી, શરીરથી બિન, શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાં જ રમણ કરનાર આત્મજ્ઞાની પુરુષ અંતરાત્મા છે.

૩. પરમાત્મા—સકળ કર્મનો ક્ષય કરી જેમણે પોતાનું શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી લીધું છે તે વીતરાગ અને કૃતકૃત્ય છે એવા શુદ્ધાત્મા પરમાત્મા છે.

—પરમાત્મ પ્રકાશ, મા. ૧૩-૧૪-૧૫

૧૨૬-ત્રણ અર્થ યોનિ

રાજ્યલક્ષ્મી વગેરે પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય તે અર્થ યોનિ છે. તેના ત્રણ ભેદ:-

૧. સામ, ૨. દંડ, ૩. ભેદ.

૧. સામ—અ-મો-નના ઉપકાર બતાવવા, ગુણકીર્તન કરવાં, મંબંધ બતાવવો, જાવિધ્યની આશા આપવી, મીઠાં વચન જેમકે “હું તો તમારો જ છું” એમ કહી આત્માનું અર્પણ કરવું વગેરે પ્રયોગો સામ છે.

૨. દંડ—વધ, ક્રોધ, ધનહરણ વગેરેથી શત્રુને વશ કરવો તે દંડ છે.

૩. ભેદ—શત્રુ-મક્ષનાં માણસોમાં ભેદ પાડવો, તેમાં ક્રોધ પેદા કરાવવો, જામ બતાવી ફટ પડાવવી વગેરે ભેદ છે.

—કાશ્યાપ ૩. સૂત્ર ૧૮૫ની રીત

૧૨૭-શ્રદ્ધા, પ્રતીતિ, રુચિ

૧. શ્રદ્ધા—તર્ક કર્યા વિના ધર્માગ્તિકામ આદિ પર વ્યાખ્યા તાના કથન ઉપર વિશ્વાસ કરી લેવો તે શ્રદ્ધા છે.

૨. પ્રતીતિ—વ્યાખ્યાતા પાસેથી યુક્તિઓથી પુણ્ય-પાપ આદિ સમજી તેમાં વિશ્વાસ કરવો તે પ્રતીતિ છે.

૩. રુચિ—ઉપદેશોનિયમમાં શ્રદ્ધા કરી, તદ્ અનુસાર તપ, આગ્રિ વગેરેના સેવનની છત્રા કરવી તે રુચિ છે.

—ભગવતી શતક ૧, ૭. ૯

૧૨૮-ગુણવતના ત્રણ ભેદ

અણુવત પાત્રન કરવામાં ગુણકારી અર્થાત્ ઉપકારક ગુણોને પૂજિ આપવાવાળાં પ્રતોને ગુણવત કહે છે. ગુણવત ત્રણ છે:—

૧ દિશાપરિભાણુ મત, ૨. ઉપભોગ-પરિભાણુ મત, ૩ અનર્થ દડ-વિરમણુ મત.

૧. દિશાપરિભાણુ મત—પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, ઉપર, નીચે એમ ■ દિશાઓની મર્યાદા કરવી અને નિયમિત દિશાથી આગળ જઈ આશ્રવ સેવવાનો ત્યાગ કરવો તેને દિશાપરિભાણુ મત કહે છે

૨. ઉપભોગ-પરિભોગ-પરિભાણુ મત—ભોજનાદિ જે એક વખત ભોગવવામાં આવે તે ઉપભોગ. વસ્ત્ર વગેરે જે વારંવાર ભોગવવામાં આવે તે પરિભોગ ઉપભોગ પરિભોગની વસ્તુઓનું પરિભાણુ કરવું, ૨૬ બોલની મર્યાદા કરવી અને તે ઉપરાંત ઉપભોગ પરિભોગની વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો તે ઉપભોગ પરિભોગ પરિભાણુ મત છે

૩. અનર્થ દડ-પરિભાણુ મત—અપધ્યાન અર્થાત્ આર્તધ્યાન, રોદ્રધ્યાન કરવું, પ્રભાદ મંદિત પ્રવૃત્તિ કરવી, હિંસાકારી શસ્ત્ર અન્યને આપવું, પાપકર્મનો ઉપદેશ આપવો એ મર્વે કાર્યો અનર્થ દડ છે. કારણ તેમાં નિષ્પ્રયોજન હિંમા યામ છે અને આત્મા દડાય છે. આ કાર્યોનો ત્યાગ કરવો તે અનર્થ દડ પરિભાણુ મત છે

—દશિકદ્રીયાવશ્ય અખ ૬, ૫ ૬૨૬-૩૧

૧૨૬-ત્રણ ગુણ

અશુભ યોગથી નિવૃત્ત થઈ શુભ યોગમાં પ્રવૃત્ત થવું તે ગુણ

અથવા મોક્ષાભિલાષી આત્માનું આત્મ રક્ષા માટે અશુભ યોગથી રાકાવું તે ગુણ

અથવા કર્મકાંડી આવતા કચરાને રોકવો તે ગુણિત. તેના ત્રણ ભેદ—

૧. મનગુણિત, ૨. વચનગુણિત, ૩. કાયગુણિત.

૧. મનગુણિત—આર્તધ્યાન, રોદ્ધધ્યાન, સંરંભ, સમારભ અને આરભ મનથી સકલ્પ-વિકલ્પ ન કરવા, પરલોકમાં હિતકારી ધર્મ-ધ્યાન મનથી ચિંતવન કરવું, મધ્યમ્ય ભાવ રાખવો, શુભાશુભ યોગ રોકી ને અપમ્યામા યોગનિરોધ થાય છે તેવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરવી તે મનગુણિત છે.

૨. વચનગુણિત—વચનનો અશુભ વ્યાપાર અર્થાત્ સંરંભ, સમારભ અને આરભ મનથી વચનનો ત્યાગ કરવો, વિકલ્પ ન કરવી, મૌન રાખવું વગેરે વચનગુણિત છે.

૩. કાયગુણિત—પતના વિના બિલ્ડ થવું, બેસવું, બેઠવું, સૂવું, ચાલવું, ધન્દિમેને પોતપોતાના વિધ્યોગા લગાડી, મંરભ, સમારભ અને આરભમાં પ્રવૃત્તિ કરવી વગેરે કાયાના કામોમાં પ્રવૃત્ત ન થવું અર્થાત્ એ વ્યાપારોથી નિવૃત્ત થવું તે કાયગુણિત છે અપતનાનો ત્યાગ કરી, યતનાપૂર્વક કાયાનો વ્યાપાર અને અશુભ વ્યાપારનો ત્યાગ તે કાયગુણિત છે.

—ઉત્તરાધ્યયન અધ્યયન ૨૪

—કાણ્યાન ૩, ૩ ૧, ૨૫ ૧૨૧

ત્રણના બોલ સમાપ્ત

શ્રી જૈન સિદ્ધાંત બોલસંગ્રહ

ભાગ ૧ લો

ચારની સંખ્યાના બોલ

બોલ નં ૧૩૦થી ૨૭૭ સુધી

इणमेव खण वियाणिया, णो सुलभ वोहिं च आहिय।
एवं सहिण्डहिपास्तये, आह जिणे इणमेव सेसगा॥

સુવૃત્તાનં ૨૩૧૬

વર્તમાનકાળ એ જ એક માત્ર તક છે ' બોધ પ્રાપ્તિ મુનશ નથી,
એવું સમજીને ત્ર્યંબ્યાચ્ચમા તત્પર બનો ' વર્તમાન જિનેશ્વરે આમ જ
કહે છે, ભવિષ્યના જિનો પશ્ચ એમ જ કહેશે

जमिण जगती पुढो जगा, कमेहिं लुण्णति पाणिणो,
सयमेव वडेहिं गाहइ, णो तरस मुच्चेज्जऽपुट्ठयं॥

સુવૃત્તાનં ૨૧૪

જમતમા પ્રાણીઓ પોતાના જ કર્મોથી દુઃખી થાય છે અને મારી
મારી દસા પ્રાપ્ત કરે છે કરેલું કર્મ ફળ આપ્યા વિના કંઈ અસમ
થતું નથી

૧૩૦-ચાર મંગળરૂપ, લોકમાં ઉત્તમ અને શરણરૂપ છે.

૧. અરિહત, ૨. સિદ્ધ, ૩. સાધુ, ૪. કેવળી પ્રરૂપિત ધર્મ.

૧. અરિહત—ચાર ધનયાતી કર્મોનો જેણે ક્ષય કર્યો છે, દેવેન્દ્ર કૃત આઠ મહા પ્રાતિકાર્યોદિ ૩૫ પૂજથી પુનિત છે, સિદ્ધ ગતિમાં જનાર છે, કેવળ જ્ઞાન અને કેવળ દર્શનથી ત્રિકાળ અને ત્રિયોગને જાણનાર અને જ્ઞેનાર છે, હિનોપદેશક છે તે સર્વજ્ઞ ભગવાન અગ્રિહત કહેવાય છે. અરિહત ભગવાનના આઠ મહાપ્રાતિકાર્ય અને મૂળાતિશય રૂપ બાર ગુણ છે.

૨. સિદ્ધ—શુદ્ધ ધ્યાન દ્વારા જેણે આઠે ય કર્મનો ક્ષય કરી નાખ્યો છે, જે લોકને આમ બાજે સિદ્ધ શિક્ષા ઉપર ગિરાજમાન છે, કૃતકૃત્ય છે, મુક્તાત્મા છે તે સિદ્ધ કહેવાય છે.

નોંધ—સિદ્ધ ભગવતના આઠ ગુણોનું વર્ણન આઠની સંખ્યાના બોલમાં જુઓ.

૩. સાધુ—સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્ દર્શન અને સમ્યક્ ચારિત્રથી મોક્ષમાર્ગની આરાધના કરનાર, પ્રાણીમાત્ર પર સમલાલ રાખનાર, ૭ કાપના રક્ષક, આઠ પ્રવચન માતાના આરાધક, પચ મહાવતધારી મુનિ સાધુ કહેવાય છે. આચાર્ય, ઉપાધ્યાયનો પણ આમાં સમાવેશ થાય છે.

૪. કેવળી પ્રરૂપિત ધર્મ—પૂર્ણ જ્ઞાનસંપન્ન કેવળી ભગવાને પ્રરૂપેલ શ્રુત ચારિત્રરૂપ ધર્મ કેવળી પ્રરૂપિત ધર્મ કહેવાય છે.

આ ચારે ચ દિત અને સુખની પ્રાપ્તિ માટે કારણમૂલ છે, તેથી મંગળરૂપ છે, અને મંગળરૂપ હોવાથી લોકમાં ઉત્તમ છે.

હરિભદ્રીયાવસ્થકમાં ચારેયની લોકોત્તમતા આ પ્રમાણે વર્ણવી છે:-

ઔદયિક વગેરે છ ભાવ ભાવલોકરૂપ છે. અરિહંત ભગવંત આ ભાવોની અપેક્ષાએ લોકોત્તમ છે. અરિહંતાવસ્થામાં પ્રાપ્ત અધ્યાત્મિક કર્મોની શુભ પ્રકૃતિઓનો ઉદય રહે છે, તેથી ઔદયિક ભાવ ઉત્તમ હોય છે. ચારે ચ ધાતી કર્મોનો ક્ષય થવાથી ક્ષાયિક ભાવ પણ તેમનામાં સર્વોત્તમ હોય છે. ઔપચારિક અને ક્ષાયોપચારિક ભાવ અરિહંતમાં હોતા જ નથી. ક્ષાયિક અને ઔદયિકના સંયોગથી થતો સન્નિપાતિક ભાવ પણ અરિહંતમાં ઉત્તમ હોય છે, કારણ ક્ષાયિક અને ઔદયિક ભાવ ઉભય ઉપર ઉત્તમ ગતાવવામાં આવેલ છે. આથી અરિહંત ભગવાન ભાવની અપેક્ષાએ લોકોત્તમ છે.

સિદ્ધ ભગવાન ક્ષાયિક ભાવની અપેક્ષાએ લોકોત્તમ છે. આ પ્રમાણે લોકોમાં સર્વોચ્ચ સ્થાન પર બિરાજમાન હોવાથી ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પણ તેઓ લોકોત્તમ છે.

સાધુ મહાત્મા યાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ ભાવોની ઉત્કૃષ્ટતાની અપેક્ષાએ લોકોત્તમ છે.

ઔપચારિક, ક્ષાયોપચારિક અને ક્ષાયિક એ ભાવોની અપેક્ષાએ કેવળી મર્યાદિત ધર્મ પણ લોકોત્તમ છે.

સાંસારિક દુઃખોથી મુક્ત થવા માટે સર્વ આત્મા ઉપરોક્ત ચારનો આશ્રય લે છે, તેથી તે શરણરૂપ છે.

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ એ ત્રણ શરણરૂપ માનવામાં આવે છે. જેમકે:—

“અરિહંતે સરણું પવન્નામિ, સિદ્ધે સરણું પવન્નામિ
સાહુ સરણું પવન્નામિ, કેવલિ પણ્ણતી ધર્મં સરણું પવન્નામિ.
આ પાઠ જોવો જ બુદ્ધ ધર્મમાં પાઠ મળે છે:—
બુદ્ધ સરણું ગચ્છામિ, ધર્મં સરણું ગચ્છામિ,
સંઘં સરણું ગચ્છામિ.

—હરિભદ્રોચાર્યશ્ચક્ર પ્રતિક્રમશુદ્ધિવચન

૧૩૧-અરિહંત ભગવાનના ચાર મૂલાતિશય

૧. અપાયાપગમાતિશય, ૨. જ્ઞાનાતિશય, ૩. પૂજાતિશય, ૪. વાગતિશય.

૧. અપાયાપગમાતિશય—અપામ અર્થાત્ અઢાર દોષ અને વિઘ્ન જાણાઓનો સર્વથા નાશ થઈ જવો તે અપાયાપગમાતિશય છે.

નોંધ:— ૧૮ દોષોનું વર્ણન ૧૮ની સંખ્યાના બોલમાં અપાશે.

૨. જ્ઞાનાતિશય—જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલ ત્રિકાળ અને ત્રિલોકનાં સમસ્ત દ્રવ્યો અને પર્યાયોને હરતામલકવત્ જાણવાં, સંપૂર્ણ, અવ્યાગ્રાધ, અપ્રતિપાતી જ્ઞાનને ધારણ કરવું તે જ્ઞાનાતિશય છે.

૩. પૂજાતિશય—અરિહંત પ્રભુ ત્રિલોકના સમસ્ત આત્માઓ માટે પૂજનીય છે, તથા ઇદ્રુત આઠ મહાપ્રાતિહાર્યોદિ રૂપ પૂજનીય પૂજિત છે. ત્રિલોક-પૂજ્યતા અને ઇન્દ્રાદિત પૂજા એ પૂજાતિશય છે.

ભગવાનના યોત્રીશ અતિશય, અપાયાપમભાતિશય અને પૂળતિશય ૩૫ છે

૪. વાગતિશય—અરિહત ભગવાન ગગદે રથી ૫૦ હોય છે અને પૂર્ણ જ્ઞાનના ધારક હોય છે તેથી તેમના વચન મત્ય અને પરસ્પર અવિરોધી હોય છે વાણી ઠી એ વિશેષતા જ વચનાતિશય છે ભગવાન ॥ વાણીના પાત્રીશ અતિશય વાગતિશય ૩૫ છે

—સ્વાધ્યાય મજરી, કારિકા ૨

૧૩૨-સંભારીના ચાર પ્રકાર

૧. પ્રાણ, ૨ જૂત, ૩ જીવ, ૪ સત્ત્વ

૧. પ્રાણ—વિકલેન્દ્રિય અર્થાત્ દીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય જીવોને પ્રાણ કહે છે

૨. જૂત—વનસ્પતિકાયને જૂત કહે છે

૩. જીવ—પચેન્દ્રિય પ્રાણીઓને જીવ કહે છે

૪. સત્ત્વ—પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેલિકાય અને વાયુકાય એ ચાર સ્થાવરોને સત્ત્વ કહે છે

—કાણ્યામ ૫ ૭ ૨, સૂત્ર ૪૩૦

શ્રી ભગવતી સૂત્ર ચતુક ૨, ઉદ્દેશ ૧ લાગા જીવના પ્રાણ જૂત, જીવ સત્ત્વ વગેરે છ નામ બિન્નબિન્ન ધર્મોની વિવક્ષાથી આપેલ છે વિશ અને વેદ એ બે નામ તમા અધિક આપેલ છે જોમકે—

૧. પ્રાણ—પ્રાણવાયુને ખેંચવાથી અને બહાર કાઢવાથી, અર્થાત્ શ્વાસોચ્વાસ બેનાના કારણે જીવો પ્રાણ કહે છે.

૨. ભૂત—ત્રણે કાળમાં વિદ્યમાન હોવાના કારણે જીવને ભૂત કહેવાય છે.

૩. જીવ—જીવે છે અર્થાત્ પ્રાણુ ધારણ કરે છે અને આયુર્કર્મ તથા જીવત્વનો અનુભવ કરે છે તેથી તે જીવ કહેવાય છે.

૪. સત્ત્વ (સક્ત, શક્ત અથવા સત્)—જીવ શુભાશુભ કર્મોની સાથે સંગઢ છે. સારાં અને ખરાબ કર્મો કરવા સમર્થ છે, અથવા મત્તાવાળો છે તેથી તેને સત્ત્વ (સક્ત, શક્ત, સત્) કહે છે.

૫. વિશ્વ—કડવા, કસાયલા, ખાટા, થીકા રસોને જાણે છે તેથી જીવ વિશ્વ કહેવાય છે.

૬. વેદ—જીવ સુખદુઃખને ભોગવે છે, વેદે છે, તેથી તે વેદ કહેવાય છે.

૧૩૩-ગતિ ચાર

ગતિ નામ કર્મના હિલચાલો પ્રાપ્ત થતી પદાંચ ગતિ કહેવાય છે. તેના ચાર ભેદ —

૧ નરક ગતિ, ૨. તિર્થંચ ગતિ, ૩. મનુષ્ય ગતિ, ૪ દેવ ગતિ.

—પદ્મવલ્લુ પદ ૨૩, વ ૨

—કર્મમંચ ભાગ ૪, પા ૧૦

૧૩૪-નરક-આયુર્બંધનાં ચાર કારણો

૧. મહારાગ, ૨ મહા પત્તિમ્હ, ૩. પચેન્દ્રિય વધ, ૪. માસાહાર.

૧. મહારાગ—ઘણા પ્રાણીઓની હિંસા થાય તેની રીતે તીવ્ર પરિણામોથી કષામ સહિત પ્રવૃત્તિ કરવી તે મહારાગ છે.

૨. મહા પત્તિમ્હ—વસ્તુઓ ઉપર અત્યંત મૂર્છાં હોવી તે મહા પત્તિમ્હ છે.

૧૪૦-તુરતના ઉત્પન્ન દેવો ચાર કારણથી ઇચ્છા થવા છતાં મનુષ્યલોકમાં આવી શકતા નથી

૧ તત્કાળ ઉત્પન્ન થયેના દેવતા દિવ્ય કામભોગોમાં અત્યાધિક મોહિત અને મુદ્ધ થઈ જાય છે તેથી મનુષ્ય મનથી કામભોગોથી તેનો મોહ છૂટી જાય છે અને તેથી મનુષ્ય લોકમાં આવતા નથી

૨ તે દેવતાનો મનુષ્ય મનથીનો ગ્રેમ દેવતા સંગથી ગ્રેમમાં પરિણત થઈ જાય છે, તેથી મનુષ્ય લોકમાં આવવા લનચાતા નથી

૩ તે તુરત ઉત્પન્ન થયેલ દેવ વિચાર કરે છે કે હું હમણાં મનુષ્ય લોકમાં જાઉં પણ તેના ધારી લીધેના આ પકાળ દરમિયાન તેના પૂર્વ જન્મના અપ્પ આયુષ્યવાળા અવજન પરિવાર વગેરે પોતાનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી દે છે

૪, દેવતાઓને મનુષ્યલોકની ગંધ પ્રતિદૂળ અને અત્યંત અમનોદ્ય હોય છે તે ગંધ આ જૂમિથી પહેલા ખીજ આરામાં ચારસો યોજન અને બાકીના આરાઓમાં પાચસો યોજન સુધી ઉપર જાય છે

—કાણ્યાક ૪, સૂત્ર ૩૨૩

૧૪૧-તુરતના ઉત્પન્ન થયેલા દેવ મનુષ્યલોકમાં આવવાની ઇચ્છા થતાં ચાર કારણોથી આવવા સમર્થ છે.

નોંધ-પહેલાં ત્રણ કારણો ત્રણની સખ્યાના બોનમાં બોલ ન ૧૧૦, પૃષ્ઠ ૮૦ પર આપવામાં આવેલ છે

૪. જે મિત્રોએ અથવા સંબંધી દેવતાઓએ મરવા પહેલાં એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હોય કે તેમનામાંથી જે દેવલોકમાંથી પડેશે એવે તેની બીજો દેવ સહાયતા કરે. આ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞાથી બદ્ધ થયેલ દેવ પોતાના સાથી દેવ જે અવધીને મનુષ્ય-ભાવમાં ઉત્પન્ન થયેલ હોય તેની સહાયતા કરવા માટે મનુષ્ય-લોકમાં આવવાને સમર્થ છે.

—કાણાંમ ૪, સુત્ર ૩૨૩

૧૪૨-તત્કાળ ઉત્પન્ન થયેલ નારકી મનુષ્યલોકમાં આવવાની ઇચ્છા કરે છે, પરંતુ ચાર કારણોથી આવવાને અસમર્થ છે.

૧. નવીન ઉત્પન્ન થયેલ નારકી નરકમાં પ્રવળ વેદનાનો અનુભવ કરી મનુષ્યલોકમાં દુરત આવવાની ઇચ્છા કરે છે, પરંતુ આવવાને અસમર્થ છે.

૨. નવીન ઉત્પન્ન થયેલ નારકી પરમાધામી દેવતાઓથી અપાતાં દુઃખનો અનુભવ કરતાં, મનુષ્યલોકમાં દુરત આવવા ઇચ્છે છે, પરંતુ આવવા અસમર્થ છે.

૩. તત્કાળ ઉત્પન્ન થયેલ નૈરયિક નરક યોગ્ય અશુભ નામકર્મ, અસાતા વેદનીય વગેરે કર્મોની સિયતિ ક્ષય થયા વિના, વિપાક ભોગવ્યા વિના અને હિંત કર્મપ્રદેશો આત્માથી જુદા થયા વગર મનુષ્ય-લોકમાં આવવાની ઇચ્છા કરે છે, પરંતુ નિકામિત કર્મરૂપી બેડીથી બંધાયેલ હોઈ આવવાને અસમર્થ છે.

૪ તત્કાળ ઉત્પન્ન થયેન નૈરયિક નરઃ આયુ કર્મની મિતિ પૂર્ણ થતા પહેલાં, વિપાક બોગ-આ વિના અને આયુ કર્મના પ્રદેશો આત્માથી પૃથક્ થયા વિના જ મનુષ્યલોકમાં આવવા છૂટા કરે છે, પરંતુ નરક આયુ કર્મથી ગદ્દ હોઈ આવવાનો અમભર્ય છે

—શાશ્વત ૪, સૂત્ર ૨૪૫

૧૪૩-ચાર ભાવના

૧ કલ્પ ભાવના, ૨ આભિયોગિની ભાવના, ૩ કિલ્લિવિધી ભાવના, ૪ આસુરી ભાવના

૧. કલ્પ ભાવના—કલ્પો ભાવના કન્વી એટલે કાઈના સ્વભાવની હામી કન્વી કુઠયા કે કામકયા કન્વી, કામનો ઉપદેશ દેવો, અને તેની પ્રસાદ કરવી, કુએષ્ટા કરવી (શરીર અને વચનથી અન્યને હમાવવાની એષ્ટા કરવી), વિરમયોત્પાદકવાગો સ્વભાવ રાખવો, હામ્ય તથા વિવિધ કયાઓથી ખીજઓને વિરમય કન્વા તે કલ્પ ભાવના છે

૨. આભિયોગિની ભાવના—સુખ, રસ કે સમૃદ્ધિ મારે જે કાઈ વર્ણાકરણ વગેરેના મત્રો કે દોષાધારા કરે છે તે આભિયોગિની ભાવના મહેરાય છે

૩. કિલ્લિવિધી ભાવના—જ્ઞાની, દેવળી પુરુષો ધર્મોચાર્ય તથા સાધુમાત્રી, આવક ગ્રાવિષ્ઠઓ ની નિંદા કરી અને માયા કપન કે ઉ તે કિલ્લિવિધી ભાવના છે

૪. આસુરી ભાવના—પિતર ક્રોધ કર્ષો કન્વો, સમય મળતા યત્ન બની જતુ, પુનઃ કારણ વિના જૂન, બલિષ્ઠ અને વર્તમાન

કાળનું નિમિત્ત બતાવવું, એવાં દુષ્ટ કાર્યોને આસુરી ભાવના કહે છે.

નોંધ—નિમિત્તનો અર્થ નિમિત્તશાસ્ત્ર પણ થાય છે. તે એક જ્યોતિષનું અંગ છે. તે જ્યોતિષ બોટી રીતે જોઈ બીજાને દગતો હોય તે માથુસ પણ આસુરી ભાવનાને પોષે છે.

આ ચાર ભાવનાઓથી જીવ તે તે પ્રકારના દેવ ધર્માનાં કર્મો બાંધે છે, અર્થાત્ આવી ભાવનાવાળો જીવ જો કદાચ દેવગતિ પ્રાપ્ત કરે તોપણ હાલકી દોષિનો દેવતા બને છે.

—કર્તારાવચન સૂત્ર, અધ્ય. ૩૧, પૃ. ૨૧૧-૧૪

—શ્રી સંત બાવનું ભાષાન્તર

૧૪૪-ચાર સંજ્ઞા

જ્ઞાન, અસાતા વેદનીય અને મોહનીય કર્મના ઉદયથી પેદા થતા વિકારથી યુક્ત ચેતનાને સંજ્ઞા કહે છે. તેના ચાર ભેદ:-

૧. આહાર સંજ્ઞા, ૨. ભય સંજ્ઞા, ૩. મૈથુનસંજ્ઞા, ૪. પરિગ્રહ સંજ્ઞા.

૧. આહાર સંજ્ઞા—તૈજસ શરીરનામ કર્મ અને ક્ષુધા વેદનીય કર્મના ઉદયથી ઠવલ આદિ આહાર માટે આહારનાં યોગ્ય પુદ્ગલોને મહત્ત્વ કરવાની જીવની ઇચ્છાને આહાર સંજ્ઞા કહે છે.

૨. ભય સંજ્ઞા—ભય મોહનીય કર્મના ઉદયથી થતા જીવના ત્રાસરૂપ પરિણામને ભય સંજ્ઞા કહે છે. ભયથી હૃદયોત્થયેલ જીવની આંખો, અહેરામાં વિકાર, રોગાન્ધ, કંપ વગેરે ક્રિયાઓ થાય છે.

૩. મૈથુન સંજ્ઞા-વેદ મોહનીય કર્મના ઉદયથી થતી મૈથુનની ધ્વજા મૈથુન સંજ્ઞા છે.

૪. પરિગ્રહ સંજ્ઞા-લોભ મોહનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતી સચિત્ત આદિ દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરવાની આત્માની અભિલાષા અથવા તૃષ્ણાને પરિગ્રહ કહે છે.

૧૪૫-આહાર સંજ્ઞા

તેના ઉત્પન્ન થવાનાં ચાર કારણો છે:-

૧. પેટ ખાલી થવાથી.
૨. ક્રુધા વેદનીય કર્મના ઉદયથી.
૩. આહાર વિષયક કથા સાંભળવાથી અને આહાર જોવાથી.
૪. હમેશાં આહારનો વિચાર અને રમણ કરવાથી.

૧૪૬-ભય સંજ્ઞા

તેના ઉત્પન્ન થવાનાં ચાર કારણો છે:-

૧. સત્ત્વ અથવા શક્તિહીન હોવાથી.
૨. ભય મોહનીય કર્મના ઉદયથી.
૩. ભયની વાત સાંભળવાથી, ભયાનક વસ્તુ જોવાથી વગેરે.
૪. આ લોક આદિમાંના ભયનાં કારણોને યાદ કરવાથી.

૧૪૭-મૈથુન સંજ્ઞા

તેના ઉત્પન્ન થવાનાં ચાર કારણો છે:-

૧. શરીર ખૂબ હૃદયુષ્ટ હોવાથી.
૨. વેદ મોહનીય કર્મના ઉદયથી.
૩. કામક્રયા સાંભળવા વગેરેથી.
૪. હમેશાં મૈથુનનો વિચાર કરવાથી.

૧૪૮-પરિગ્રહ સંજ્ઞા

તેના હિત્રજ થવાનાં ચાર કારણો છે.—

૧. પરિગ્રહની વૃત્તિ હોવાથી.
૨. લોભ મોહનીય કર્મના ઉદયથી.
૩. સચિત્ત, અચિત્ત અને મિત્ર પરિગ્રહની વાત સાંભળવાથી,
જોવાથી વગેરે કારણોથી.
૪. હમેશાં પરિગ્રહનો વિચાર કરવાથી.

બોલ નં. ૧૪૪ થી ૧૪૮ સુધીના પ્રમાણો:—

—કાલ્યાણ ૪, ઉદેશ ૪, સૂત્ર ૩૫૩

—અભિધાન શાસ્ત્ર-દ્રોણ ભા ૭, પૃષ્ઠ ૩૦૦

—પ્રવચન સારોજીત ગાથા ૯૨૩

૧૪૯-ચાર ગતિમાં ચાર સંજ્ઞાનું અર્થ બહુત્વ

૧. નારકી— સૌથી થોડા મૈથુન સંજ્ઞાવાળા.
આદાર સંજ્ઞાવાળા તેથી સંખ્યાતયુક્તા.
પરિગ્રહ સંજ્ઞાવાળા તેથી સંખ્યાતયુક્તા.
ભય સંજ્ઞાવાળા તેથી સંખ્યાતયુક્તા.

૨. તિર્યચ— સૌથી થોડા પરિમલ મંજાવાળા.
 મૈથુન સંજાવાળા તેથી સંખ્યાતગુણા.
 બય સંજાવાળા તેથી મંખ્યાતગુણા.
 આહાર મંજાવાળા તેથી સંખ્યાનગુણા.

૩. મનુષ્ય— સૌથી થોડા બય મંજાવાળા.
 આહાર મંજાવાળા તેથી સંખ્યાતગુણા,
 પરિમલ મંજાવાળા તેથી મંખ્યાતગુણા
 મૈથુન મંજાવાળા તેથી સંખ્યાતગુણા.

૪. દેવતા— મૌથી થોડા આહાર મંજાવાળા.
 બય મંજાવાળા તેથી મંખ્યાતગુણા.
 મૈથુન સંજાવાળા તેથી સંખ્યાતગુણા
 પરિમલ સંજાવાળા તેથી સંખ્યાતગુણા.

—પતનણ સુત્ર, સપ્તપદ ૮

૧૫૦-ચાર વિકથા

મંપમર્મા બાધક, ચારિત્ર વિરહ કથાને વિકથા કહે છે. તેના ચાર ભેદ છે :—

૧. સ્ત્રીકથા.	૨. બાલકથા.
૩. દેસકથા.	૪. રાજકથા.

—દાણાજ ૪, સુત્ર ૨૮૨

૧૫૧-સ્ત્રીકથાના ચાર ભેદ

૧. જાનિકથા, ૨. કુળકથા, ૩. શ્વકથા, ૪. વેત્તકથા.

૧. સ્ત્રીની બલિકથા—બ્રાહ્મણ વગેરે જાતિની સ્ત્રીઓની પ્રશંસા અથવા નિંદા કરવી.

૨. સ્ત્રીની કુળકથા—ઉચ્ચ કુળ આદિની સ્ત્રીઓની પ્રશંસા અથવા નિંદા કરવી.

૩. સ્ત્રીની રૂપકથા—આંધ્ર વગેરે દેશની સ્ત્રીઓના રૂપતું વર્ણન કરવું, અથવા જુદાજુદા દેશોની સ્ત્રીઓનાં જુદાંજુદાં અંગોની પ્રશંસા અથવા નિંદા કરવી.

૪. સ્ત્રીની વેશકથા—સ્ત્રીઓના વેણીમંથ, પહેરવેશ વગેરેની પ્રશંસા કરવી અથવા નિંદા કરવી; જેમકે—અમુક દેશની સ્ત્રીના વેશમાં અમુક વિશેષતા અથવા ન્પૂતતા છે. અમુક દેશની સ્ત્રીઓ વાળ મુંદર રીતે જોળે છે વગેરે.

—કાશ્મીર ૪, સૂત્ર ૨૮૨

નોંધ—સ્ત્રીકથા કરનાર અને સાંભળનાર ઉભયને મોહની ઉત્પત્તિ થાય છે, ભોક્ષા નિંદાને પાત્ર બને છે, સૂત્ર અને અર્થજ્ઞાનની હાનિ થાય છે, બ્રહ્મચર્યમાં દોષ લાગે છે. સ્ત્રીકથા કરનારનું સંયમથી પતન થાય છે. કુલાંગાર બને છે, અથવા સાધુવેશમાં રહી અનાચારનું સેવન કરે છે.

—નિશીથ ચૃષ્ટિ, ૯. ૧

૧૫૨-ભક્તકથા(ભોજનની કથા)ના ચાર ભેદ

૧. આવાચ કથા,	૨. નિર્વીચ કથા,
૩. આરભ કથા,	૪. નિર્ભાન કથા.

૧ ભોજનની આવાય કથા—ભોજન બનાવવાની કથા, જેમકે અમુક મીઠાઈ બનાવવામાં આટલું ઘી, ખાડ વગેરે જોઈએ

૨ ભોજનની નિર્ણય કથા—પકવ અને અપકવ અજના આટલા ભેદ છે વગેરે કથા કરવી તે નિર્ણય કથા છે

૩ ભોજનની આરંભ કથા—આટલા જીવોની આખા હિંમત થશે એવી જાતની આરંભ કથા કરવી તે આરંભ કથા છે

૪ ભોજનની નિષ્ઠાન કથા—આ ભોજનમાં આટલો ખર્ચ થશે વગેરે ધ્યા કરવી તે નિષ્ઠાન કથા છે

—શાસ્ત્ર ૪ સુત્ર ૨૮૨

ભત્તકથા અર્થાત્ ભોજન, ખાવાપીવાની કથા કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે અને આહાર કર્યા વગર પણ આસક્તિથી સાધુને ઇમાન (અંગાર કર્મ) વગેરે દોષ લાગે છે ભોક્ષામાં એવી ચર્ચા ચાલે છે કે આ સાધુ અનિતેન્દ્રિય છે, તેણે ખાવાપીવા અને ભોજનમનન કરવા સંયમ લીધેલ છે એમ ન હોય તો સાધુપણમાં તે ભોજનની કથા શા માટે કરે ? શુદ્ધિપણથી અથવા આસક્તિથી છકાયના જીવની હિંસાના અનુભોગનો દોષ લાગે છે વળી આહારમાં આસક્તિ સાધુ એવજા શુદ્ધિનો વિચાર પણ કરતો નથી આ પ્રમાણે ભત્તકથાના પણ દોષો

—નિશાપ શૂર્ણ ૪ ૧

૧૫૩-દેશ કથાના ચાર ભેદ

૧ દેશ વિધિ કથા,	૨ દેશ વિકલ્પ કથા,
૩ દેશ હદ કથા,	૪ દેશ નેપથ્ય કથા

૧. દેશ વિધિ કથા—દેશ વિશેષનાં બોજન, મણિ, ભૂમિ આદિની રચના, તથા ત્યાં બોજનના પ્રારંભમાં શું પીરસવામાં આવે છે, અને ત્યાર બાદ ક્રમશઃ શું શું પીરસાય છે આદિ કથા કરવી તે દેશ વિધિ કથા છે.

૨. દેશ વિકલ્પ કથા—દેશ વિશેષમાં ધાન્યની ઉત્પત્તિ અને ત્યાંનાં વપ્ર, કૃષ્ણ, દેવકુળ, ભવન આદિનું વર્ણન કરવું તે દેશ વિકલ્પ કથા છે.

૩. દેશ હંદ કથા—દેશ વિશેષની ગમ્ય, અગમ્ય-વિષયક વાત કરવી, જેમકે લાટ દેશમાં માગા અથવા માસીની દીકરી સાથે લગ્ન થઈ શકે છે અને અન્ય દેશોમાં નહિ, ઇત્યાદિ કથા કરવી તે દેશ હંદ કથા છે.

૪. દેશ નેપથ્ય કથા—દેશ વિશેષનાં સ્ત્રી-પુરુષોના સ્વાભાવિક વેશ તથા શ્રંગાર આદિનું વર્ણન કરવું તે દેશ નેપથ્ય કથા છે.

—ઠાણાગ ૪, સૂત્ર ૨૮૨

દેશ કથા કરવાથી વિશિષ્ટ દેશ પ્રત્યે રાગ અથવા ખીજ દેશ પ્રત્યે અરુચિ પેદા થાય છે. રાગદ્વેષથી કર્મગત થાય છે. સ્વપક્ષી અને પરપક્ષી સાથે આ મંબધમાં વાદવિવાદ થવાથી ઝગડો ઊભો થાય છે. મુંદર દેશનું વર્ણન સાંભળી આસક્તિ સહિત સાધુ ત્યાં જવાની ઇચ્છા કરે તો તેને દોષ લાગે છે. આ પ્રમાણે દેશ કથાથી અનેક દોષો છે.

—નિરાય ચૂલિ, ઉદેશ-૧

૧૫૪-રાજકથાના ચાર લેહ

૧. રાજની અતિથાન કથા, ૨. રાજની નિર્બાળ કથા,
૩. રાજની બળવાહન કથા. ૪. રાજનાં કોપ અને ક્રોધારની કથા.

૧. રાજની અતિયાન કથા—રાજનો નગરપ્રવેશ તથા તે સમયની વિભૂતિનું વર્ણન કરવું તે અતિયાન કથા છે.

૨. રાજની નિર્ધોષ કથા—રાજના નગર બહાર જતી વખતના અર્થ્ય વગેરેનું વર્ણન કરવું તે નિર્ધોષ કથા છે.

૩. રાજની જળવાહન કથા—રાજનાં હથ, હાથી વગેરે સેના અને રથ વગેરે વાહનોનું વર્ણન કરવું તે જળવાહન કથા છે.

૪. રાજનાં કોપ-કોઠારની કથા—રાજનો ખજાનો અને અનાજના કોઠાર વગેરેનું વર્ણન કરવું અને તેના પરિસ્થાપન કથન કરવું તે કોપ અને કોઠાર-કથા કહેવાય છે.

સાધુપુરોને રાજકથા ક્રમ સાંભળી લોકોને તેમના ઉપર અવિશ્વાસ અને શંકા ઉત્પન્ન થાય છે, કે વાસ્તવિક રીતે તે માધુ દગે ? વળી એ પણ શંકા થાય કે કોઈ રાજદ્રોહી સાધુવેશમાં ગુપ્ત રીતે રહેતો નહિ હોય ?

રાજકથા સાંભળીને કોઈ રાજકુળમાંથી દીક્ષિત થયેલ સાધુને ભોગવેલા ભોગોનું સ્મરણ થઈ શકે છે. અથવા અન્ય સાધુ રાજ-ઋદ્ધિનું વર્ણન સાંભળી નિયાણું કરવા પ્રેરાય છે. આ પ્રમાણે રાજકથાના ઉપરોક્ત અને અન્ય ધણા દોષો છે.

—નિશાય ચૂર્ણિ, ઉદેશ :

૧૫૫-ધર્મકથાના ચાર ભેદ

દયા, દાન, ક્ષમા આદિ ધર્મનાં અંગોનું વર્ણન કરનાર અને ધર્મની ઉપદેયતા (મદલું કરવાની આવશ્યકતા) જતાવનાર કથા ધર્મ-કથા કહેવાય છે, જેમકે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર આદિ તેના ચાર ભેદ :—

૧ આક્ષેપણી,

૨. વિક્ષેપણી,

૩. મંવેગની,

૪. નિર્વેદની.

—ઠાણા ૪, ઉદેશ ૨, સૂત્ર ૨૮૨

૧૫૬-આક્ષેપણી કથાના ચાર ભેદ

શ્રોતાઓને ખોડથી હઠાવી તત્ત્વ તરફ આકર્ષિત કરનાર કથાને આક્ષેપણી કથા કહે છે. તેના ચાર ભેદ —

૧ આચાર આક્ષેપણી,

૨. વ્યવહાર આક્ષેપણી,

૩. પ્રગ્નપિત આક્ષેપણી,

૪. દષ્ટિવાદ આક્ષેપણી.

૧. આચાર આક્ષેપણી—કેશ લોચ, રનાન વગેરે આચારને અથવા આચારંગ સૂત્રના વ્યાખ્યાન દ્વારા શ્રોતાને તત્ત્વ તરફ આકર્ષિત કરનાર કથાને આચાર આક્ષેપણી કથા કહે છે.

૨. વ્યવહાર આક્ષેપણી—કોઈ પ્રકારે લાગેલ દોષની શુદ્ધિ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવનાર તથા વ્યવહાર સૂત્રના વ્યાખ્યાન દ્વારા તત્ત્વ તરફ આકર્ષિત કરનાર કથાને વ્યવહાર આક્ષેપણી કહે છે.

૩ પ્રગ્નપિત આક્ષેપણી—ચક્રાદીલ શ્રોતાઓને મધુર વચ્ચેથી સમજાવીને અથવા પ્રગ્નપિત સૂત્રના વ્યાખ્યાનથી તત્ત્વ તરફ વાળનાર કથાને પ્રગ્નપિત આક્ષેપણી કથા કહે છે.

૪. દષ્ટિવાદ આક્ષેપણી—શ્રોતાનો ખ્યાલ રાખી, સાત નય અનુસાર, સૂક્ષ્મ જ્ઞાદિ તત્ત્વોના કથન દ્વારા અથવા દષ્ટિવાદના વ્યાખ્યાન દ્વારા તત્ત્વ તરફ વાળનાર કથાને દષ્ટિવાદ આક્ષેપણી કથા કહે છે.

—ઠાણા ૪, સૂત્ર ૨૮૨

ભાવનમઃ અર્થાત્ અજ્ઞાન રૂપી અંધકારનો નાશ કરનાર જ્ઞાન, સર્વ વિગતિરૂપ ચારિત્ર, તપ, પુરુષકાર અને સમિતિ, શુદ્ધિનો ઉપદેશ જ આ કથાના સામ્ય છે.

શિષ્યને સૌથી પહેલા આક્ષેપણી કથાથી ઉપદેશ આપવો જોઈએ આક્ષેપણી કથાથી ઉપદેશાયેલ શ્રવ સમ્યક્ત્વનો લાભ પામે છે.

—દશવૈકલિક નિયુક્તિ, અન્ય ૩

૧૫૭-વિક્ષેપણી કથાના ચાર ભેદ

શ્રોતાએને કુભાર્ગથી સન્માર્ગે લાવનાર કથા વિક્ષેપણી કથા કહેવાય છે. મન્માર્ગના શુણેનું વર્ણન કરી અથવા ઉન્માર્ગના દોષોને બતાવી સન્માર્ગમા શ્રોતાને સ્થિર કરવા તે વિક્ષેપણી કથા છે.

૧. ૨૧ સિદ્ધાંતના શુણેનો પ્રકાશ કરી, ૫૨ સિદ્ધાંતના દોષોને બતાવનાર પહેલી વિક્ષેપણી કથા છે.

૨. ૫૨ સિદ્ધાંતનું કથન કરતા ૨૧ સિદ્ધાંતનું સ્થાપન કરવું તે બીજી વિક્ષેપણી કથા છે.

૩ ૫૨-સિદ્ધાંતમા ધુધાક્ષર-માયથી જોટલી વાતો જિનાગમ પ્રમાણે છે તેને કહી, જિનાગમ-વિપરીત વાદના દોષો બતાવી અથવા આસ્તિકવાદીનો અભિપ્રાય બતાવી નાસ્તિકવાદીનો અભિપ્રાય બતાવવો તે ત્રીજી વિક્ષેપણી કથા છે.

૪. ૫૨ સિદ્ધાંતમા બનાવેલ જિનાગમ-વિપરીત મિથ્યાવાદનું કથન કરી, બનાવી જિનાગમ પ્રમાણેની વાતોનો પ્રકાશ કરી અથવા

નાસ્તિકવાદીની દૃષ્ટિનું વર્ણન કરી આસ્તિકવાદીની દૃષ્ટિનો પ્રકાશ કરવો તે ચોથી વિદ્યેપણી કથા છે.

આદ્યેપણી કથાથી શિષ્યને સમ્યક્ત્વ-પ્રાપ્તિનો લાભ થયા બાદ વિદ્યેપણી કથા કહેવી જોઈએ. વિદ્યેપણી કથાથી સમ્યક્ત્વ લાભની ભજના છે. આનુકૂળ રીતે મહત્ત્વ કરવાથી શિષ્યનું સમ્યક્ત્વ દૃઢ પણ બને છે, પરંતુ જો શિષ્યને મિથ્યાભિનિવેશ હોય તો તે પર-સમય- (પર-સિદ્ધાંત)ના દોષોને નહિ સમજતાં ગુરુને પર-સિદ્ધાંતના નિંદક સમજે છે, અને તેથી શિષ્ય ઉપર આ કથાની વિપરીત અસર પણ પડી શકે છે.

—કાણ્યા ૪, સૂત્ર ૨૮૨

—દશવૈશલિક અધ્ય. ૩ની રીકા

૧૫૮-સંવેગની કથાના ચાર ભેદ

જે કથાથી વિપાકની વિરસતા બતાવી, શ્રોતાઓમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે તે સંવેગની કથા છે. તેના ચાર ભેદ છે:—

૧. ઇહલોક સંવેગની, ૨. પરલોક સંવેગની,
૩. સ્વશરીર સંવેગની, ૪. પરશરીર સંવેગની.

૧. ઇહલોક સંવેગની—આ મનુષ્યત્વ તરુ-કડલીના થડ જેવું આસાર છે, અરિયર વગેરે વર્ણનથી મનુષ્ય-જન્મનું સ્વરૂપ બતાવી વૈરાગ્ય પેદા કરાવનાર કથાને ઇહલોક સંવેગની કથા કહે છે.

૨. પરલોક સંવેગની—દેવતા પણ ઈર્ષા, વિવાદ, બધા, વિયોગ વગેરે ભુદાંભુદાં દુ.ખોથી મુક્ત નથી વગેરે વર્ણનથી પરલોકનું સ્વરૂપ બતાવી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરાવે તો પરલોક સંવેગની કથા છે.

૩ સ્વશરીર મંવેગની—આ શરીર સ્વય અશુચિરૂપ છે, અશુચિથી ઉત્પન્ન થયેલું છે, અશુચિ વિષયોથી પોષાયેલું છે, અશુચિથી ભરપૂર છે, અને અશુચિ પરપરાનું કાગળ છે વગેરે કથનથી મનુષ્ય શરીરનું સ્વરૂપ બતાવવું અને વૈરાગ્ય બાદ ઉત્પન્ન કરાવવો તે સ્વ શરીર મંવેગની કથા કહેવાનું છે.

૪ પરશરીર સંવેગની—કોઈ મૃતકનું સ્વરૂપ કથન કરી વૈરાગ્ય પેદા કરાવનાર કથનને પરશરીર સંવેગની કથા કહે છે.

નોંધ—આ કથાનું નામ મંવેગની અને મંવેદની પણ છે. મંવેગનીનો અર્થ સંવેદનીની બગાડર થાય છે. મંવેદનીનો અર્થ એ છે કે ઉપર લખેલી વાતોથી આલોકની વસ્તુઓના પદાર્થ સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવવું.

—કાણ્યાન ૪, સૂત્ર ૨૮૨

૧૫૬-નિર્વેદની કથાના ચાર ભેદ

આલોક અને પરલોકમાં પુણ્ય પાપના શુભાશુભ ફળ ભોગ વગેરે પડે છે તે બતાવી, મહાગ્થી ઉદાસીન કરાવનાર કથા નિર્વેદની કથા કહેવાય છે.

૧ આલોકમાં કરેલા અશુભ અને દુષ્ટ કર્મો આ ભવમાં જ ફરખાઈ ફળ દેનાર બને છે, જેમકે ચોરી, પગ્ગીમન આદિ દુષ્ટ કર્મ આ ભવમાં જ ફળ આપે છે.

તે પ્રમાણે આ ભવમાં કરેલા સુકૃત આ ભવમાં જ સુખરૂપ ફળ આપે છે, જેમકે તીર્થંકર ભગવાનને દાન આપનાર પુરુષને સુવર્ણરૂષ્ટિ આદિ સુખરૂપ ફળ મળે છે આ પહેલી નિર્વેદની કથા.

૨. આલોકમાં કરેલ દુષ્ટ કર્મ પરલોકમાં દુઃખરૂપ ફળ આપે છે, જેમકે મદારંજ, મદાપરિચ્છેદ આદિ અશુભ કર્મ કરનારને નરકનાં દુઃખો ભોગવનાં પડે છે.

તે પ્રમાણે આલોકમાં કરેલાં સુકૃત્યનું ફળ પરલોકમાં સુખરૂપ મળે છે. જેમકે મુસાધુને આલોકમાં પાણેય નિરતિચાર આરિતનું સુખરૂપ ફળ પરલોકમાં મળે છે. આ બીજી નિર્વેદની કથા છે.

૩. પૂર્વભવમાં કરેલાં અશુભકર્મ આ ભવમાં દુઃખરૂપ ફળ આપે છે; જેમકે પૂર્વકર્મોનુસાર જીવ આલોકમાં હલકા કુળમાં ઉત્પન્ન થઈ, બાળપણથી જ કોઠ વગેરે દહીંથી દુખી અને ગરીબીથી ઘેરાયેલો દેખાય છે.

તે જ પ્રમાણે પરલોકમાં કરેલાં શુભ કર્મો આ ભવમાં સુખરૂપ ફળ દેનાર બને છે. જેમકે પૂર્વભવમાં શુભ કર્મ કરનાર જીવ આ ભવમાં તીર્થંકરરૂપ જન્મ લઈ સુખરૂપ ફળ ભોગવે છે. આ ત્રીજી નિર્વેદની કથા છે.

૪. પરલોક(પૂર્વભવ)માં કરેલાં અશુભકર્મો પરલોક(આવતા ભવ)માં દુઃખરૂપ ફળ આપે છે; જેમકે પૂર્વભવમાં કરેલા અશુભ કર્મોને કારણે જીવ કામડા, ગીધ વગેરે ભવમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેમનાં નગ્ન યોગ્ય થોડાં અશુભ કર્મો બંધાયેલા હોય છે, અને અશુભ કર્મ કરીને તે અહીં નરક યોગ્ય અધૂરાં કર્મોને પૂરા કરી દે છે, અને ત્યારબાદ નરકમાં જઈને દુઃખ ભોગવે છે.

આ પ્રમાણે પરલોકમાં કરેલા શુભ કર્મ પરલોક(આગામી ભવ)માં સુખરૂપ ફળ દેનાર હોય છે. જેમકે દેવભવમાં રહેલો તીર્થંકરનો

જીવ પૂર્વભવમાં તીર્થંકર પ્રકૃતિરૂપ શુભ કર્મોનું ફળ દેવભવમાં
ભોગવ્યા બાદ તીર્થંકર ભવમાં ભોગવશે આ ચોથી નિર્વેદની કથા છે
—શાખા ૪, સૂત્ર ૨૮૨

૧૬૦-કપાય ચાર

કમ એટલે સંસાર અને આય એટલે સાગ જેથી જન્મ મરણ
રૂપ સંસારની વૃદ્ધિ થાય તેને કપાય કહે છે તેના ચાર ભેદ છે.—

૧. ક્રોધ, ૨. માન, ૩. માયા, ૪. લોભ

૧. ક્રોધ—ક્રોધ મોહનીયથી ઉત્પન્ન થતા, કૃત્યાકૃત્યનો વિવેક
રાખ્યા વિના, પ્રજ્વલન સ્વરૂપ આત્માના મલિન પરિણામને ક્રોધ
કહે છે ક્રોધને વશ થયેલ જીવ ક્રોધની વાત સદન કરી શકતો
નથી અને વગર વિચારે સ્વ-પરના અનિષ્ટ માટે હિંસા અને બહાર
બળ્યા કરે છે.

૨. માન—માન મોહનીય કર્મના હિંસથી જાતિ, કુળ વગેરે
ગુણો માટે ઉત્પન્ન થતી અહંકારબુદ્ધિ રૂપ આત્માના મલિન
પરિણામને માન કહે છે. માનને વશીભૂત જીવમાં નાના મોટા પ્રત્યે
યોગ્ય નમ્ર ભાવ રહેતો નથી માની જીવ પોતાને હમેશા મોટો માને
છે, અને અન્યને તુલ્ય સમજીને તેની અવહેલના કરે છે ગર્વને વશ
થયેલ જીવ અન્યના ગુણો સદન કરી શકતો નથી

૩. માયા—માયા-મોહનીય કર્મના હિંસથી મન, વચન, કાયાની
કુટિલતા દ્વારા પરવચનના અર્થોત્ અન્યની સાથે કુળકપટ, દગાબાજી,
હેતરપીડી રૂપ આત્માના મલિન પરિણામને માયા કહે છે.

૪. લોભ—લોભ-મોહનીય કર્મના ઉદયથી દ્રવ્ય વગેરેની ઇચ્છા, મૂઝા, મમત્વભાવ, તૃષ્ણા અને અસંતોષરૂપ આત્માનાં મલિન પરિણામેને લોભ કહે છે.

પ્રત્યેક કપાયના ચાર ચાર ભેદ છે :—

૧. અનંતાનુબંધી, ૨. અપ્રત્યાખ્યાની,
૩. પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય, ૪. સંજ્વલન.

૧. અનંતાનુબંધી—જે કપાયના પ્રભાવથી જીવ અનંતકાળ સુધી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતો રહે તેને અનંતાનુબંધી કપાય કહે છે. આ કપાય સમ્યક્ત્વનો ખાત કરે છે, જીવન પર્યંત રહે છે અને નરક ગતિરૂપ કર્મોનો બંધ કરાવે છે.

૨. અપ્રત્યાખ્યાની—જે કપાયના ઉદયથી દેશવિરતિરૂપ અસ્થાગે પણ પ્રત્યાખ્યાન (પચ્ચખ્યાણુ-ત્યાગ) નથી થઈ શકતા તેને અપ્રત્યાખ્યાની કપાય કહે છે. આ કપાયોની પ્રગળતાથી શ્રાવક-ધર્મ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. આ કપાયની રિયતિ એક વર્ષની અને તેથી ગતિ તિર્યચની છે.

૩. પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય—જે કપાયના ઉદયથી સર્વ વિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાન શેકાય છે અર્થાત્ સાધુ ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી તેને પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કપાય કહે છે. તેની રિયતિ ચાર માસની. તેના ઉદયથી મનુષ્ય ગતિ યોગ કર્મનો બંધ પડે છે.

૪. સંજ્વલન—જે કપાય પરિસદ અને ઉપસર્ગ આવવાથી સાધુ-મુનિરાજને પણ થોડી અસર પહોંચાડે છે તેને સંજ્વલનના કપાય કહે છે. આ કપાય સર્વ વિરતિરૂપ સાધુધર્મમાં ખાધા પહો-

ચાડતા નથી પણ સર્વોત્તમ યથાખ્યાત ચારિત્રની ધાત કરે છે તેની સ્થિતિ પદર દિવસની, અને તેથી દેવગતિ પ્રાપ્ત થાય છે

નોંધ—ઉપર જે કથાય છે ગ્રિયતિ તથા તેના પરિણામરૂપ ગતિ મતાવેલ છે તે જાદુદ્વિતાની અપેક્ષાએ મનાવી છે. કારણ જાદુમજા મુનિને મન્વલ્લનનો કથાય એક વર્ષ સુધી રહી હતો, અને પ્રમનથરાજપિંને અનતાનુમધી કથાય ફક્ત અંતર્મુદ્દર્ત સુધી રહી હતો તે પ્રમાણે અનતાનુમધી કથાય રહેવા છતાં મિથ્યાદષ્ટિઓનું નવમૈવેલક સુધી ઉત્પન્ન થવાનું સામ્રામ વર્ણન છે

—પન્નવણ પા-૧૪

—કામ્યામ ૪, સૂત્ર ૨૪૪

—કર્મચક્ર પ્રથમ ભાગ

૧૬૧-ક્રોધના ચાર લેદ તથા ઉપમા

૧. અનતાનુમધી ક્રોધ, ૨. અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ,
- ૩ પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ક્રોધ, ૪ સન્વલ્લન ક્રોધ.

૧ અનતાનુમધી ક્રોધ—પર્વત ફાટ્યા સમાન જાણુવો પર્વત ફાટતા જે તિરાડ પડે છે તે ફરીથી સધાવી મુશ્કેલ, તે પ્રમાણે જે ક્રોધ ક્રોધ પણ ઉપાયથી શાન્ત ન પડે તે અનતાનુમધી ક્રોધ છે

૨ અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ—તળાવની શુષ્ક માગીની ફાટ સમાન જાણુવો આ ફાટ (તિરાડ) વરસાદ વરસે છે ત્યારે ફરીને મધાઈ જાય છે એ પ્રમાણે અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ અવિશેષ પરિશ્રમથી શાન્ત પાડી શકાય છે

૩. પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ક્રોધ—આ ક્રોધ વેગુ મધ્યે લીંગ મમાન જાણુવો આ લીંગ થોડા વખતમા હવા લાગવાથી પુન ભરાઈ

નય છે. એ પ્રમાણે પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ક્રોધ થોડાક ઉપાયથી શાન્ત પડી જાય છે.

૪ મંજવલન ક્રોધ—આ ક્રોધ પાણી મધ્યે લીટી સમાન જાણવો. જેમ પાણીમાં ખેંચેલ લીટી ખેંચતાંની સાથે જ અદૃશ્ય બની જાય છે તે પ્રમાણે ક્રોધ કારણથી ઉદયમાં આવેલ મંજવલન ક્રોધ દુરત જ શાન્ત પડી જાય છે.

—પત્રવજ્રા પદ ૧૪

—કાણિંગ ૪, સૂત્ર ૨૪૬થી ૩૩૧

—કર્મમન્ય પ્રથમ ભાગ

૧૬૨-માનના ચાર લેદ અને ઉપમા

૧. અનતાનુબંધી માન, ૨. અપ્રત્યાખ્યાની માન,
૩. પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય માન, ૪. મંજવલન માન.

૧. અનતાનુબંધી માન—આ માન પરચરના સ્થળ સમાન જાણવું. જેમ પરચરનો સ્થળ અનેક ઉપાય કરવા છતાં નમતો નથી તે પ્રમાણે જે માન કોઈ પણ ઉપાયથી દૂર કરી ન શકાય તે અનતાનુબંધી માન છે.

૨ અપ્રત્યાખ્યાની માન—તે હાડકાના ચ્ચંબ મમાન જાણવું. જેમ હાડકાનો ચ્ચંબ અનેક ઉપાય કર્યો નમે છે તે પ્રમાણે જે માન અનેક ઉપાય અને પરિશ્રમથી દૂર કરી શકાય તે અપ્રત્યાખ્યાની માન છે.

૩. પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય માન—તે હાડકાના ચ્ચંબ સમાન જાણવું. જે પ્રમાણે કાષ્ઠ તેવ વચેરે મમળવાથી નરમ પડે છે, તેમ જે માન થોડા ઉપાયોથી નમાવી શકાય તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય માન છે.

૪. સંજ્વલન માન—નેત્ર સમાન છે. જેમ નેત્ર વગર મહેનતે સ્વયં ગંધ યદ્ય જાય છે તે પ્રમાણે જે માન સ્વયં છૂટી જાય છે તે સંજ્વલન માન છે.

—પત્રવણા ૫૬૧૪

—કાણીક ૪, સૂત્ર ૨૧૩

—કર્મમ્ભ પ્રથમ ભાગ

૧૬૩-માયાના ચાર લેદ અને ઉપમા

૧. અનંતાનુબંધી માયા, ૨. અપ્રત્યાખ્યાની માયા,
૩. પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય માયા, ૪. સંજ્વલન માયા.

૧. અનંતાનુબંધી માયા—તે વાંસના મૂળ સમાન જાણ્યી. જે પ્રમાણે વાંસના કંકણ મૂળનું વાંકાપણું કોઈ પણ ઉપાયથી દૂર કરી શકાય નહિ, તે પ્રમાણે જે માયા કોઈ પણ પ્રકારે દૂર ન થઈ શકે તે અનંતાનુબંધી માયા છે.

૨. અપ્રત્યાખ્યાની માયા—તે ઘેટાનાં શીંગડાં સમાન જાણ્યી. જેમ ઘેટાનાં વાંકાં શીંગડાં ધણા ઉપાયે અત્યંત મુશ્કેલીથી સીધાં કરી શકાય, તેમ જે માયા અત્યંત ઉપાયોથી દૂર કરી શકાય તે અપ્રત્યાખ્યાની માયા છે.

૩. પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય માયા—તે જોમૂત્ર સમાન જાણ્યી. જે પ્રમાણે ચાલતી ગાયના મૂત્રની વાંકી લીટી પવન વગેરેથી સુકાઈ મથે મટી જાય છે, તે પ્રમાણે જે માયા સરળતાપૂર્વક દૂર કરી શકાય તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય માયા છે.

૪. સંજ્ઞલન માયા—તે વામની હોષ સમાન જાણી. જેમ હોષનું વાંકાપણું સ્વયં વિના પ્રયત્ને મટી જાય છે, તે પ્રમાણે જે માયા વગર પરિશ્રમે શીઘ્ર સ્વયં દૂર થઈ જાય તે સંજ્ઞલનની માયા છે.

—પદ્યવર્ણ ૫૬ ૧૪

—કાણ્ડાગ ૪, સૂત્ર ૨૬૩

—કર્મમંથ ભાગ-૧

૧૬૪-લોભના ચાર લેહ અને ઉપમા

૧. અનંતાનુબંધી લોભ, ૨. અપ્રત્યાખ્યાની લોભ,
૩. પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય લોભ, ૪. મનવચન લોભ.

૧. અનંતાનુબંધી લોભ—કીરમજી રગ સમાન જાણી. જેમ કીરમજીનો રગ કોઈ પણ ઉપાયે કિતરે નહિ, તે પ્રમાણે જે લોભ કોઈ પણ ઉપાયથી દૂર થાય નહિ તે અનંતાનુબંધી લોભ છે.

૨. અપ્રત્યાખ્યાની લોભ—ગાડાના ઉજન સમાન જાણી. જેમ ઉજન અતિ પરિશ્રમ કયે છટે છે, તેમ જે લોભ અતિ કષ્ટ અને પરિશ્રમથી છટી શકે તે અપ્રત્યાખ્યાની લોભ છે.

૩. પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય લોભ—ઢીલીની મમ (કાજળ) સમાન જાણી. જેમ કાજળ સાધારણ પરિશ્રમથી છટી જાય છે, તે પ્રમાણે જે લોભ થોડા પરિશ્રમથી છટી જાય તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય લોભ છે.

૪. સંજ્ઞલન લોભ—હળદરના રગ સમાન જાણી. જેમ હળદરનો રગ સ્વયં છટી જાય છે તે પ્રમાણે જે લોભ વિના પરિશ્રમે સ્વયં છટી જાય તે સંજ્ઞલન લોભ છે.

—કાણ્ડાગ ૪, સૂત્ર ૨૧૩

—પદ્યવર્ણ ૫૬ ૧૪

—કર્મમંથ પ્રથમ ભાગ

૧૬૫-ચાર ગતિમાં કયાં કયા કષાયની અધિકતા છે?

૧. નરક ગતિમાં ક્રોધની અધિકતા છે.
૨. તિર્યચ ગતિમાં માયાની અધિકતા છે.
૩. મનુષ્ય ગતિમાં માનની અધિકતા છે.
૪. દેવ ગતિમાં લોભની અધિકતા છે.

૧૬૬-ક્રોધના ચાર પ્રકાર

૧. આભોગ નિવર્તિત, ૨. અનાભોગ નિવર્તિત,
૩. ઉપશાન્ત, ૪. અનુપશાન્ત.

૧. આભોગ નિવર્તિત—સમગ્ર કારણ મળવાથી એવો વિચાર કરીને કે ‘આમ કયાં વિના આને શિક્ષા મળશે નહિ,’ જે ક્રોધ કરવામાં આવે તે આભોગ નિવર્તિત ક્રોધ છે.

અથવા—ક્રોધના વિપાકને જાણવા છતાં જે ક્રોધ કરવામાં આવે તે આભોગ નિવર્તિત ક્રોધ છે.

૨. અનાભોગ નિવર્તિત—જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ ગુણ-દોષનો વિચાર કયાં વિના પરવશ બની ક્રોધ કરે છે, અથવા ક્રોધના વિપાકને જાણ્યા વિના ક્રોધ કરે છે તો તે અનાભોગ નિવર્તિત ક્રોધ છે.

૩. ઉપશાન્ત—જે ક્રોધ સત્તામાં હોય પણ ઉદયાવરણમાં ન હોય તે ઉપશાન્ત ક્રોધ છે.

૪. અનુપશાન્ત—ઉદયાવરણમાં રહેલો ક્રોધ અનુપશાન્ત ક્રોધ કહેવાય છે.

નોંધ—આ પ્રભાષે માન, માયા અને સોભના પણ ચાર પ્રકાર છે.

—કાણ્યા ૪, સૂત્ર ૨૪૬

૧૬૭-ક્રોધની ઉત્પત્તિનાં ચાર સ્થાન

૧. ક્ષેત્ર અર્થાત્ નાગડા વગેરેનાં પેતપોતાનાં ઉત્પત્તિસ્થાન.
૨. સચ્ચેતાદિ વસ્તુ અથવા વાસ્તુ ધર,
૩. શરીર, ૪. ઉપકરણ.

આ ચાર કારણોથી માન, માયા અને સોભની પણ ઉત્પત્તિ થાય છે.

—કાણ્યા ૪, સૂત્ર ૨૪૬

૧૬૮-કપાયથી થતી ઐહિક હાનિઓ

ક્રોધાદિ ચાર કપાય મમારના મૂળને સીંચનાર છે. તેના સેવનથી જીવને ઐહિક અને પારલૌકિક અનેક દુઃખ ભોગવવા પડે છે. નીચે ઐહિક હાનિઓ ગતાવી છે—

૧. ક્રોધ પ્રીતિનો નાશ કરે છે.
૨. માન વિનયનો નાશ કરે છે.
૩. માયા મિત્રનો નાશ કરે છે.
૪. સોભ પ્રીતિ, વિનય અને મિત્રતા મર્વનો નાશ કરે છે.

—દશવેદ્યવિક સૂત્ર, અધ્ય ૮, ગા ૩૮

૧૬૯-કપાય જીતવાના ચાર ઉપાય

૧ ક્રોધને શાંતિ અને ક્ષમાથી નિષ્ફળ બનાવી, દયાની, દેવો જ્યેષ્ઠા.

૩. કોઈ પુરુષ ૩૫ અને શીન ઉમયથી મપન્ન હોય છે, જેમ કે ભગત ચાવર્તા.

૪. કોઈ પુરુષ ૩૫ અને શીન ઉમયથી હી ૧ હોય છે, જેમ કે કાળ સૌકરિક કસાધ.

—કાણ્યા ૪, સૂત્ર ૩૨૦

૧૭૪-મેઘની પહેલી ચોભંગી

૧. કોઈ મેઘ ગર્જે છે પણ વરસતો નથી.

૨. કોઈ મેઘ ગર્જતો નથી પણ વરસે છે

૩. કોઈ મેઘ ગર્જે છે અને વરસે છે

૪. કોઈ મેઘ ન ગર્જે છે, ન વરસે છે

—કાણ્યા ૪, ઉ ૪, સૂત્ર ૩૪૬

૧૭૫-મેઘની ઉપમાવાળા ચાર પુરુષો

૧. કોઈ પુરુષ યાન, દાન, ધ્યાન, વ્યાખ્યાન અને અનુગ્રાહ આદિની કારી વાતો કરે છે, પણ કરતો કાંઈ નથી

૨ કોઈ પુરુષ ઉપરની વ્યાગતો કર્તવ્યમા પણ મૂકે છે, છતાં પોતાની મોટાઈની વાતો કરતો નથી

૩ કોઈ પુરુષ ઉપરની વ્યાગતો કર્તવ્યમા પણ મૂકે છે, અને પોતાની મોટાઈની વાતો પણ કરે છે

૪. કોઈ પુરુષ ન કર્તવ્યમા મૂકે છે, ન વાતો કરે છે

—કાણ્યા ૪, ઉદેશ ૪, સૂત્ર ૩૪૬

૧૭૬-મેઘની બીજ ચોલાંગી

૧. પુષ્કર સંવર્તક—જે એક વખત વરસી દશ હજાર વર્ષ માટે પૃથ્વીને રિંગણ કરી દે છે.

૨. પ્રલુપ્ત—જે એક વખત વરસીને એક હજાર વર્ષ સુધી પૃથ્વીને ફળદ્રુપ બનાવી દે છે.

૩. અમૃત—જે એક વર્ષ વરસીને દશ વર્ષ સુધી પૃથ્વીને ફળદ્રુપ બનાવી દે છે.

૪. જિહ્વ—જે મેઘ ધણી વખત વરસે છતાં પણ પૃથ્વીને એક વર્ષ માટે નિયમપૂર્વક ફળદ્રુપ ન બનાવી શકે.

૧૭૭-ઉપરોક્ત મેઘની ઉપમાવાળા ચાર વક્તા અને દાની પુરુષો

૧. જે પુરુષ એક જ વખત ઉપદેશ આપી સાંભળનારના કુટુંબો હમેશને માટે છોડાવી દે છે તે પુષ્કર સંવર્તક મેઘ જેવા છે.

૨-૩. તેનાથી ઉત્તરોત્તર ઓછા પ્રભાવવાળા વક્તા પ્રલુપ્ત અને અમૃત મેઘ જેવા છે.

૪. જે પુનઃપુનઃ ઉપદેશ આપે છતાં નિયમપૂર્વક નેના ઉપદેશની અસર થતી નથી, અર્થાત્ કદાચ યાય, કદાચ ન યાય, તેવા ઉપદેશક ચોથા જિહ્વ મેઘ જેવા છે.

તે જ ઉપમા દાની પુરુષો ઉપર પણ ઉતારી શકાય છે. અને એ પ્રમાણે ચાર ભતના દાની પુરુષો જાણવા.

—ઠાણા ૪, ઉદેશ ૪, સૂત્ર ૩૪૭

કમળ જેમ પાણી અને પક(કાદવ)મા રહેવા છતા તેનાથી મર્વધા અસિધ્ત રહે છે તે પ્રમાણે સાધુ પણ મંમાગ્મા રહેવા છતા નિર્લિપ્ત રહે છે

સૂર્ય જેમ સર્વ પદાર્થોને સમજાવથી પ્રગણિત કરે છે તે પ્રમાણે સાધુ પણ ધર્મોગ્તિકાય આદિ રૂપ સોમ્યવૃત્તપને મમાન ભાવે પ્રકાશિત કરે છે

પવન જેમ અપ્રતિમધ ગતિવાગો છે તેમ સાધુ પણ મોહ મમત્વથી દૂર રહીને અપ્રતિમધ વિદારી હોય છે

—અભિધાન શાસ્ત્રેન્દ્ર ૩૧૫ ભાગ ૧

—ઈસવૈદ્યાલિક અધ્ય ૨ શીકા ૫ ૮૩

—આત્મભોદય સમિતિ

—નિરૂપિત માયા ૧૫૪ ૧૫૭

—અનુયોગદ્વાર સામાયિક અધિયાર

૧૮૩-ચાર પ્રકારના સંયમ

૧ મનમયમ, ૨ વચનમંયમ, ૩ માયા સયમ, ૪. ઉપકરણ સંયમ

મન, વચન, કાયાના અશુભ વ્યાપારનો નિરોધ કરી, તેમજ શુભ વ્યાપારમા પ્રવૃત્ત કરવા તે મન, વચન, કાયાનો સયમ છે અને મૂલ્ય વાન વજ્રાદિ ઉપકરણનો ત્યાગ કરવો તે ઉપકરણ મંયમ છે

—કાણ્યામ ૪ હરેર: ૨ સૂત્ર ૩૧૦

૧૮૪-ચાર મહામત

ભરત ઐરાવત ક્ષેત્રમા પડેના અને યોગીમમા તીર્થંકરે
 ય રોષ બાવીમ તીર્થંકર ભગવાન ચાર મહામતરૂપ ધર્મની

પ્રશ્નપૂર્ણ કરે છે. તે પ્રમાણે મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં પણ અરિહંત ભગવાન ચાર મહાવ્રતરૂપ ધર્મ પ્રશ્ને છે, તે ચાર મહાવ્રત નીચે પ્રમાણે :—

૧. સર્વે પ્રાણાતિપાતથી નિવૃત્તિ,
૨. સર્વે મૃપાવાદ(અસત્ય)થી નિવૃત્તિ,
૩. સર્વે અદત્તાદાન(ચોરી)થી નિવૃત્તિ,
૪. સર્વે પરિગ્રહથી નિવૃત્તિ.

સર્વથા મૈથુન નિવૃત્તિરૂપ મહાવ્રતનો પરિગ્રહ નિવૃત્તિ મહાવ્રતમાં સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે, કારણ કે અપરિગ્રહિન સ્ત્રીઓનો ઉપભોગ થતો નથી.

—ઠાણું ૪, સૂત્ર ૩૧૬

૧૮૫-ધર્મ સમિતિનાં ચાર કારણ

નીચે પ્રમાણેનાં ચાર કારણોથી પરિશુદ્ધ થયેલી ધર્મ સમિતિમાં સંયમીએ ગમન કરવું :—

૧. આલંબન, ૨. કાળ, ૩. માર્ગ, ૪. વ્રતના (ઉપયોગ).

૧. આલંબન—સાધુએ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રનું આલંબન લઈ ગમન કરવું. ઉક્ત આલંબન લીધા સિવાય બહાર જવું સાધુ માટે નિષિદ્ધ છે.

૨. કાળ—ધર્મ સમિતિનો કાળ ભગવાને દિવસનો જતાબ્યો છે. રાત્રિએ ધર્મ-શુદ્ધિ ન હોવાથી સંયમીને પોતાના સ્થાનની બહાર નીકળવાની મનાઈ છે.

૩. માર્ગ—ઉત્તારે જનારા મયમની વિગધના થવાનો મભવ છે. તેથી આડેઆવરે માર્ગે ન જતા સીધા માર્ગે જવું તે ધર્મ સમિતિનો માર્ગ છે

૪. ચતના (ઉપયોગ)—દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ ઉપયોગના ચાર ભેદ છે -

દ્રવ્ય-ઉપયોગ—દૃષ્ટિથી ઉપયોગપૂર્વક ભેદ સંધર્મી વિરાધના ન થાય તે પ્રમાણે આવડું તે દ્રવ્ય ઉપયોગ છે

ક્ષેત્ર-ઉપયોગ—માર્ગે આવતા ચાર હાથ પ્રમાણુ સુધી જ દૂર ભેડું તે ક્ષેત્ર ઉપયોગ છે

કાળ-ઉપયોગ—દિનમ હોય ત્યાં સુધી જ આવડું તે કાળ ઉપયોગ છે

ભાવ-ઉપયોગ—આવવામા જરાબર ઉપયોગ (જ્ઞાન વ્યાપાર) રાખવો તે ભાવ ઉપયોગ છે આત્મી વખતે પાપ ઇન્દ્રિયોના વિવધને તથા પાપ પ્રકારના સ્વાધ્યાયોને છોડી માત્ર આવવાની ક્રિયાને જ મુખ્ય ગણી આવવામા જ ઉપયોગ રાખી આવડું

નોંધ—ઈન્દ્રિયોના અર્થમા મન ગયું એટલે આવવામા ઉપયોગ ચૂકી જવાય તે જ પ્રમાણે સ્વાધ્યાય (ચિંતન) ભે કે ઉત્તમ ક્રિયા છે તથાપિ તેમ કરવામા મનનો વ્યાપાર ક્રિયામા રોકાય તો આલનાનો ઉપયોગ ચુકાય, તેથી જે વખતે જે કાર્ય થવું હોય તેમા લીન રહેવું જૈન દર્શન કહે છે કે ઉપયોગ એ જ ધર્મ અને પ્રમાદ એ જ પાપ ઉપયોગ એટલે સાધનાતા

—ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, અધ્ય ૨૪
શ્રી સંતબાજનું આધ્યાત્મ

૧૮૬-મળ-મૂત્રાદિ ક્ષેપણીય વસ્તુઓ ત્યાગવાનું સ્થાન

મળ, મૂત્ર, બળખો, નાસિકાનો મેલ, અપચ્ચ આહારાદિ ક્ષેપણીય (ફેંકી દેવા યોગ્ય) વસ્તુઓ ઉચિત જગ્યાએ જ પરદવી નોંધાવે. તે સ્થાન દશ પ્રકારનાં વિશેષણોથી યુક્ત હોવું જોઈએ. તેમાં પ્રથમ વિશેષણના આર બેઠા:—

૧. તે વખતે કોઈ પણ મનુષ્ય આવતું જતું ન હોય અને કોઈ દેખતું પણ ન હોય તેવું સ્થાન.
૨. કોઈ મનુષ્ય પામે આવતું નથી પણ દૂરથી જુએ છે.
૩. કોઈ મનુષ્ય આવે છે પણ જોતું નથી.
૪. કોઈ મનુષ્ય આવે ■ અને જુએ પણ છે.

ઉપરોક્ત આર બેઠા પૈકી પહેલા બેઠવાળું સ્થાન જોઈ તે ક્રિયા કરવી, બાકીના ત્રણ બેઠા અશુદ્ધ છે.

—શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સુત્ર, અધ્ય. ૨૪

શ્રી સંતબાળનું ઉત્તરાધ્યયનનું ભાષાન્તર

૧૮૭-ચાર કારણોથી નિર્ઘન્યાચારનું અતિક્રમણ ન થાય

એકલા સાધુ એકલી સ્ત્રી સાથે-વિશેષે સાધ્વી સાથે-વાતચીત ન કરે અને જિભા પણ ન રહે. આ નિર્ઘન્યાચાર છે. કિન્તુ નિમ્ન ચાર કારણોથી સાધુ, સાધ્વી સાથે આલાપ-સંલાપ કરવા છતાં ઉપરોક્ત નિર્ઘન્યાચારનું અતિક્રમણ કરતા નથી:—

૧. માર્ગ પૂછવા માટે યોગ્ય સાધર્મિક શ્રદ્ધા ન હોય તો આર્થને પૂછવાથી.

૨. આર્થને માર્ગ જતાવવાથી
૩. આર્થને આદાર આપવાથી
૪. આર્થને અશનાદિ અપાવવાથી

—કાણ્ય ૪, સૂત્ર ૩૬૦

૧૮૮-આવકેના ચાર પ્રકાર

૧. માતાપિતા સમાન, ૨. બધુ સમાન,
૩. મિત્ર સમાન, ૪. સોકથ સમાન

૧. માતાપિતા સમાન—અપવાદ વિના સાધુઓ પ્રત્યે એકાન્ત રૂપે વત્સલભાવ રાખનાર આવક માતાપિતા સમાન છે.

૨. બધુ સમાન—તત્ત્વવિચારણા આદિમાં કઠોર વચન કહેવા છતાં પણ ખાફી પ્રયોજનમાં વાત્સલ્ય રાખનાર આવક બાઈ સમાન છે.

૩. મિત્ર સમાન—મિત્રની માફક હોયને ઠાકનાર અને ગુણોના પ્રકાશ કરનાર આવક મિત્ર સમાન હોય છે. સાધુ પ્રત્યે તત્ત્વવિચારણા આદિના કારણે કઠોર શબ્દ કહેવા છતાં, સાધુના આપત્તિકામના તેની ઉપેક્ષા કરી મિત્ર સમાન રહે છે.

૪. સોકથ સમાન—સાધુઓમાં હમેશાં દોષ દેખનાર અને તેનો અપકાર કરનાર આવક સોકથ સમાન છે.

—કાણ્ય ૪ સૂત્ર ૩૨૧

૧૮૯-આવકેના અન્ય ચાર લેહ

૧. આદર્શ સમાન, ૨. ધ્વજ સમાન,
૩. રથાણુ (ગચબ) સમાન, ૪. કટક સમાન

૧. આદર્શ સમાન આવક—જે પ્રમાણે દર્પણ સમીપરથ પદાર્થોનું પ્રતિબિંબ અલ્પ કરે છે, તે પ્રમાણે જે આવક સાધુઓએ ઉપદેશોન ઉત્સર્ગ, અપવાદ આદિ આગમ મંમથી લાવેને યથાર્થ રૂપે અલ્પ કરે છે તે આદર્શ (દર્પણ) સમાન આવક છે

૨. દ્વિગ્ન સમાન—જે પ્રમાણે અરિથર ખનન જે દિશાનો પવન ફુકાય છે તે દિશામાં ફરકે છે, તે પ્રમાણે જે આવકનું અરિથર જ્ઞાન દેશના અનુમાર જાલવાતુ રહે છે તે પતાકા સમાન આવક છે

૩. સ્થાણું (સ્થંભ) સમાન—જે આવક ગીતાર્થની દેશના સાલજાને પણ પોતાનો દુરાગ્રહ છોડતો નથી તે આવક અચુનમ (અપરિવર્તનશીલ) હોવાથી સ્થંભ સમાન છે

૪. કટક સમાન—જે આવક દુરાગ્રહ નહિ છોડતા સમજાવનારને કઠોર વચ્ચન રૂપી કાટાથી કપ્પ પહોચાડે છે તે કટક સમાન છે

—શાશ્વત ૪, સૂત્ર ૩૨૧

૧૯૦-શિક્ષામત ચાર

પુન પુન સેવન કરવા યોગ્ય અભ્યાસપ્રધાન વ્રતોને શિક્ષામત કહે છે. તે ચાર ■ -

૧. સામાયિક વ્રત,	૨. દેશાવગ્યાસિક વ્રત,
૩ પૌષ્ઠ વ્રત,	૪ અતિથિ સંવિભાગ વ્રત

૧. સામાયિક વ્રત—સંપૂર્ણ માવઘ વ્યાપારનો ત્યાગ કરી, આર્ત ધ્યાન, ચૈત્રધ્યાનને દૂર કરી, ધર્મધ્યાનમાં આત્માને લગાવવો અને

મનોવૃત્તિને સમભાવમાં રાખવી તે સામાયિક નત છે એક સામાયિકે કાળ બે ઘડી અથવા એક અતર્મુદ્ધર્ત છે સામાયિકમાં બીજીશ દોષો વર્જવા બેઠેએ

૨. દેશાવગાશિક મત—જટા મતમાં જે દિશાઓની મર્યાદા કરી છે તેને પ્રતિદિન ઘટાડતા જવી, મર્યાદા ગહારી દિશાઓમાં આશ્રવનું સેવન ન કરવું અને મર્યાદિત દિશાઓમાં જોડલા દ્રવ્યાદિકની મર્યાદા કરી છે તેથી વિશેષ દ્રવ્યોનો ઉપભોગ પરિભોગ ન કરવો તે દેશાવગાશિક મત છે

૩ પૌષધ મત—એક અંકોરાત્રિ પર્યંત અર્થાત્ આઠ પહોર સુધી સર્વથા આહાર, પાણી, ઐયુન, જવેરાત, સોના, પુષ્પમાળા, ચદન આદિ મર્વ સાવચ બ્યાપારનો ત્યાગ કરી ધર્મસ્થાનમાં રહી ધર્મધ્યાનમાં મન, વચન, કાયાને જોડી શુભ ભાવોમાં કાળ વ્યતિત કરવો તે પૌષધ મત છે તેના ૧૮ દોષો છે, તે ચેન અને હેષ છે, તે ટાળવા

૪. અતિથિ સંવિભાગ મત—પાત્ર મહાનતધારી પવિત્ર શ્રમણ નિર્ઘેષેને નિર્દોષ અને ગ્રાહ્ય ભોજન, પાન, મેવા મીઠાઈ, મુખવામ, વસ્ત્ર, પાત્ર, કામળ, રત્નેદરણ્ય-ગુચ્છા, પાટ ગાળોડ, પાટિયુ, શસ્ત્રા, મંસ્તારક અને ઝોમડ વેસડ ને શુદ્ધ ભાવપૂર્વક દાન આપવું, અને એવું દાન આપવાનો મયોગ ન મળતા હમેશા એવી બાવના રાખવી તે અતિથિ સંવિભાગ મત છે

—પ્રથમ પચાસક માવા ૨૫ ૩૨

—દ્વિમત્રીયાવરણક પ્રત્યાખ્યાનાધ્યયન ૫ ૮૩૦

—ભાયાળીકૃત સામાયિક પ્રતિક્રમણ સૂત્ર

૧૯૧-આવકના ચાર વિશ્રામ

૧. પાંચ અણુવત, ત્રણ ગુણુવત અને શિક્ષાવત તથા અન્ય ત્યાગ પ્રત્યાખ્યાન અંગીકાર કરવાં તે આવકનો પહેલો વિશ્રામ છે.

૨. સામાયિક, દેશાવગ્રાસિક વતોનું પાવન કરવું અને અન્ય મહત્ત્વ કરેલા વતોમાં રાખેલી ગર્યાદાનો દિનપ્રતિદિન મંકાત કરવો તથા તેનું સમ્યક્ રીતે પાવન કરવું તે બીજો વિશ્રામ છે.

૩. એક માસમાં ૭ પૌષ્ઠ વતનું સમ્યક્ પ્રકારે પાલન કરવું તે ત્રીજો વિશ્રામ છે.

૪. અંત સમયમાં સંતેષના અંગીકાર કરી, આહાર-પાણીનો ત્યાગ કરી, નિશ્ચેષ્ટ રહી જીવન-ગત્યની ઈચ્છા ન કરવી તે ચોથો વિશ્રામ છે.

—કાણીય ૪, સૂત્ર ૩૧૪

૧૯૨ સદ્ગુણો ચાર

૧. પરમાર્થ અર્થાત્ જીવાદિ તત્ત્વોનો પરિચય કરવો.

૨. પરમાર્થ અર્થાત્ જીવાદિ તત્ત્વોના સ્વરૂપને પામ્યા છે તેવા આચાર્યની સેવા કરવી.

૩. જેમણે સમ્યક્ત્વનું વચન કરેલ છે એવા નિહવાદિની સંગતનો ત્યાગ કરવો.

૪. કુદૃષ્ટિ અર્થાત્ કુદર્શનીઓની મગતનો ત્યાગ કરવો.

—વચસપ્તધ્યયન સૂત્ર, અં. ૧૧ ૨૮, ગા ૨૮

—ધર્મસમહ અધિકાર ૧

૧૯૩-સામાયિકના ચાર ભેદ

સમ અર્થોત્ મમપણનો લાભ જે સમતા (સમપણ) તેના લાભથી, અર્થોત્ રાગદ્વેષ રહિત પુરુષની પ્રતિષ્ઠાથી કર્મનિર્જનથી થતી અપૂર્વ શુદ્ધિ તે સામાયિક છે

અથવા—

મોક્ષમાધન કરવા પ્રત્યે સમ એટલે સરખું છે સામર્થ્ય જેનું એવા સમ્યગ્ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રનો આપ કહેતા લાભ જેમા છે તે સામાયિક

અથવા સર્વે જીવની સાથે મૈત્રીભાવ કરવો એ જેનું લક્ષણ છે તે સમભાવનો જે વાળ તે સામાયિક, અર્થોત્ સાવલ યોગનો ત્યાગ અને નિરવલ યોગનું અનુષ્ઠાન કરવું એ કપ જીવના જે પગિણામ તો સામાયિક કહીએ.

—મુનિશ્રી નાનચંદ્રજીવ સામાયિક્ષરપ

તેના ચાર ભેદ —

૧ મમ્યકત્વ સામાયિક,	૨ શ્રુત સામાયિક,
૩ દેશવિરતિ સામાયિક,	૪. સર્વવિગ્નિ સામાયિક.

૧. મમ્યકત્વ સામાયિક—અભાવથી અથવા અધિગમ અર્થોત્ તીર્થંકરાદિ પાસે ધર્મશ્રવણ કરવાથી થતી તત્ત્વશ્રદ્ધાને મમ્યકત્વ સામાયિક કહે છે

૨. શ્રુત સામાયિક—મુઠ પામે મૂત્ર, અર્થ અથવા ઉમવનું વિનયપૂર્વક અભ્યસન કરવું તે શ્રુત સામાયિક છે

૩. દેશવિરતિ સામાયિક—ગ્રાવકના અલૂપત આદિ ૩૫ એક દેશવિપયક ચારિત્ર, દેશવિરતિ સામાયિક છે.

૪. સર્વ વિરતિ સામાયિક—સાધુના પાંચ મહાવતરપ સર્વ-વિરતિ ચારિત્ર સર્વવિરતિ સામાયિક છે.

—વિરોધાવરણ ભાષ્ય, આશા ૨૬૭૩-૭૭

૧૯૪-વાદી ચાર

૧. ક્રિયાવાદી, ૨. અક્રિયાવાદી,
૩. અજ્ઞાનવાદી, ૪. વિનયવાદી.

૧. ક્રિયાવાદી—આ મતોની ભિન્નભિન્ન વ્યાખ્યા છે. તેમાં-
પહેલી વ્યાખ્યા—કર્તા સિવાય ક્રિયા મંભવતી નથી. માટે
ક્રિયાના કર્તા તરીકે આત્માના અગ્નિત્વને માનનાર ક્રિયાવાદી છે.

બીજી વ્યાખ્યા—ક્રિયા જ પ્રધાન છે, અને જ્ઞાનની આવરણતા
નથી. આવી રીતે ક્રિયાને પ્રધાન માનનાર ક્રિયાવાદી છે.

ત્રીજી વ્યાખ્યા—જીવાજીવાદિ પદાર્થોના અગ્નિત્વને એકાન્તરૂપે
માનનાર ક્રિયાવાદી છે. ક્રિયાવાદીના ૧૮૦ પ્રકાર છે:-

૧. જીવ, ૨. અજીવ, ૩. પુણ્ય, ૪. પાપ, ૫. આશય, ૬. મંવર,
૭. નિર્જરા, ૮. બંધ અને ૯ મોક્ષ એ નવ તત્ત્વોના સ્વ અને પરસ્પરી
૧૮ બેદ થયા. તે અદારના નિત્ય, અનિત્ય ૩૫થી ૩૬ બેદ થયા.
તેમાંના પ્રત્યેકના કાળ, નિષ્પત્તિ, સ્વભાવ, ઈશ્વર અને આત્માની અપેક્ષા-
એ પાંચપાંચ બેદ કરી કુલ ૧૮૦ બેદ થયા.

૨. અક્રિયાવાદી—આ મતની પણ બિનભિન્ન વ્યાખ્યા છે જેમ કે—ઝાઝ પણ અનવગ્રિયત પદાર્થમાં ક્રિયા હોતી નથી એ પદાર્થમાં ક્રિયા હોય તો તે અનવગ્રિયત ન હોય આ પ્રમાણે પદાર્થને અનવગ્રિયત માની તેમાં ક્રિયાનો અભાવ માનનાર અક્રિયાવાદી કહેવાય છે અથવા—

ક્રિયાની શુ જરૂર છે? માત્ર ચિત્તની પવિત્રતા હોવી જોઈએ આવી રીતે જ્ઞાનથી જ મોક્ષની માન્યતાવાળા અક્રિયાવાદી કહેવાય છે અથવા—

જીવાદિના અગ્નિતત્વનો સ્વીકાર ન કરનાર અક્રિયાવાદી કહેવાય છે આ અક્રિયાવાદીના ૮૪ બેદ છે —

જીવ, અજીવ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બધ અને મોક્ષ, તે સાત તત્ત્વોના ૨૫-૫૨ના ૧૪ બેદ થયા કાળ, યદ્યજ્ઞ, નિધતિ, રત્નભાવ, ઈશ્વર અને આત્મા એ છની અપેક્ષાએ, ૧૪ બેદોના ૮૪ બેદ થયા

૩. અજ્ઞાનવાદી—જીવ આદિ અતીન્દ્રિય પદાર્થોને જાણનાર કોઈ નથી, તેમ તેના જાણવાથી કોઈ સિદ્ધિ નથી તે સિવાય સમાન અપરાધમાં જ્ઞાનીને અધિક દોષ અને તીવ્ર બધ થાય છે, જ્યારે અજ્ઞાની ને કમ, માટે અજ્ઞાન શ્રેયસ્પ છે આવું માનનાર અજ્ઞાનવાદી છે તેના ૬૭ બેદ —

જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બધ અને મોક્ષ, એ નવ તત્ત્વોના સદ્, અસદ્, સદસદ્, અવક્તવ્ય, સદ્ વક્તવ્ય, અસદ્ વક્તવ્ય, સદસદ્ વક્તવ્ય આ સાત ભાગાથી ૬૭ બેદ થયા અને ઉત્પત્તિના સદ્, અમદ્, સદસદ્ અને અવક્ત યની અપેક્ષાએ ચાર ભાગા થયા.

આ પ્રમાણે ૧૭ બેઠ અજ્ઞાનવાદીના છે. જેમકે જીવ સદ છે તે કોણ જાણે છે? અને તે જાણવાનું પ્રયોજન શું?

૪. વિનયવાદી—સ્વર્ગ, અપવર્ગ આદિ શ્રેયની પ્રાપ્તિનું કારણ વિનય જ છે. તેથી વિનય જ શ્રેષ્ઠ છે, આ પ્રમાણે વિનયને પ્રધાનપણે માનનાર વિનયવાદી કહેવાય છે. તેના ૩૨ બેઠ:—

દેવ, રાજા, યતિ, યાત્રી, સ્થવિર, અધમ, માતા અને પિતા—એ આઠનો મન, વચન, કાયા અને દાન એ ચાર પ્રકારે વિનય થાય છે. એ પ્રમાણે ૩૨ બેઠ છે.

—ભગવતી રાત્ર ૩૦, ઉદેશ ૧ની ટિપ્પણી

—આચારાંગ પ્રથમ શુદ્ધસ્કંધ, અધ્ય. ૧, ૭, ૧

—સૂચ્યકાંઠ પ્રથમ શુદ્ધસ્કંધ, અધ્ય. ૧૨

આ ચારે ય વાદી મિથ્યાદષ્ટિ છે.

ક્રિયાવાદી જીવાદિ પદાર્થોના અસ્તિત્વને જ માને છે. આ પ્રમાણે એકાન્ત અસ્તિત્વને માનવાથી તેના મતમાં પરરૂપની અપેક્ષાથી નાસ્તિત્વ માનવામા આવતું નથી. પરરૂપની અપેક્ષાથી વસ્તુમા નાસ્તિત્વ ન માનવાથી વસ્તુમાં સ્વરૂપની ભાદ્ર પરરૂપનું પણ અસ્તિત્વ રહે છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક વસ્તુમાં જાણી વસ્તુનું અસ્તિત્વ રહેવાથી એક જ વસ્તુ સર્વરૂપ જાણી જરો, કે જે પ્રત્યક્ષ બાધિત છે. આથી ક્રિયાવાદીઓનો મત મિથ્યાત્વપૂર્ણ છે.

અજ્ઞાનવાદી અજ્ઞાનને શ્રેય માને છે, તેથી તે પણ મિથ્યાદષ્ટિ છે. તેમનું કયન સ્વ વચન બાધિત પણ છે. કારણ અજ્ઞાન શ્રેય છે એવું તેઓ જ્ઞાન વિના કેવી રીતે જાણી શક્યા? જ્ઞાન વિના પોતાના

મતનું મર્ચન કેવી રીતે કરી શકે? આ પ્રમાણે અજ્ઞાનમાં શ્રેય જતાવતા પણ જ્ઞાનનો આશ્રય લેવો પડે છે.

વિનયવાદી કેવળ વિનયથી જ સર્વ મોક્ષ મેળવવાની ઈચ્છા રાખે છે તેથી ગિર્યાદષ્ટિ છે. કાચું જ્ઞાન અને ક્રિયા બન્નેથી મોક્ષ મળી શકે છે, એકથી નહિ.

—સૂચનકાગ પ્રથમ શ્રુતરંકધ, અધ્ય ૧૦ દીઠ

૧૯૫-મીઠા વાદી ચાર

૧. આત્મવાદી,	૨. લોકવાદી,
૩. કર્મવાદી,	૪. ક્રિયાવાદી

૧. આત્મવાદી—જે નરક, તિર્થંક, મનુષ્ય, દેવગતિ આદિ ભાવ દિશાઓ અને પૂર્વ, પશ્ચિમ આદિ દ્રવ્ય દિશાઓમાં આવતા-જતા અક્ષણિક, અમૂર્ત આદિ સ્વરૂપવાળા આત્માને માને છે, તે આત્મવાદી છે તે આત્માના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરે છે.

જે ઉક્ત સ્વરૂપવાળા આત્માને માનતા નથી તે અનાત્મવાદી. સર્વવ્યાપી, એકાન્ત નિત્ય અથવા ક્ષણિક આત્માને માનનાર અનાત્મવાદી જ કારણ સર્વવ્યાપી, નિત્ય અથવા ક્ષણિક આત્મા માનવાથી તેના પુનર્જન્મનો સંભવ નથી.

૨. લોકવાદી—આત્મવાદી જ વાસ્તવિક રૂપે લોકવાદી છે. લોક અર્થાત્ પ્રાણીગણને માનનાર લોકવાદી છે અથવા વિશિષ્ટ આકાશમ્બક તથા શ્વેતનું ગમનાગમન સંભવિત છે એવા લોકને માનનાર લોકવાદી છે. લોકવાદી અનેક આત્માઓના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર

કરે છે, કારણ આત્માદૈતના એકાત્મવાદની સાથે લોકના સ્વરૂપ અને હોવાના ગમનાગમન આદિ વાતોનો મેળ ખાતો નથી.

૩. કર્મવાદી—જે આત્મવાદી અને લોકવાદી છે તે જ કર્મવાદી છે. જ્ઞાનાવગ્ચીય આદિ કર્મોના અસ્તિત્વને માનનાર કર્મવાદી કહેવાય છે. તેમના મત અનુસાર આત્મા મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કપાય અને યોગથી મતિ, સરીર આદિ યોગ્ય કર્મ બાંધે છે. અને ત્યાર પાદ સ્વકૃત કર્મોનુસાર ભિન્નભિન્ન યોનિઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે. યદ્યદ્ધા, નિયતિ અને ધૃત્વ જગતની વિચિત્રતા કરનાર છે અને જગત ચલાવનાર છે એવું માનનાર યદ્યદ્ધા, નિયતિ અને ધૃત્વવાદીના મતને કર્મવાદી અસાચ સમજે છે.

૪. ક્રિયાવાદી—જે કર્મવાદી છે તે જ ક્રિયાવાદી છે. અર્થાત્ કર્મના કારણસૂત આત્માના વ્યાપાર(ક્રિયા)ને માનનાર છે. કર્મ કાર્ય છે, અને કાર્યનું કારણ છે યોગ, અથવા મન, વચન, કાયાનો વ્યાપાર. તેથી જો કર્મરૂપ કાર્યને માને છે તેઓ તેના કારણરૂપ ક્રિયાને પણ માને છે. સાંખ્યલોક આત્માને નિષ્ક્રિય અર્થાત્ ક્રિયાથી રહિત માને છે. તે મત ક્રિયાવાદીઓના મતાનુમાન અપ્રમાણિત છે

—આચાર્યશ્રી શુતરકંથ ૧, અધ્ય ૧, ૩. ૧, સૂત્ર ૫ ની દીક્ષા

૧૯૬-શૂરા પુરુષોના ચાર પ્રકાર

૧. ક્ષમાશૂરા,	૨. તપશૂરા,
૩. દાનશૂરા,	૪. સુદૃશશૂરા

૧. ક્ષમાશૂરા—અરિહત ભગવાન હોય છે. જેમકે ભગવાન મહાવીર સ્વામી.

૧. જ્ઞાન—જ્ઞાનાવગ્ણીય કર્મો ક્ષય કે ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થતા અને વસ્તુસ્વરૂપને યથાર્થ જાણનાર મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન પર્યય અને કેવલજ્ઞાન રૂપ પાંચ બેદવાળા આત્મપણિયામને જ્ઞાન કહે છે આ સમ્યજ્ઞાન રૂપ છે

૨. દર્શન—દર્શન મોહનીય કર્મોનો ક્ષય, ઉપશમ અથવા ક્ષયોપશમ થવાથી વીતરાગ પ્રરૂપિત નવ તત્ત્વાદિ બાવો પર કયિ અને શ્રદ્ધા થવારૂપ આત્માના શુભ જ્ઞાન, દર્શન કહેવાય છે. આ દર્શન સમ્યજ્દર્શન રૂપ છે

૩ ચારિત્ર—ચારિત્ર મોહનીય કર્મોનો ક્ષય, ઉપશમ અથવા ક્ષયોપશમ થતા સત્ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ અને અસત્ક્રિયાથી નિવૃત્તિ કરાવનાર મામાયિક, હેદોપધ્યાપનિક, પરિહાર વિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મ મપગમ અને યથાખ્યાત સ્વરૂપ પાંચ બેદવાળા આત્માના શુભ પરિણામ, ચારિત્ર છે આ ચારિત્ર સમ્યજ્ચારિત્ર રૂપ છે, અને જીવને મોક્ષમાં પહોંચાડનાર છે

નોંધ—જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની વ્યાખ્યા બોલ ન ૭૬, ૫૪ ૬૮માં ૫જી આપવામાં આવેલ છે

૪. તપ—પૂર્વોપાર્જિત કર્મોનો ક્ષય કરનાર જાણ અને આખ્યત્ત બેદવાળો આત્માનો વિશેષ વ્યાપાર તપ કહેવાય છે

જા ૧, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ—એ ચારે ય મળીને જ મોક્ષમાર્ગ છે, પૃથક્ પૃથક્ નહિ જ્ઞાન દ્વારા આત્મા જીવાદિ તત્ત્વોને જાણે છે, દર્શન દ્વારા તે ૧૧ ઉપર શ્રદ્ધા કરે છે, ચારિત્રની સહાયતાથી આવતા નવીન કર્મોને રોકે છે અને તપ દ્વારા પૂર્વગમિત કર્મોનો ક્ષય કરે છે

—ઉત્તરાધ્યયન, અધ્યયન ૨૮

૧૯૮-ધર્મના ચાર ભેદ

૧ દાન,	૨. શીલ,
૩ તપ,	૪. ભાવના (ભાવ)

૧. દાન—૨૧ અને ૫૨ ઉપકાર માટે અર્થી અર્થાત્ જરૂરિયાત-વાળા પુરુષને જે આપવામા આવે છે તેનું નામ દાન. અભયદાન, સુખાનદાન, અનુકર્યાદાન, જ્ઞાનદાન આદિ દાનના અનેક ભેદ છે. તેનું પાલન કરવું તે દાનધર્મ કહેવાય છે

—સૂત્રામરામ સુતર૨૫ ૧, અધ ૧, ગાથા ૨૩

—અભિધાન રાત્રેન્દ્રશાય ભાગ ૪, પૃ ૨૪૮૬

—પદ્યારામ ૯, ગાથા ૬

દાનના પ્રભાવથી ધન્નાશ અને શાજિભદ્રજીએ અખૂટ લક્ષ્મી મેળવી અને ભોગવી શાજિભદ્રજી સર્વોચ્ચસિદ્ધ વિગ્ઘનથી આવી મિદ્ધિ (મોક્ષ) મેળવીશી, અને ધન્નાશ તો મોક્ષ મેળવી ચૂક્યા તેથી પ્રત્યેક વ્યક્તિએ સુખાન દાન ધર્મનું સેવન કરવું જોઈએ

૨. શીલ—દિવ્ય અને ઔદાગિક કામોનો ત્રણ કરણ અને ત્રણ જોગથી ત્યાગ કરવો તે શીલ છે

શિયળના પ્રભાવથી સુદર્શન શેઠ માટે શળાનું સિંહાસન બની ગયું કળાવતીના કપાએલા હાથ નવા ઉત્પન્ન થયા. તેથી શુદ્ધ શિયળનું પાલન કરવું જોઈએ

૩ તપ—જે આઠ કર્મો અને શરીરની સાત ધાતુઓને બાળે તે તપ તપ બે પ્રકારના છે બાલ અને આશ્મતર અનશન, ઉણો

દરી, વિક્ષાયર્થો, રમપગ્તિયાગ, કાયકરેષ અને પ્રતિમતીનતા, એ છ બાજી તપ છે પ્રાચક્ષિત, વિનય, વૈવાટલ્ય, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન અને વ્યુત્સર્ગ એ છ આશ્યતર તપ છે.

—ભગવતી સૂત્ર, શતક ૨૫, ૬ છ

—કલ્પસૂત્ર, અધ્ય ૩૦

તપના પ્રભાવથી ધન્નાશ્ચ, દદ પ્રહારી, હરિકેશી મુનિ અને દદશ્યુશ્ચ પ્રમુખ મુનિશ્વરોએ સકળ કર્મોનો ક્ષય કરી સિદ્ધ પદને પ્રાપ્ત કર્યું તેથી તપનું સેનું કલ્પ જોઈએ

૪. ભાવના—મોક્ષાભિયાપી આત્મા અશુભ ભાવોને દૂર કરી મનને શુભ ભાવોમાં રોકવા માટે ગસાર ની અનિત્યતા આદિનો વિચાર કરે છે તે ભાવના છે અનિત્ય, અસરણ્ય આદિ બાર ભાવનાઓ છે મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યમ્યતા એ પચ્ચ ચાર ભાવનાઓ છે મતોનું નિર્ભંગતાથી પાનન કરવા માટે મતોની પૃથક્ પૃથક્ ભાવનાઓ મતાવી છે મનને એકાગ્ર કરી આ શુભ ભાવનાઓમાં રોકવું તે જ ભાવનાધર્મ ॥

ભાવના પ્રભાવથી મરુદેવી માતા, ભરત ચક્રવર્તી, પ્રમજયદ્ રાજર્ષિ, ઇલાયત્તી કુમાર, કેપિન મુનિ, રકન્ધક પ્રમુખ મુનિ કેવળગાન પ્રાપ્ત કરી નિર્વાણપદ પામ્યા તેથી શુભ ભાર ન ભાવવી જોઈએ

—અભિધાન રાજેન્દ્રકોષ ભા ૫, ૪ ૧૫૦૫

૨૦૦ દાનના ચાર પ્રકાર

૧. જ્ઞાનદાન,	૨. અભયદાન,
૩. ધર્મોપકરણદાન,	૪. અનુકરણદાન,

૧. જ્ઞાનદાન—જ્ઞાન શીખવવું, શીખનાર અને શીખવનારને સહાયતા કરવી આદિ જ્ઞાનદાન છે.

૨. અભયદાન—દુઃખથી અને મૃત્યુથી ભયભીત થયેલા જીવોને ભય રહિત કરવા તે અભયદાન.

૩. ધર્મોપકરણદાન—જી કાંઈના આરંભથી નિવૃત્તિ, પાંચ મહા-વ્રતધારી સાધુઓને આહાર, પાણી, વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ ધર્મસહાયક ધર્મોપકરણ દેવું તે ધર્મોપકરણદાન.

૪. અનુકરમ્પાદાન—અનુકરમ્પાને પાત્ર દીન, અનાથ, રોગી, સંકટમાં સપડાએલ વ્યક્તિઓને અનુકરમ્પા-ભાવથી દાન આપવું તે અનુકરમ્પાદાન.

—ધર્મરત્ન પ્રકરણ ૭૦

૨૦૧-ભાવપ્રાણની વ્યાખ્યા અને લેહ

ભાવપ્રાણ—આત્માના નિજ મુણને ભાવપ્રાણ કહે છે. તે ચાર પ્રકારના હોય છે—

૧. જ્ઞાન,	૨. દર્શન,
૩. સુખ,	૪. વીર્ય.

સકળ કર્મથી રહિત સિદ્ધ ભગવાન આ ચાર ભાવપ્રાણોથી મુક્ત છે.

—પ્રવચણ ૫૧ દીકા

૨૦૨-દર્શનના ચાર ભેદ

૧ ચક્ષુદર્શન,	૨. અચક્ષુ દર્શન,
૩ અવધિ દર્શન,	૪ દેવળ દર્શન.

૧. ચક્ષુદર્શન—ચક્ષુ દર્શનાવસ્થાના કર્મના ક્ષયોપશમથી ચક્ષુ દ્વારા જે પદાર્થનો દર્શન સામાન્ય બોધ થાય તે ચક્ષુદર્શન

૨. અચક્ષુ-દર્શન—અચક્ષુ દર્શનાવસ્થાના કર્મના ક્ષયોપશમથી ચક્ષુ મિવાયની જીજ્ઞા ઇન્દ્રિયો-સ્પર્શ, ઘ્રાણ, શ્રોત, રસ તથા મત્સી પદાર્થોના સામાન્ય ધર્મનો પ્રતિભાસ થાય છે તેને અચક્ષુ દર્શન કહે છે

૩. અવધિ-દર્શન—અવધિ દર્શનાવસ્થાના કર્મના ક્ષયોપશમથી ઇન્દ્રિય અને મનની સદ્વ્યવસ્થા વિના આત્માને રૂપી દ્રવ્યોના સામાન્ય ધર્મનો જે બોધ થાય છે તેને અવધિ દર્શન કહે છે

૪ દેવળ-દર્શન—દેવળ જ્ઞાનાવસ્થાના કર્મનો ક્ષય થવાથી આત્મા દ્વારા મહાગ્ના સકળ પદાર્થોનું જે સામાન્ય જ્ઞાન થાય છે તેને દેવળ દર્શન કહે છે

—કાશ્યાપ ૪, ઉદેશો ૪, સૂત્ર ૩૧૫

—કર્મવ્રત ૪, ગાથા ૧૨

૨૦૩-મતિ (આભિનિબોધિક) જ્ઞાનના ચાર ભેદ

૧. અવગ્રહ, ૨ ઈદા, ૩ અવાય, ૪. ધાગ્ધા

૧. અવગ્રહ—ઇન્દ્રિય અને પદાર્થોના ચોક્કસ રચાણ પર રહેવાથી સામાન્ય પ્રતિભાસરૂપ દર્શન પછી થનાર અવાન્તર સત્તા સદિત

વસ્તુના સર્વપ્રથમ જ્ઞાનને અવગ્રહ કહે છે. જેવી રીતે દરથી કોઈ બીજાનું જ્ઞાન થવું.

૨. ઈદ્દા—અવગ્રહથી પદાર્થનું જ્ઞાન થયા બાદ તેના વિવિધ-
માં યથેચ મેંસપને દૂર કરી વિશેષની જિજ્ઞાસા થાય તે ઈદ્દા. જેમકે
અવગ્રહથી કોઈ દરની બીજાનું જ્ઞાન થતાં મેંસપ થાય છે કે દૂરસ્થ
બીજા મનુષ્ય છે કે બીજા કોઈકે તે વિચારણા દ્વારા આ મેંસપને
દૂર કરે છે, અને એ નક્કી કરાવે છે કે તે મનુષ્ય જ હોવો જોઈએ.
આ જ્ઞાન બંને પક્ષમાં રહેલ મેંસપને દૂર કરી એક બાજુ મૂકે છે;
પરંતુ એટલું નજાનું હોય છે કે જ્ઞાતાને પૂર્ણ નિશ્ચય નથી થતો અને
તેની તદ્દવિગતક નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાનની આકાંક્ષા બની રહે છે.

૩. અવાય—ઈદ્દાથી પદાર્થના યથેચ જ્ઞાનમાં “આજ છે, અન્ય
નહિ” એવું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન તે અવાય. જેમકે આ મનુષ્ય જ છે.

૪. ધારણા—અવાયથી યથેચ પદાર્થના જ્ઞાનને જે મજબૂત
કરે છે તેથી કાળાન્તરે પણ તેનું વિસ્મરણ ન થાય, તે ધારણા.

—શાસ્ત્રાચ ૪, સુત્ર ૩૬૪

૨૦૪. બુદ્ધિના ચાર ભેદ

૧. ઔપત્તિકી, ૨. વૈનયિકી (વિશ્લિયા),
૩. કાર્મિકી, ૪. પારિણામિકી.

૧. ઔપત્તિકી—નટપુત્ર રોહની બુદ્ધિ જેવી બુદ્ધિ. જે બુદ્ધિ
જોયા વિના, વિચાર ક્યેં પદાર્થોને સક્રમા ગ્રહણ કરી કાર્યને સિદ્ધ
કરી દે છે.

—નંદીસૂત્રની કથા

૨૦૨-દર્શનના ચાર ભેદ

૧. ચક્ષુર્દર્શન,	૨. અચક્ષુ દર્શન,
૩. અવધિ દર્શન,	૪. કેવળ દર્શન.

૧. ચક્ષુર્દર્શન—ચક્ષુ દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ચક્ષુ દ્વારા જે પદાર્થનો દર્શન સામાન્ય બોધ થાય તે ચક્ષુર્દર્શન.

૨. અચક્ષુ-દર્શન—અચક્ષુ દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ચક્ષુ સિવાયની બીજી ઇન્દ્રિયો-સ્પર્શ, શ્રોત, રસ તથા માધી પદાર્થોના સામાન્ય ધર્મનો પ્રતિભાસ થાય છે તેને અચક્ષુ દર્શન કહે છે.

૩. અવધિ-દર્શન—અવધિ દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઇન્દ્રિય અને મનની સહાયતા વિના આત્માને રૂપી દ્રવ્યોના સામાન્ય ધર્મનો જે બોધ થાય છે તેને અવધિ દર્શન કહે છે.

૪. કેવળ-દર્શન—કેવળ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય થવાથી આત્મા દ્વારા મંભાગના સકળ પદાર્થોનું જે સામાન્ય જ્ઞાન થાય છે તેને કેવળ દર્શન કહે છે

—શાસ્ત્ર ૪, વૈશેષ ૪, સૂત્ર ૩૬૫

—કર્મમન્થ ૪, તાપા ૧૨

૨૦૩-મતિ (આવિનિબોધિક) જ્ઞાનના ચાર ભેદ

૧. અવગ્રહ, ૨. ઇદા, ૩. અવાય, ૪. ધારણા.

૧. અવગ્રહ—ઇન્દ્રિય અને પદાર્થોના યોગ્ય સ્થાન પર રહેવાથી સામાન્ય પ્રતિભાસરૂપ દર્શન પછી થતા અવા-તર સત્તા સક્રિય

પરંતુના સર્વપ્રથમ જ્ઞાનને અવગ્રહ કહે છે. જેવી રીતે દૂરથી કોઈ ચીજનું જ્ઞાન થવું.

૨. ઈહિા—અવગ્રહથી પદાર્થનું જ્ઞાન થયા પછી તેના વિષય-માં થયેલ સંશયને દૂર કરી વિશેષની જિજ્ઞાસા થાય તે ઈહિા. જેમકે અવગ્રહથી કોઈ દૂરની ચીજનું જ્ઞાન થતાં મંડાય થાય છે કે દૂરસ્થ ચીજ મનુષ્ય છે કે બીજું કંઈ? તે વિચારણા દ્વારા આ મંડાયને દૂર કરે છે, અને એ નક્કી કરાવે છે કે તે મનુષ્ય જ હોવો જોઈએ. આ જ્ઞાન બંને પક્ષમાં રહેલ સંશયને દૂર કરી એક બાણુ બૂકે છે; પરંતુ એટલું નજાળું હોય છે કે જ્ઞાતાને પૂર્ણ નિશ્ચય નથી થતો અને તેની તદ્દવિષયક નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાનની આકાંક્ષા જતી રહે છે.

૩. અવાય—ઈહિાથી પદાર્થના થયેલ જ્ઞાનમાં “આજ છે, અન્ય નહિ” એવું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન તે અવાય. જેમકે આ મનુષ્ય જ છે.

૪. ધારણા—અવાયથી થયેલ પદાર્થના જ્ઞાનને જે મજબૂત કરે છે જેથી કાળાન્તરે પણ તેનું ચિરમરણ ન થાય, તે ધારણા.

—કાર્યાચ ૪, સૂત્ર ૩૬૪

૨૦૪. બુદ્ધિના ચાર ભેદ

૧. ઔત્પત્તિકા, ૨. વૈનશિકી (વિચિયા),
૩. કામિકા, ૪. પારિણમિકા.

૧. ઔત્પત્તિકી—નટપુત્ર રોહની બુદ્ધિ જેવી બુદ્ધિ. જે બુદ્ધિ જોવા વિના, વિચાર કયે પદાર્થોને સડસા ગ્રહણ કરી કાર્યને સિદ્ધ કરી દે છે.

—મંદીરસૂત્રની કથા

તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવતા પત્યોપમ અને માગરોપમ આયુષ્યો અવિઘ્નમાન યોગ્ય પરિમાણ કૃપના ગ્રાહ્યગ્રાહિની ઉપમા દેવી તે

૩. અસતની સત્ત્વી ઉપમા—અવિઘ્નમાન વસ્તુને વિઘ્નમાન ની ઉપમા આપવામા આવે છે જેમકે વમત ઋતુમા ઇર્ષ્ય થયેલ પાદડા ખરી પડતા નવા ઉત્પન્ન થયેલ કુપળને ઉદ્દેશીને કહે કે “જેવા તમે છો તેવા અમે પણ એક વખત હતા” મત્યાદિ

આ વાર્તાતાપ પાદડા વચ્ચે થયો નથી, થશે નહિ, પણ ભન્ય જીવોન નિર્દેશ કરવા માટે કલ્પવામા આવ્યો છે આમા વિઘ્નમાન કુપળની અવગ્યાની ઉપમા ખરતા પાનની અતીત (અવિઘ્નમાન) અવગ્યાને આપવામા આવી છે, એટલે કે અવિઘ્નમાનને વિઘ્નમાન ની ઉપમા

૪. અસતની અસત્ત્વી ઉપમા—અવિઘ્નમાનની ઉપમા અવિઘ્નમાનને આપવામા આવે જેમકે ગધેડાના શિંગડા ફેવા ? તેા કહે કે સમનાના જેવા અડી ઉપમાન ગધેડાના શિંગડા અને ઉપગેય મમનાના શિંગડા બને અસત છે

—અનુભોગદ્વાર ૫ ૨૩૧ ૨૩૨

૨૦૭-ચાત્ર મૂળ મૂત્ર

૧ ઉત્તરાખ્ય ૧ મૂત્ર,	૨ દશવૈશલિક મૂત્ર,
૩ નન્દી મૂત્ર,	૪ અનુભોગદ્વાર મૂત્ર

૨૦૮-છેદમૂત્ર ચાર

૧ દશાશ્રુત મૂત્ર,	૨ જુદકદંબ મૂત્ર,
૩ ત્રિશીય મૂત્ર,	૪ વ્યવહાર મૂત્ર

૨૦૬-વાચનાનાં ચાર પાત્રો

૧. વિનીત,
૨. ક્ષીર આદિ વિગયોમાં આસક્ત ન રહેનાર,
૩. ક્રોધને શાન્ત કરનાર,
૪. અમાયી (છળ-કપટ ન કરનાર).

૨૧૦-વાચના માટે ચાર અપાત્ર

૧. અવિનીત, ૨. વિગયોમાં આસક્ત,
૩. ક્રોધી, ૪. માયાવી (છળ-કપટ કરનાર).

૨૧૧-અનુયોગનાં ચાર ક્ષેત્ર

૧. ઉપક્રમ, ૨. નિક્ષેપ,
૩. અનુગમ, ૪. નય.

૧. ઉપક્રમ—દૂર રહેલી વસ્તુને વિભિન્ન પ્રતિપાદન પ્રકારથી નજીક લાવવી અને તેને નિક્ષેપ યોગ્ય કરવી તે ઉપક્રમ કહેવાય.

૨. નિક્ષેપ—પ્રતિપાદ વસ્તુના સ્વરૂપને સગભવવા નામ, સ્થાપના આદિ બેદોથી તેની સ્થાપના કરવી તે નિક્ષેપ.

૩. અનુગમ—સૂત્રના અનુકૂળ અર્થનું કથન અનુગમ કહેવાય છે.

૪. નય—અનન્ત ધર્મવાળી વસ્તુના અનંત ધર્મોમાયી ઈતર ધર્મોની ઉપેક્ષા કરી વિવક્ષિત ધર્મરૂપ એકાદને પ્રકલ્પ કરનાર શાન નય કહેવાય છે.

—અનુયોગદ્વારે સૂત્ર ૫૬

અસ્તિધર્મવાળો છે, અને પર દ્રવ્ય(જીવ દ્રવ્ય)ની અપેક્ષાથી નાસ્તિ-ધર્મવાળો છે.

૨. ક્ષેત્ર—નિશ્ચયથી દ્રવ્યના પ્રદેશોને ક્ષેત્ર કહે છે. જેમકે ઘટના પ્રદેશો ઘટનું ક્ષેત્ર છે, અને જીવના પ્રદેશો જીવનું. ઘટ પોતાના પ્રદેશમાં રહે છે, તેથી તે સ્વ ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી સત્ અને જીવ પ્રદેશોમાં ન રહેવાથી જીવના ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી અસત્ છે. વ્યવહારમાં વસ્તુના આધારભૂત આકાશ-પ્રદેશો કે જેને વસ્તુ અવગાહે છે, તેને ક્ષેત્ર કહે છે. વ્યવહાર-દષ્ટિથી ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ઘટ પોતાના ક્ષેત્રમાં રહે છે, પર ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ જીવના ક્ષેત્રમાં રહેતો નથી.

૩. કાળ—વસ્તુના પરિણામનને કાળ કહે છે. જેમકે ઘટ સ્વ કાળથી વર્ષત ઋતુનો છે અને શિશિર ઋતુનો નથી.

૪. ભાવ—વસ્તુના ગુણ અથવા સ્વભાવને ભાવ કહે છે. જેમકે ઘટ સ્વભાવથી જળધારણ સ્વભાવવાળો છે. કિન્તુ વસ્તુની માદક આવરણ સ્વભાવનો નથી. અથવા ઘટત્વની અપેક્ષાથી સદૃશ અને પદત્વની અપેક્ષાથી અસદૃશ છે.

આ પ્રમાણે પ્રત્યેક વસ્તુ સ્વ ચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી સદૃશ અને પર ચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી અસદૃશ છે.

—વાવપ્રતીપ, અધ. ૧૧

૨૧૪-સૂત્રોના ચાર વિભાગ

૧. ચરણકરણાનુયોગ,	૨. ધર્મકયાનુયોગ,
૩. ગણિનાનુયોગ,	૪. દ્રવ્યાનુયોગ.

૧. ચરણકરણાનુયોગ—વ્રત, ગ્રમણધર્મ, સંવત્ર, વૈયાકૃત્ય, ગુપ્તિ, ક્રોધનિગ્રહ આદિ ચરણ છે. પિંડ-વિશુદ્ધિ, સમિતિ, પડિમા આદિ કરણ છે. ચરણકરણનું વર્ણન જે સૂત્રોમાં હોય તે ચરણ-કરણાનુયોગ, જેવા કે આચાર્ય સૂત્ર આદિ.

૨. ધર્મકથાનુયોગ—ધર્મકથાનું જેમાં વર્ણન હોય તે ધર્મ-કથાનુયોગ, જેવાં કે હિતરાખ્યન, ગાતાધર્મ આદિ સૂત્રો.

૩. ગણિતાનુયોગ—સૂર્યગ્રહણિ આદિ ગણિતપ્રધાન શાસ્ત્ર ગણિતાનુયોગ કહેવાય.

૪. દ્રવ્યાનુયોગ—દ્રવ્ય, પર્થોય આદિનું વ્યાખ્યાન કરનાર દષ્ટિવાદ આદિ દ્રવ્યાનુયોગ કહેવાય.

—દશરેખિક સૂત્ર સદીક

૨૧૫-કાવ્યના ચાર ભેદ

૧. ગદ્ય, ૨. પદ્ય, ૩. કથ્ય, ૪. ગેય.

૧. ગદ્ય—જે કાવ્ય છંદગદ્દ ન હોય તે ગદ્ય.

૨. પદ્ય—છંદગદ્દ કાવ્ય તે પદ્ય.

૩. કથ્ય—કથાપ્રધાન કાવ્ય તે કથ્ય.

૪. ગેય—ગાવન યોગ્ય કાવ્ય તે ગેય.

—કાલ્પાન ૪, સૂત્ર ૩૭૮

૨૧૬-ચાર શુભ અને ચાર અશુભ ગણ

ત્રણ અક્ષરના સમૂહને ગણ કહે છે. આદિ, મધ્ય અને અંત અક્ષરોના ગુણ-ગુણના વિચારથી ગણોના આઠ ભેદ છે.

૨૧૭-પ્રાપ્તકારી ચાર ઇન્દ્રિયો

૧. શ્રોત્રેન્દ્રિય,	૨. ઘ્રાણેન્દ્રિય,
૩. રસેન્દ્રિય,	૪. સ્પર્શેન્દ્રિય.

* નોંધ—વિષયને પ્રાપ્ત કરીને એટલે કે વિષય સાથે સંપર્ક કર્યા બાદ તે વિષે જ્ઞાન થાય તે ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્તકારી ઇન્દ્રિયો કહેવાય. દાખલા તરીકે કાનનો વિષય સાંભળવું તે. અવાજ સાથે સંપર્ક થયા બાદ કાનને જ્ઞાન થયું તેથી શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રાપ્તકારી કહેવાય.

—કાણ્યાગ ૪, સૂત્ર ૩૩૧

૨૧૮-ધ્યાનની વ્યાખ્યા અને ભેદ

ચિત્તને એક જ લક્ષ ઉપર એકાગ્ર કરવું તેનું નામ ધ્યાન અથવા ઇશ્વરચોનું અન્તર્મુહૂર્ત પરિભાષ્ય એક વસ્તુમાં ચિત્તને સ્થિર ગણવું તે ધ્યાન કહેવાય છે. એક વસ્તુથી બીજી વસ્તુમાં ધ્યાનનું મંક્રમણ થવાથી ધ્યાનનો પ્રવાહ લાંબા વખત સુધી પણ ચાલુ રહી શકે છે. જિનેશ્વર દેવો યોગીનો નિરોધ કરે છે તે પણ ધ્યાન કહેવાય છે ધ્યાનના ચાર ભેદ :-

૧. આર્ત ધ્યાન,	૨. રોદ્ર ધ્યાન,
૩. ધર્મ ધ્યાન,	૪. શુક્લ ધ્યાન.

૧. આર્ત ધ્યાન—કુળના નિમિત્તથી એટલે કે કુળમાં થતું ધ્યાન અર્થાત્ કુળી પ્રાણીનું ધ્યાન આર્ત ધ્યાન કહેવાય છે.

—કાણ્યાગ ૪, સૂ. ૨૪૭

* આ મેં દર્શાવેલ છે મૂળમાં નથી —બી જિ રોક

મનોગુ વસ્તુનો વિયોગ અને અમનોહનો સંગોગ યવાથી ચિત્તની અસ્થિરતા અથવા ગભરાટ તે આર્ત ધ્યાન.

—સમવાયાંત્ર સૂત્ર, સમવાય ૪

જીવ મોહવશ યદ્દને રાજ્યનો ઉપબોગ, સખન, આસન, વાહન, સ્ત્રી, ગંધ, માળા, મણિ, રત્ન, વિશ્રૂયણની તીવ્ર ઇચ્છા કરે છે તે પશુ આર્ત ધ્યાન છે.

—દશવૈકલિક સૂત્ર, અધ. ૧ની દીક્ષા

૨. રોદ્ર ધ્યાન—હિંસા, જૂઠું, ચોરી અને ધન આદિની રક્ષામાં મનને લગાડવું તે રોદ્ર ધ્યાન.

—સમવાયાંત્ર સૂત્ર, સમવાય ૪

હિંસાદિ વિષયનું અતિક્રૂર પરિણામ તે રોદ્ર ધ્યાન છે.

—કાશ્યાપ ૪, સુ. ૨૪૭

હિંસાનિમુખ આત્મા દ્વારા પ્રાણીઓને બાદકાવનાર વ્યાપારનું ચિન્તન કરવું તે પશુ રોદ્ર ધ્યાન છે.

—પ્રવચનસારોદ્ધાર

છેલ્લું, બેલ્લું, કાપલું, મારવું, વધ કરવો, પ્રહાર કરવો, દમન કરવું—તેમાં જે રાગ કરે છે, જેમાં અતુકપ ભાવ નથી તે પુરુષનું ધ્યાન રોદ્ર ધ્યાન છે.

—દશવૈકલિક સૂત્ર, અધ. ૧ દીક્ષા

૩. ધર્મધ્યાન—ધર્મ અર્થાત્ આદ્યાદિ પદાર્થસ્વરૂપની પર્માસોત્યનમાં મનને એકાગ્ર કરવું તે ધર્મધ્યાન છે.

—સમવાયાંત્ર સૂત્ર, સમવાય ૪

શ્રુત અને ચારિત્રધર્મથી યુક્ત ધ્યાન ધર્મધ્યાન કહેવાય છે

—કાણ્યાય ૪ સૂત્ર ૨૪૭

સૂત્રાર્યની સાધના, મહાનતોનું ધરવું, જન્મ, મોક્ષ, અને ગતિ અગતિના હેતુનો વિચાર, પાત્ર ધન્દિઓના વિષયથી નિવૃત્તિ અને પ્રાણીઓમા દયાભાવ, આમા મનની એકાગ્રતા હોવી તે ધર્મધ્યાન

—દશવેદિક સૂત્ર, અધ ૧ ટીકા

જિન ભગવાન અને સાધુના શુભોનું કથન કરનાર, પ્રશંસા કરનાર, વિનીત, શ્રુતિશીલ અને મંયમમા અનુરક્ત આત્મા ધર્મધ્યાની છે તેનું ધ્યાન તે ધર્મધ્યાન

—આવશ્યક અધ ૪

૪. શુકલ ધ્યાન—પૂર્વવિચક શ્રુતને આધારે મનની અત્યંત ચિયરતા અને યોગનો નિરોધ શુકલ ધ્યાન કહેવાય છે

—સમવાયાય સૂત્ર સમવાય ૪

જે ધ્યાન આઠ પ્રકારના કર્મોને દૂર કરે છે અથવા જે શોકને નષ્ટ કરે છે તે શુકલ ધ્યાન છે

—કાણ્યાય ૪ સૂત્ર ૨૪૭

પરાવનજન વિના શુકલ એટલે નિર્મળ આત્મસ્વરૂપનું તનમમતા પૂર્વક ચિન્તન કરવું તે શુકલ ધ્યાન

—આગમસાર

જે ધ્યાનમા વિષયોનો મનમ હોવા છતાં વૈરાગ્યમજાથી ચિત્ત બહારના વિષયો ઉપર ન જાય, અને શરીરનું હેનભેદન થવા છતાં

સ્થિર થયેલ ચિત્ત ધ્યાનથી લેશ માત્ર પણ વ્યુત ન થાય તેને શુદ્ધ ધ્યાન કહે છે.

—કર્તવ્યકોમુદી, ભાગ ૨, શ્લોક ૨૧૧

૨૧૮-આર્ત્ત ધ્યાનના ચાર પ્રકાર

૧. અમનોદ્ધ વિયોગચિંતા—અમનોદ્ધ શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ વિષય અને તેની સાધનશૂન્ય વસ્તુઓનો મયોગ ચર્તા તેના વિયોગનું ચિંતન કરવું અને ભવિષ્યમાં પણ એવી અમનોદ્ધ વસ્તુનો સંયોગ ન થાય એવી ઇચ્છા રાખવી તે પહેલો પ્રકાર આ આર્ત્ત ધ્યાનનું કારણ દેખ છે.

૨. મનોદ્ધ સંયોગચિંતા—પાંચ ઇન્દ્રિયોના મનોદ્ધ વિષય અને તેના સાધન રૂપ માતા પિતા, ભાઈ, સ્વજન, સ્ત્રી, પુત્ર અને ધન તથા સાતા-વેદનીના સંયોગમાં, તેનો વિયોગ ન થાય એવા અધ્યવસાય કરવા અને ભવિષ્યમાં પણ તેના સંયોગની ઇચ્છા કરવી તે આર્ત્ત ધ્યાનનો બીજો પ્રકાર. રાગ તેનું મૂળ કારણ છે.

૩. રોગચિંતા—રોગ ઉત્પન્ન થતા તેની ચિકિત્સામાં વ્યથ થઈ તેના વિયોગનું ચિંતન કરવું અને ભવિષ્યમાં રોગાદિ ન થાય તેની ચિંતા કરવી તે ત્રીજો પ્રકાર.

૪. નિદાન (નિયાણુ)—દેવેન્દ્ર, ચક્રવર્તી, જળદેવ, વાસુદેવાદિના રૂપ, ગુણ અને ઋદ્ધિ જોઈ કે સાબળીને પોતાના તપ, સંયમ આદિના ફળરૂપ એવા ગુણ ઋદ્ધિની પ્રાપ્તિ માટે ચિન્તા કરવી તે ચોથો પ્રકાર. આ અધમ નિદાનનું મૂળ કારણ અજ્ઞાન દર્યા છે કારણ તપ, સંયમ

આદિ ધર્મના કૃત્રિમ મોક્ષ તી અભિનાતા રહેવાને ગદ્ગદે સામારિક સુખની ઇચ્છા રાખતી તે અજ્ઞાન છે

રાગ, દ્વેષ અને મોદતી મુક્ત પ્રાણીનું આ ચાર પ્રકારનું આત્મ ધ્યાન મંસાર વધારનાર અને સામાન્ય રીતે તિર્થંક મનિમા લઈ જનાર છે

—કાણ્યામ ૪, સૂત્ર ૨૪૭

—આવશ્યક અધ્યયન ૪

૨૨૦-આર્ત ધ્યાનનાં ચાર લિંગ (ચિહ્ન)

૧. આકન્ઠ,

૨. શોચ,

૩ પરિવેદના,

૪ તેપ ના

૧ આકન્ઠ—મોટી રોડ તે

૨ શોચ—આયોગા આસુ લાની દીનભાવ ધારણ કરવો તે

૩. પરિવેદના—વારંવાર કિનિષ્ટ લાગણ્ય કરવું, વિનાય કરવો તે

૪. તેપ ના—આસુ પાડવા તે

કૃષ્ટ ૥ વિયોગથી, અનિષ્ટના મયોગથી અને વેદનાના નિમિત્તથી આ ચાર ચિહ્ન આર્ત ધ્યાનીના હોય છે

—આવશ્યક અધ્ય ૪

—કાણ્યામ ૪, ક ૧, સૂત્ર ૨૪૭

—મગધી શલક ૨૫ ઉદેશો ૭

૨૨૧-રોદ્ધ ધ્યાનના ચાર પ્રકાર

૧ હિંસાનુમન્ધી,

૨ મૃયાનુમન્ધી,

૩ ચૌર્ધાનુમન્ધી,

૪ સમ્પ્રાણાનુમન્ધી

૧. હિંસાનુબન્ધી—પ્રાણીઓને ચાખૂંકે મારવો, નાક વગેરે વાંધવાં, રસી કે સાંકળથી બાંધવા, અગ્નિમા બાળવાં, કામ દેવા, તલવાર વગેરેથી વધ કરવો, અથવા ઉપરોક્ત વ્યાપાર ન કરવા છતાં ક્રોધ-વશ નિર્દયતાપૂર્વક નિરંતર આ હિંસાકારી વ્યાપારો કરવાનું ચિન્તન કરવું તે હિંસાનુબન્ધી રૌદ્ર ધ્યાન છે.

૨. મૃધાનુબન્ધી—માયાવી, અન્યને હાવવાની પ્રવૃત્તિ કરનાર અને છુપાઇને પાપકર્મ કરનાર પુરુષોનાં અનિષ્ટસૂચક વચન, અસહ્ય વચન, અસત્ અર્થનું પ્રકાશન, સત્ અર્થનો અપભાષ અને એકને બદલે બીજા પદાર્થ વગેરેના કથન રૂપ અસત્ વચન, પ્રાણીઓનો ધાત કરાવનાર વચન કહેવાં અથવા નિરંતર ચિન્તન કરવું તે મૃધાનુબન્ધી રૌદ્ર ધ્યાન છે.

૩. ચૌર્યાનુબન્ધી—તીવ્ર ક્રોધ અને લોભથી વ્યગ્ર ચિત્તવાળા પુરુષની પ્રાણીપ્રાતક, અનાર્થ કામ જેવાં કે દ્રવ્યહરણ આદિમાં ચિત્ત-વૃત્તિ હોવી તે ચૌર્યાનુબન્ધી રૌદ્ર ધ્યાન છે.

૪. સંરક્ષાનુબન્ધી—શબ્દાદિ પાંચ વિષયના સાધનરૂપ ધનની રક્ષા કરવાની ચિંતા કરવી, અને એ નષ્ટ કરવાની બીજા ઉપર શકા જતાં તેનો ધાત કરવાની કપાલમયી ચિત્તવૃત્તિ રાખવી એ સંરક્ષાનુબન્ધી રૌદ્ર ધ્યાન છે.

આ ચારે ધ્યાન કરવાં, કરાવવા કે અનુમોદવાં તે ત્રણે રીતો રૌદ્ર ધ્યાન છે. રાગદ્વેષ અને ગોહથી વ્યાકુળ છુવોને આ ચાર પ્રકારનાં રૌદ્ર ધ્યાન હોય છે. આ ધ્યાન મંસાર વધારનાર અને નરક ગતિમાં લઈ જનાર છે.

૨૨૨-રૌદ્ર ધ્યાનનાં ચાર લક્ષણ

૧. ઓસન દોષ, ૨ બહુલ દોષ,
૩ અજ્ઞાન દોષ (નાના દોષ), ૪ આમરણાન્ત દોષ

૧ ઓસન દોષ—રૌદ્ર ધ્યાની હિંસાદિથી નિવૃત્ત ન હોવાથી બહુલતાપૂર્વક હિંસાદિમાંથી કાષ્ટ એકમા પ્રવૃત્તિ કરે છે તે ઓસન દોષ

૨. બહુલ દોષ—રૌદ્ર ધ્યાની બધા હિંમાદિ દોષોમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તે બહુલ દોષ

૩. અજ્ઞાન દોષ—અજ્ઞાનતાથી કુશાચના સરકારથી નરકનું કારણ અધર્મસ્વરૂપ હિંસાદિમાં ધર્મભુક્તિથી ઉત્પત્તિ માટે પ્રવૃત્ત થયું તે અજ્ઞાન દોષ, અથવા —

નાના દોષ—વિવિધ હિંસાદિના ઉપાયમાં અનેક વખત પ્રવૃત્તિ કરવી તે નાના દોષ

૪. આમરણાન્ત દોષ—મરણ પૂર્વેત ક્રૂર હિંમાદિ કાર્યોમાં અત્યુતાપ (પશ્ચાત્તાપ) ન થવો અને હિંમાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરતા જ રહેવું એ આમરણાન્ત દોષ જેવો કે કાન સૌકરિક કસાર્થ

—કાણ્યાન ૪, સુત્ર ૨૪૩

—ભગવતી ચતુક ૨૫, ૭ ૭

કઠોર અને સક્રિય પરિણામવાળો રૌદ્ર ધ્યાની બીજાના કુ ખથી પ્રસન્ન રહે છે. ઐદિક અને પારતૈકિક લક્ષણ રહિત હોય છે તેના

મનમાં અનુકંપાભાવ દેશ માત્ર હોતો નથી અકાર્ય કરીને તેને પશ્ચાત્તાપ થતો જ નથી પાપ કરી હમેશા પ્રમત્ત જ રહે છે

—આવશ્યક અધ ૪

૨૨૩-ધર્મધ્યાનના ચાર પ્રકાર

૧ આજ્ઞા વિચય

૨ અપાય વિચય

૩ વિપાક વિચય,

૪ મર્યાદા વિચય

૧. આજ્ઞા વિચય—સુક્ષ્મ તત્ત્વોના ઉપદર્શક હોવાથી, અતિ નિપુણ અનાદિ અનંત, પ્રાણીઓ માટે હિતકારી, અનેકાન્તનું જ્ઞાન કરાવનાર, અમૂલ્ય અપરિમિત, જોનેતર પ્રચયનોથી અપરાધી, મહાન અર્થનાગી, મહા પ્રમાદશાળી અને મહાન વિપરવાગી નિદોષ, નયભગ અને પ્રમાણથી ગંધન, તેથી અકુશળ જનો માટે દુર્જેષ્ઠ એવી જિનાશા (જિન પ્રવચ ૧) સત્ય માની તેના પર શ્રદ્ધા કરી તેમાં પ્રતિપાદન કરેલા તત્ત્વોનું ચિન્તન અને મનન કરે વીતરાગના પ્રતિપાદિત તત્ત્વના રહસ્યને સમજાવનાર આચાર્ય મહારાજ ન હોવાથી જેમ ૧૧ ગદ્ય ૧૨૦૦૦ થી અર્થાત્ જ્ઞાના વરણી ૧૮૦૦ ૧૧ ઉદયથી અને અતિદુર્ગમતાથી જિ ૧ પ્રવચન દ્વારા પ્રતિપાદિત તત્ત્વ સમ્યક્ રૂપથી સમજવામાં ન આવે અથવા ગ્રંથ વિષયમાં હેતુ ઉદાહરણનો મહત્ત્વ ન હોવાથી તે વાત સમજામાં ન આવે તો એમ વિચારે કે આ વચનો વીતરાગ અર્વચ ભગવાન શ્રી જિનેશ્વર દ્વારા કથિત હોય સર્વ પ્રકારે સત્ય છે, તેમાં સંદેહ નહિ અનુપકારી જનના ઉપમારમાં તત્ત્વ રહેનાર, જગતમાં પ્રધાન ત્રિદોષ અને ત્રિકાગના જ્ઞાતા, રાગદ્વેષ આગ્રેહના નિજેતા શ્રી જિનેશ્વર દેવના વચન સત્ય જ હોય છે, કારણ તેમને અસત્ય કથન કરવાનું કોઈ કારણ જ નથી આ પ્રમાણે ભગવદ્ભાષિત પ્રચયનું ચિન્તન અને મનન કરવું અને

ગુહ તરવો ॥ ત્રિપયોમા મંદેહ ન રાખવો અને તેમને દહતાપૂર્વક મત્ય
જ સમજવા આ વીતરાગના વચનોમા મનો એકાગ્ર કરુ તે આરા
વિચય નામનું ધર્મધ્યાન છે

૨. અપાય વિચય—રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ ગિત્યાત્વ અવિરતિ
આદિ આશ્રવ અને ક્રિયાઓથી ચતા ઐહિક આ પારલૌકિક હ્રદય
અને હાનિઓનો વિચાર કરવો જેમકે—મદા નાધિથી પીડાતા પુરુષને
અપથ્ય અમ્મની છુટ્છા જેવી રીતે હાનિપ્રદ છે તે પ્રભાણે પ્રાપ્ત થયે
ગગ પણ જીવ માટે કુ ખદાની ચાય છે

જેવી રીતે કાટગમા રહેતો અગ્નિ વૃક્ષો શીઘ્ર ગાળી નાખે છે,
તે પ્રભાણે પ્રાપ્ત થયેત દેહ પણ પ્રાણી તપાવે છે

મર્વણ, સર્વદર્શી, વીતરાગ દેવે દષ્ટિ રાગ આદિ બેદોવાળા રાગનુ
દગ પરતોકમા દીર્ઘ સસાર બનાવ્યો છે

દેહરૂપી અમિથી સંતપ્ત જીવ આતોકમા પણ કુળી રહે છે
આ પરતોકમા પણ પ્રાપ્ત નગકાગ્નિમા બળે છે

વશ ન થયેત ક્રોધ માન અને વધતા જતા માયા અને લોભ—એ
ચારે ય ક્રોધો મંમારૂપી વૃક્ષનુ મૂળ મિચનાર છે, અર્થાત્ મંમારો
વધારનાર છે

પ્રસન્ન આદિ શુભોથી શન્ય અને ગિત્યાત્વથી મૂઢ મતિવાળા
પાપી જીવ આતોકમા જ નગક મદ્ય કુળે ભોગવે છે

ક્રોધ આદિ સર્વે દોરોની અપેક્ષાએ અગ્રા । અધિક કુ ખદાની છે,
કારણ અજ્ઞાનથી આગાદિત જીવ પોતાનું દિનાદિત સમજી શકતો નથી

પ્રાણીવધથી નિવૃત્ત ન થનાર જીવ આહી જ અનેક દુષ્ણોનો શિકાર બને છે. તે એટલો દૂર બની જાય છે કે તે તેથી સ્વપુત્ર વધ જેવું સોકનિદાને પાત્ર અધમ કાચ પણ કરી બેસે છે.

આ પ્રમાણે આત્રવેના સેવનથી અને વધતાં જતાં પાપેથી જીવ ચિરકાળ સુધી નરકાદિ નીચ ગતિઓમાં ગ્રમણ કરતો કરતો અનેકાનેક દુઃખોનું ભાજન બને છે.

કાયિકી આદિ ક્રિયાઓમાં વત્તેતો જીવ આવેક અને પરવેક કલમમાં દુઃખી થાય છે. આ ક્રિયાઓ મંસાર વધારનાર છે.

આ પ્રમાણે રાગદ્વેષ કપાય આદિના અપાયોના ચિંતનમાં મનને એકાચ કરવું તે અપાય વિચય ધર્મબ્યાન છે.

આ દોષોથી મળતા કુદ્ધાનું ચિંતન કરનાર જીવ આ દોષોથી પોતાના આત્માનું રક્ષણ કરવામાં સાવધાન રહે છે, અને તેનાથી દૂર રહી આત્મકલ્યાણનું સાધન કરે છે.

૭. વિપાક વિચય—શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ જ્ઞાનદર્શન સુખઆદિ રૂપ છે. છતાં કર્મવશ આત્માના નિજ સુખ દુઃખાચેષા છે, અને સાસાગિક સુખ દુઃખના દ્વંદ્વમાં રહેથી ચાર ગતિઓમાં પરિભ્રમણ કરે છે. મંપ્રત્તિ, વિપત્તિ, મંયોગ, વિયોગ આદિથી થતા સુખ-દુઃખ જીવનાં પૂર્વોપાર્જિત શુભાશુભ કર્મોનું જ ફળ છે. આત્મા પોતાનાં જ ફળ કર્મોથી સુખ દુઃખ પામે છે. સ્વેચ્છાનિજ કર્મો સિવાય બીજાને કોઈ આપણા આત્માને સુખ-દુઃખ દેનાર નથી. કર્મોનાં લિજ લિજ ફળરૂપે આત્માની લિજ લિજ આવરણાઓ છે. આ પ્રમાણે કપાય અને યોગજનિત શુભાશુભ કર્મ પ્રકૃતિમંથ, સ્થિતિમંથ, અનુભાગમંથ, પ્રદેશમંથ, ઉદય, હરીરણા,

મત્તા ઇત્યાદિ કર્મનિષયક ચિન્તનમા મનને એકાગ્ર કરવું તે વિષાક નિયમ ધર્મધ્યાન છે.

૪. સંમધ્યાન વિચય—ધર્મોગ્તિકાય આદિ દ્વય અને તેના પર્યાય, જીવ અજીવના આકાર, ઉત્પાદ, વ્યય, ક્ષીય, લોકનું સ્વરૂપ, પૃથ્વી, દ્વીપ, સાગર, નરક, વિમાન, ભવન આદિના આકાર, લોકગિયતિ, જીવની ગતિ, આગતિ, જીવન, મૃત્યુ આદિ સર્વે સિદ્ધાન્તના અર્થનું ચિન્તન કરવું, જીવ અને તેના કર્મોથી પેદા થયેલ જન્મ, જરા અને મરણ રૂપી જળથી પરિપૂર્ણ, ક્રોધાદિ કષાયરૂપ પાતાંગવાળા, વિવિધ કુ ખરૂંપી મગરમંડળી ભરેલા, અગ્નિરૂપી વાયુથી ઊઠતી મંથોગ વિયોગની લહેરો મહિત આ અનાદિ અનંત મસારસાગરનું ચિન્તન કરવું, આ મસાર માગરથી નારવામા સમર્થ, સમ્પર્કર્શનરૂપી મજ્જૂત બધનોવાળી માન-રૂપી નાવિકથી ચનાવાતી આગ્નિરૂપી નૌકા છે, સવરથી નિશ્ચિદ્ર, તપરૂપી પવનથી વેગને પ્રાપ્ત કરતી, વૈરાગ્ય માર્ગ પર રહેલી અને અપધ્યાનરૂપી તન્ગોથી ન ડગનાર, બહુમૂલ્ય શીલ રત્નથી પરિપૂર્ણ નૌકા પર ચઢી મુનિરૂપી વ્યાપારી શીશ્ર અને નિર્વિદ્ધ નિર્વાણરૂપી નગરમા પહોંચી જાય છે, જ્યાં તે અક્ષય, અવ્યાબાધ, સ્વાભાવિક, નિરૂપમ સુખ પામે છે, ઇત્યાદિ રૂપથી સંપૂર્ણ જીવાદિ પદાર્થોના વિસ્તારવાળા સર્વે નય સમૂહરૂપ સિદ્ધાન્તોક્ત અથના ચિન્તનમા મનને એકાગ્ર કરવું—તે સંમધ્યાન વિચય ધર્મધ્યાન છે.

—કાણ્યાન ૪, સૂત્ર ૨૪૭

—આવરવક અધ્યવન ૪

—અભિધાન શાસ્ત્ર-દ્રોણ બાજ ૪, પૃ ૧૧૬૬ થી ૧૮

૨૨૪-ધર્મધ્યાનનાં ચાર લિંગ

૧ આજ્ઞા રચિ,	૨. નિમર્ગ રચિ,
૩ સૂત્ર રચિ,	૪ અવગાહ રચિ (ઉપદેશ રચિ)

૧. આગ્રા રુચિ—સૂત્રના પ્રતિપાદિત અર્થો પર રુચિ ધારણ કરવી તે આગ્રા રુચિ છે.

૨. નિસર્ગ રુચિ—કોઈ પણ ઉપદેશ સાંભળ્યા વિના સ્વભાવથી જ નિનભાષિત તત્ત્વો પર શ્રદ્ધા કરવી તે નિસર્ગ રુચિ.

૩. સૂત્ર રુચિ—સૂત્ર અર્થાત્ આગમ દ્વારા વીતરાગ પ્રરૂપિત દ્રવ્યાદિ પદાર્થો પર શ્રદ્ધા કરવી તે સૂત્ર રુચિ છે.

૪. અવગાઢ રુચિ (ઉપદેશ રુચિ)—દાદશાઙ્ગનું વિસ્તાર-પૂર્વક જ્ઞાન મેળવી જે નિનપ્રણિત ભાવો પર શ્રદ્ધા થાય છે તે અવગાઢ રુચિ છે. અથવા સાધુ સમીપ રહેનારને સાધુના સૂત્રાનુસાર ઉપદેશથી જે શ્રદ્ધા થાય તે અવગાઢ રુચિ (ઉપદેશ રુચિ) છે.

તાત્પર્ય એ છે કે તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન સમ્પૂર્ણ જ ધર્મધ્યાનનું વિંગ છે.

નિનેશ્વરદેવ અને સાધુ મુનિરાજના ગુણોનું કથન કરવું, ભક્તિપૂર્વક તેમની પ્રસાદ અને સ્તુતિ કરવી, ગુરુ આદિનો વિનય કરવો, દાન દેવું, શ્રુત શીલ અને સંયમમાં અનુરાગ રાખવો તે ધર્મધ્યાનનાં ચિહ્ન છે. આથી ધર્મધ્યાન ઓળખાય છે.

—કાલ્પાંગ ૪, સૂત્ર ૧૪૭

—અભિધાન રાજેન્દ્રકાવ્ય ભાગ ૪, પ. ૧૧૧૭

૨૨૫-ધર્મધ્યાનરૂપી મહેલ પર ચઢવાનાં ચાર આલંબન

૧. વાચના,	૨. પૃચ્છના,
૩. પરિવર્તના,	૪. અનુપ્રેક્ષા.

૪. રૂપાતીત—રૂપ રહિત નિરંજન નિર્ભય મિદ્ધ ભગવાનનું આનંદન લઈ આત્માની એકતાનું ચિંતન કરવું તે રૂપાતીત ધ્યાન છે

—જ્ઞાનાલંકર

—યોગશાસ્ત્ર

—સંતોષકોમુદી ભા. ૨

૨૨૮-શુદ્ધ ધ્યાનના ચાર ભેદ

- ૧ પૃથક્ત્વ વિતર્ક સચિચારી, ૨ એકત્વ વિતર્ક અવિચારી,
૩ સુક્ષ્મ ક્રિયા અનિવર્તી, ૪ સમુચ્છિન્ન ક્રિયા અપ્રતિપાતી

૧. પૃથક્ત્વ વિતર્ક સચિચારી—એક દ્રવ્ય વિષયક અનેક પર્યાયોના પૃથક્ પૃથક્ રૂપથી વિસ્તારપૂર્વક પૂર્વગત શ્રુતાનુમાર દ્રવ્યાર્થિક પર્યાયાર્થિક આદિ નયોથી ચિંતન કરવું તે પૃથક્ત્વ વિતર્ક સચિચારી ધ્યાન છે. આ ધ્યાન વિચાર સહિત હોય છે. વિચારનું સ્વરૂપ છે અર્થ, વ્યજન (શબ્દ) અને યોગોમા સંક્રમણ અર્થાત્ આ ધ્યાનમા અર્થથી શબ્દમા, શબ્દથી અર્થમા, શબ્દથી શબ્દમા અને અર્થથી અર્થમા એટલે એક યોગથી બીજા યોગમા સંક્રમણ થાય છે.

પૂર્વગત શ્રુત અનુમાર વિવિધ નયોથી પદાર્થોની પર્યાયોના ભિન્ન ભિન્ન રૂપથી ચિંતનરૂપ આ શુદ્ધ ધ્યાન પૂર્વધારીને થાય છે અને મરુદેવી માતાની માફક જે પૂર્વધર ન હોય તેને અર્થ, વ્યજન અને યોગોમા પરસ્પર સંક્રમણ રૂપ આ શુદ્ધ ધ્યાન હોય છે.

૨. એકત્વ વિતર્ક અવિચારી—પૂર્વગત શ્રુતનો આધાર લઈ ઉત્પાદ આદિ પર્યાયોના એકત્વ અર્થાત્ અબેદથી ઇર્ષ એક પદાર્થ અથવા પર્યાયનું સ્થિર ચિત્તથી ચિંતન કરવું તે એકત્વ વિતર્ક છે. આ ધ્યાનમા

અર્થ, વ્યંગન અને યોગોનું મંકમલ્લ થતું નથી. પવન વિનાના ગૃહમાં રહેલા દીપક માફક આ ધ્યાનમાં ચિત્ત વિશેષ રહિત અર્થાત્ સ્થિર રહે છે.

૩. સૂક્ષ્મ ક્રિયા અનિવર્તી—નિર્ગમ્ય પામ્યા પહેલાં કેવળા લગવાનું મન, વચન, યોગોનો નિરોધ કરી લે અને અર્થ કામ-યોગનો પ્રયત્ન નિરોધ કરી લે છે, તે વખતે કેવળીને કાંઈકી ઉશ્વાસ આદિ સૂક્ષ્મ ક્રિયા જ રહે છે. પરિણામો વિશેષ વધતાં જતાં હોવાથી ત્યાંથી કેવળી પાછા હટતા નથી. આ ત્રીજું સૂક્ષ્મ ક્રિયા અનિવર્તી શુક્લ ધ્યાન છે.

૪. સમુચ્છિન્ન ક્રિયા અપ્રતિપાતી—શૈલેશી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરેલ કેવળા બધા યોગોનો નિરોધ કરે છે. યોગોના નિરોધથી બધી ક્રિયાઓ નષ્ટ થઈ જાય છે. આ ધ્યાન હમેશાં જાતેલું રહે છે. તથા તેને સમુચ્છિન્ન અપ્રતિપાતી શુક્લ ધ્યાન કહે છે.

પૃથક્ત્વ વિતર્ક સંવિચારી શુક્લ ધ્યાન બધા યોગોમાં હોય છે. એકત્વ વિતર્ક અવિચારી શુક્લ ધ્યાન કોઈ એક જ યોગમાં હોય છે. સૂક્ષ્મ ક્રિયા અનિવર્તી શુક્લ ધ્યાન કેવળ કામયોગમાં હોય છે. ચોથું સમુચ્છિન્ન ક્રિયા અપ્રતિપાતી શુક્લ ધ્યાન આયોગીને જ હોય છે. છદ્મસ્થના મનને નિશ્ચલ કરે તેને ધ્યાન કહે છે, અને કેવળી કાયાને નિશ્ચલ કરે તેને ધ્યાન કહે છે.

—આવસ્થક અધ્ય ૪

—તૈન્ન્યકોમુદી ભા. ૨, સ્લોક ૨૧૧-૧૯

—કાશ્યાપ ૪, સૂત્ર ૨૪૧

૨૨૯-શુક્લ ધ્યાનનાં ચાર સિંગ

૧. અવ્યય,	૨. અસંમોહ,
૩. વિવેક,	૪. વ્યુત્સર્ગ.

શુક્લ ધ્યાની પરિપક્વ ઉપસર્ગોથી કરી ધ્યાનથી ચલિત થતા નથી તેથી તે અવ્યથ લિંગવાળા છે.

શુક્લ ધ્યાનીને સૂક્ષ્મ અત્યંત મહત્ત્વ વિધયોગી અથવા દેવાદિ કૃત માયામા સમ્બોધ થતો નથી તેથી તે અસમ્બોધ લિંગવાળા છે

શુક્લ ધ્યાની આત્માને દેહથી બિન્ન અને સર્વે મયોગોને આત્માથી બિન્ન સમજે છે તેથી તેઓ વિવેક નિંગવાળા છે.

શુક્લ ધ્યાની નિઃસંગ રૂપથી દેહ અને ઉપધિનો ત્યાગ કરે છે તેથી તેઓ વ્યુત્સર્ગ લિંગવાળા છે

—આવશ્યક અથ ૪

—કાણુાગ ૪, સૂત્ર ૨૪૭

૨૩૦-શુક્લ ધ્યાનનાં ચાર આલંબન

જિન મતમા પ્રધાન ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, મુક્તિ આ ચારે આલંબનોથી જીવ શુક્લ ધ્યાન પર ચડે છે

૧. ક્રોધ ન કરવો—ઉદયમા આવેલ ક્રોધને દબાવવો, આ પ્રમાણે ક્રોધનો ત્યાગ તે ક્ષમા છે

૨. માન ન કરવું—ઉદયમા આવેલ માનો વિરજ કરવું, આ પ્રમાણે માનો ત્યાગ તે માર્દવ છે

૩. માયા ન કરવી—ઉદયમા આવેલી માયાને વિરજ કરવી-રોકવી, આ પ્રમાણે માયાનો ત્યાગ તે આર્જવ (સરગતા) છે

૪. લોભ ન કરવો—ઉદયમા આવેન લોભને વિકળ કરવો,
આ પ્રમાણે લોભી ત્યાગ તે મુક્તિ (શૌચ નિર્લોભતા) છે

—કાણ્યા ૧૪ સુત્ર ૨૫૭

—આવશ્યક અધ્ય ૪

—ઉવવાઈ સુત્ર ૩૦

૨૩૧-શુદ્ધ ધ્યાનની ચાર ભાવના

૧ અનન્ત વર્તિતાનુપ્રેક્ષા,	૨ વિપરિણામાનુપ્રેક્ષા,
૩ અશુભાનુપ્રેક્ષા,	૪ અપામાનુપ્રેક્ષા

૧. અનન્ત વર્તિતાનુપ્રેક્ષા—ભવપરપરાની અનતતાની ભાવના કરવી, જેમકે આ આત્મા અનાદિકાળથી મસારમા પરિભ્રમણ કરી રહ્યો છે, સમુદ્ર જેવા આ સંસારને પાર કરવો તેને માટે હુકર યર્ધ પડ્યું છે, અને તે નરક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવ ગતિઓમાં ચિરતર એક પછી બીજામાં વિશ્રામ લીધા વિના પરિભ્રમણ કરે છે, એ ભાવના ભાવના તે અનન્ત વર્તિતાનુપ્રેક્ષા ભાવના છે

૨ વિપરિણામાનુપ્રેક્ષા—વસ્તુઓના વિપરિણામન પર વિચાર કરવો, જેમકે સર્વ સ્થાન અશાશ્વત છે, શુ અહીંના કે શુ દેવલોકના દેવ અને મનુષ્યોની સહિ અને સુખ પણ અમ્થાયી છે, આની ભાવના વિપરિણામાનુપ્રેક્ષા ભાવના છે

૩ અશુભાનુપ્રેક્ષા—મસારના અશુભ સ્વરૂપ પર વિચાર કરવો જેમકે આ સંસારને ધિક્કાર છે જેમા એક સુંદર રૂપવાળો અભિમાની પુરુષ મરીને પોતાના જ મૃત શરીરમા કીડા રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, ઇત્યાદિ ભાવના કરવી તે અશુભાનુપ્રેક્ષા છે

૨૩૫-વિક્ષેપણા વિનયના ચાર પ્રકાર

૧. જે પહેલાં ધર્મ મળ્યો ન હતો, અને સમ્યગ્ દર્શનનો લાભ જેને મળ્યો નથી તેને પ્રેમપૂર્વક સમ્યગ્ દર્શનરૂપ ધર્મ બતાવી સમ્યક્ત્વધારી બનાવવો.

૨. જે સમ્યક્ત્વધારી છે તેને સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્રધર્મની શિક્ષા આપી સદ્ધર્મી બનાવવો.

૩. જે ધર્મથી બ્રહ્મ થયેલ હોય તેને દરીથી ધર્મમાં ગ્રિયર કરવો.

૪. ચારિત્રધર્મની જેમ વૃદ્ધિ થાય તેવી પ્રવૃત્તિ કરવી, જેમકે એકાગ્રીય આહાર મદ્ય કુવો, અનેકાગ્રીય આહારનો ત્યાગ કરવો, એવી રીતે ચારિત્રધર્મની વૃદ્ધિ માટે હિતકારી, સુખકારી, ધૃત્યોક, પરબોધક સમર્થ, કલ્યાણકારી અને મોક્ષમાં લાઇ જનાર અનુશાન માટે તત્પર રહેવું.

—દશાશ્વ ૨૩૫, ૬૨૫ ૪

૨૩૭-વિનય પ્રતિપત્તિના ચાર પ્રકાર

૧. ઉપકરણોત્પાદનતા,
૨. સહાયતા,
૩. વર્ણ સંબલનતા (ચુલ્હાનુવાદકતા),
૪. ભાર પ્રત્યવરોહણતા.

ચુલ્હાનુવાદકતા ઉપરોક્ત ચાર પ્રકારની વિનય પ્રતિપત્તિ છે.

—દશાશુત સંક્રમ, દશા ૪

૨૩૮-અનુત્પન્ન ઉપકરણોત્પાદન વિનયના ચાર પ્રકાર

અનુત્પન્ન અર્થાત્ આપાત આવસ્યક ઉપકરણોને મન્ય પ્રકારે—

(૧) એપણા-શુદ્ધિથી પ્રાપ્ત કરવા.

(૨) જૂનાં ઉપકરણોની યથોચિત રક્ષા કરવી, જર્ણુ વસ્ત્રોને સીવવાં, સુરક્ષિત રથાને રાખવા આદિ.

(૩) દેશાન્તરથી આવેલ અથવા સમીપસ્ય સ્વધર્મી અલ્પ ઉપધિ-વાળા હોય તો તેને ઉપધિ દઈ તેની સહાયતા કરવી.

(૪) યથાવિધિ આહાર-પાણી અને વસ્ત્રાદિના વિભાગ કરવા, ગ્હાન, રોગી આદિ સાધુઓ માટે તેને યોગ્ય વસ્ત્રાદિની ગોઠવણ કરવી.

—દશાશુત સંક્રમ, દશા ૪

૨૩૯-સહાયતા વિનયના ચાર પ્રકાર

૧. અનુકૂળ અને હિતવચન બોલવું, ગુરુ-આત્માને આદરપૂર્વક સામગી વિનય સહિત અંગીકાર કરવી.

૨. કાપાથી ગુરુની અનુકૂળતાપૂર્વક સેવા કરવી.

એટલે કે હાસ્ય માટે, દેવને લઇને પરીક્ષા કરવા અથવા વિમાત્રા અર્થાત્ કાર્ષક હાસ્ય, કાર્ષક દેવ ને કાર્ષક પરીક્ષા માટે દેવો ઉપમર્ગ આપે છે, અથવા હાસ્યથી આરમ્ભ કરી દેવથી ઉપમર્ગ આપે છે, વગેરે

—હાણાગ ૪, સૂત્ર ૩૧૧

—સુશ્વમહાગ સુતરકથ ૧, અધ ૩

૨૪૪-મનુષ્ય સંબંધી ચાર ઉપસર્ગ

૧ હાસ્ય, ૨ પ્રદેષ, ૩ પરીક્ષા, ૪ કુશીન પ્રતિસેવના

—હાણાગ ૪, સૂત્ર ૩૧૧

—સુશ્વમહાગ સુતરકથ ૧, અધ ૩

૨૪૫-તિર્થંચ સંબંધી ચાર ઉપસર્ગ

તિર્થંચ ચાર કારણોથી ઉપસર્ગ આપે છે -

૧ બપથી, ૨. પ્રદેષથી, ૩ આહાર માટે,

૪ પોતાના અને સંતાનના રહેવાના સ્થાનની રક્ષા માટે.

—હાણાગ ૪, સૂત્ર ૩૧૧

—સુશ્વમહાગ સૂત્ર, સુતરકથ ૧, અધ ૩

૨૪૬-આત્મસંવેદનીય ઉપસર્ગના ચાર પ્રકાર

પોતાના જ કારણથી યનાર ઉપસર્ગ આત્મસંવેદનીય છે તેના ચાર ભેદ -

૧ ઘટન, ૨ પ્રપતન,

૩ સ્તમ્ભન, ૪ ખલેપણ

૧. ઘટ્ટન—પોતાનું અંગ એટલે કે આંગળી આદિના ઘસાવાથી થતો ઘટ્ટન ઉપસર્ગ છે. આંગળીમાં ધૂળ પડે, આંગળી હાથથી ચોળવાથી આંગળી દુઃખવા આવે વગેરે.

૨. પ્રપતન—થતના વગર ચાવવાથી પડી જતાં લાઘી નવ વગેરે.

૩. રતગ્ધન—હાથ પગ વગેરે અવયવો રૂબ થઈ જવાં.

૪. શ્લેષ્મ—આંગળી વગેરે અવયવો ચોંટી જવાં. વાત, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાત(વાત, પિત્ત, કફના સંયોગ)થી થતો ઉપસર્ગ શ્લેષ્મ ઉપસર્ગ છે.

—શાસ્ત્રમાં ૪, સૂત્ર ૩૧૧

સૂચ્યમાં ૩૨, કુતરકંઠ ૧, અધ. ૩

૨૪૭-હોય ચાર

૧. અતિક્રમ,	૨. વ્યતિક્રમ,
૩. અતિચાર,	૪. અનાચાર.

૧. અતિક્રમ—લીધેલા વસ્તુ પચ્ચક્ષ્માણ્ય કે પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરવાનો સંકલ્પ કરવો, અથવા ભંગ કરવાના સંકલ્પ કે કાર્યને અનુમોદન આપવું તે અતિક્રમ છે.

૨. વ્યતિક્રમ—વસ્તુભંગ કરવા ઉચિત થવું તે વ્યતિક્રમ.

૩. અતિચાર—વસ્તુ અથવા પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરવા માટે સામગ્રી એકત્રિત કરવી અને એક દેશથી વસ્તુ અને પ્રતિજ્ઞા ખંડિત કરવાં તે અતિચાર.

૪. અનાચાર—સર્વથા વ્રતનો ભંગ કરવો તે અનાચાર છે
આધાકર્મી આહારની અપેક્ષાએ અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ, અતિચાર,
અનાચારનું ગ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે —

માધુનો અનુરાગી કેઈ આવક આધાકર્મી આહાર તૈયાર કરી
સાધુને નિમત્રણ કરે છે તે નિમત્રણ ગ્રીહારી આહાર લેવા માટે
છીંદણ, પાત્ર લઈ ગુરુ પાસે આજ્ઞાદિ લેવા આવવું ત્યાં સુધી અતિ
ક્રમ હોય છે આધાકર્મી આહાર મદ્ય કરવા ઉપાશ્રયની બદાગ નીકળ
વાથી માઠી ધરમા પ્રવેશ કરવો, આહાર લેવા માટે ઝોળી ખોનવી
અને પાના દેલાવવા સુધી વ્યતિક્રમ હોય છે આહાર લઈ પુનઃ ઉપા
શ્રમા આવવું, ગુરુ સમક્ષ આલોચના કરવો અને ખાવાની નૈવારી
કરવા સુધી અતિચાર હોય છે ખાવાથી અનાચાર હોય લાગે છે
—પિન્ડ નિર્ધુક્તિ

અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ, અતિચાર, અનાચારમા ઉત્તરોત્તર દોષની
અધિકતા છે, અને એકથી બીજાનું પ્રાપચિત્ત વધારે છે

મૂળ ગુણોમા અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ અને અતિચારથી ચારિત્રમા
મનિનતા આવે ■ અને તેની આલોચના, પ્રતિક્રમણ આદિથી શુદ્ધિ
થઈ જાય છે અનાચારથી મૂળ ગુણ સર્વથા ભંગ થઈ જાય છે, અને
તેથી ફરીથી મદ્ય કરવા એઈએ ઉત્તર ગુણોમા અતિક્રમાદિ ચારેથી
ચારિત્રની મનિનતા આવે છે પરંતુ વ્રતભંગ થતો નથી

—ધર્મસમદ અધિકાર ૩

૨૪૮-પ્રાપચિત્ત ચાર

મયિત પાપનુ છેદન કરવું તે પ્રાપચિત્ત અર્ચીવ અપરાધ મલિન
ચિત્તને શુદ્ધ કરવા માટેનું કૃત્ય તે પ્રાપચિત્ત તે ચાર પ્રકારે છે —

૧. જ્ઞાન પ્રાપ્તિ, ૨. દર્શન પ્રાપ્તિ,
૩. ચારિત્ર પ્રાપ્તિ, ૪. વ્યક્ત કૃત્ય પ્રાપ્તિ

જ્ઞાન પ્રાપ્તિ—પાપનું હેદન કરનાર અને ચિત્તને શુદ્ધ કરનાર હોવાથી જ્ઞાન પોતે જ પ્રાપ્તિ રૂપ છે. તેથી તેને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કહે છે. અથવા જ્ઞાનના અતિચારોની શુદ્ધિ માટે આશ્રયના આદિ પ્રાપ્તિ બતાવેલ છે તે જ્ઞાન પ્રાપ્તિ છે. એ પ્રમાણે દર્શન અને ચારિત્ર પ્રાપ્તિનું સ્વરૂપ પણ સમજવું.

વ્યક્ત કૃત્ય પ્રાપ્તિ—ગીતાર્થ મુનિ નાના મોટાનો વિચાર કરી ને કાંઈ કરે છે, તે બધું પાપ વિરોધક છે. તેથી વ્યક્ત અર્થાત ગીતાર્થનું ને કૃત્ય છે તે વ્યક્ત કૃત્ય પ્રાપ્તિ છે

—કાણ્ય ૪, સૂત્ર ૨૧૩

૨૪૯-પ્રાપ્તિના અન્ય પ્રકારે ચાર લેઈ

૧. પ્રતિસેવના પ્રાપ્તિ, ૨. સંયોજના પ્રાપ્તિ,
૩. આરોપણ પ્રાપ્તિ, ૪. પરિકુંચના પ્રાપ્તિ

પ્રતિસેવના પ્રાપ્તિ—અકૃત્યનું સેવન કરવું તે પ્રતિસેવના. તેનું ને પ્રાપ્તિ તે પ્રતિસેવના પ્રાપ્તિ છે.

સંયોજના પ્રાપ્તિ—એકગતીય અતિચારોનું મળી જવું તે સંયોજના જેમકે કાંઈ સાધુ સખાતર પિન્ડ લાવ્યા, તે પણ બીના હાથથી અને સામે લાવેલ, અને વળી તે આધાકર્મી. આ પ્રમાણે ગતીય બધા કોયો બેળા થયા તેનું પ્રાપ્તિ તે સંયોજના પ્રાપ્તિ.

આરોપણા પ્રાયશ્ચિત્ત—એક અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા માદ પુનઃ પુનઃ તે અપરાધનું સેવન કરવાથી વિગતીય દોષોના પ્રાયશ્ચિત્તનું આરોપણ કરવું તે આરોપણા પ્રાયશ્ચિત્ત છે જેમકે એક અપરાધ માટે પાંચ દિવસનું પ્રાયશ્ચિત્ત આવ્યું ફરીથી તે દોષનું સેવન કરવાથી દસ દિવસનું અને ત્યાગ બાદ ફરીથી કરવાથી પદર દિવસનું એ પ્રમાણે છ માસ સુધીનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપવું ■ માસથી અધિક તાનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં આવતું નથી

પરિકુચના પ્રાયશ્ચિત્ત—દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવની અપેક્ષાએ અપરાધને છુપાવવો અથવા તેને બીજું રૂપ આપવું તે પરિકુચના છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત તે પરિકુચના પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય છે

—કાણ્યાય ૪ સુત્ર ૨૧૩

૨૫૦-ચાર ભાવના

- ૧ મૈત્રી ભાવના, ૨ પ્રમોદ ભાવના,
- ૩ કરુણા-ભાવના, ૪ માધ્યમ્ય ભાવન

મૈત્રીભાવના—વિશ્વના સમસ્ત પ્રાણીઓ તરફ મિત્ર જેવો વ્યવહાર કરવો, વૈરભાવો મર્યાદા ત્યાગ કરવો તે મૈત્રી ભાવના છે વૈરભાવ દુષ્ટ ચિંતા અને બંધનું સ્થાન છે તે રાગદ્વેષને વધારે છે અને ચિંતાને વિક્ષિપ્ત રાખે છે તેથી વિપરીત મૈત્રી ભાવ ચિંતા ઓ બંધને નષ્ટ કરી અર્પૂર્ણ શાન્તિ અને સુખને દેનાર છે મૈત્રી-ભાવથી મન સદા સ્વસ્થ ઓ પ્રમન્ન રહે છે

જગતના સર્વે પ્રાણીઓ માથે મારા માનાપિતા બાર્હ, પુત્ર, ઓ આદિના મનધો યર્ધ ચૂક્યા છે તે વાતનું સ્મરણ કરી મૈત્રી

ભાવને પુષ્ટિ આપવી જોઈએ. અપકારીઓ સાથે પણ એમ વિચારી
 મૈત્રી-ભાવના રાખવી કે જોકે ધરનાં માણસો ખરાબ પણ છે તો
 પણ તેઓ મારાં જ રહે છે અને હું નિરંતર સદ્ભાવના સાથે તેમના
 હિતસાધનમાં તત્પર રહું છું. વિશ્વનાં પ્રાણી પણ મારા ધરવાળાં
 જની ચૂક્યાં છે અને ભવિષ્યમાં જની પણ શકે છે. તેથી તેમની સાથે
 પણ મારો તો મૈત્રી-ભાવથી વ્યવહાર થવો જોઈએ. ખરેખર નથી
 કે હું આ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતો કરતો કેટલી વાર વિશ્વનાં
 પ્રાણીઓનો ઉપદેશ થયો હોઈશ! તેથી તે ઉપકારીઓ સાથે મૈત્રી-
 ભાવ રાખવો તે મારી ફરજ છે. જે વર્તમાનમાં તેઓ મને હાનિ
 પહોંચાડતા હોય તો પણ મારે તો પૂર્વ ઉપકારોનું સ્મરણ કરી મારા
 કર્તવ્યનું પાલન કરવું જોઈએ. પોતાના હળાહળ વિષથી મુક્ત હોય
 મારતા ચડકોશિક નાગનો પણ ઉદ્ધાર કરનાર ભગવાન શ્રી મહાવીર
 સ્વામીની જગત્પા ઉદ્ધારની ભાવનાનું સદા ધ્યાન રાખવું જોઈએ.
 જે મારી તરફથી કોઈનું અહિંસા થાય ત્યાં પ્રતિકૂળ વ્યવહાર થાય
 તો મારે તેની તત્કાળ શુદ્ધ ભાવથી ક્ષમા માગવી જોઈએ. તેથી
 પારસ્પરિક બેદ નહિ થઈ જાય છે. આથી સામો માણસ આપણા
 અહિંસાને પ્રયત્ન કરતો નથી, અને આપણું ચિત્ત પણ શુદ્ધ થઈ જાય
 છે, અને તેની તરફથી હાનિ થવાની શંકા દૂર થાય છે.

■ મૈત્રીભાવ મનુષ્યનો સ્વાભાવિક ગુણ છે. વૈર કરવું તે પશુતા
 છે. મૈત્રીભાવનો પૂર્ણ વિકાસ થતાં સમીપસ્થ પ્રાણી પણ પારસ્પરિક
 વૈરભાવ બૂઝી જાય છે. તો શત્રુમાંથી મિત્ર જની જવું તે તો સાધા-
 રણ વાત છે. મૈત્રી-ભાવનાના વિકાસ માટે ચિત્તને નિર્મળ બનાવવું
 જોઈએ. ધરનાં માણસોથી મૈત્રીભાવનો પ્રારંભ થાય છે, અને તે
 વધતાં વધતાં સંપૂર્ણ જગત્માં આ ભાવના પ્રસરી જાય છે, ત્યારે
 વિશ્વમાં આપણા આત્માનો કોઈ શત્રુ રહેતો નથી. આ કોટિએ

પદોચ્ચના આત્મા પૂર્ણ શાન્તિનો અનુભવ કરે છે તેથી હમેશા
આ બાવળમાં દર્શાવેલ રહી પૈરભાવો જૂનવા નોએ આપણ
આત્માની માફક જમતુ ॥ મર્વે પ્રાણીઓ પણ કુખથી મુક્ત થએ
તાત્પર્ય કે જે વાત આણે આપણા આત્મા માટે ઇચ્છીએ તે વિષય
મર્વે પ્રાણીઓ માટે પણ ઇચ્છી વિષય ॥ મર્વે પ્રાણીઓ ગિય
જ દેખાય, એ જ મેત્રીભાવના છે

પ્રમેદ-આવના—અધિક ગુણમંપલ મહા પુરોને નો
અને તેમના માન, પૂલ મલકાવ આદિ જોઈને હર્ષિત થવું તે પ્રમેદ
ભાવના ચિરકાળના અગુણ મરકારોથી આ મ. ઇર્ષાથી બની મુ
છે, તેથી બીજાની ઉન્નતિ જોઈને સંકોચ નથી પરન્તુ ઇર્ષા મદા કુર્ષુ
છે તેથી જીવ બીજાનું પતન જોઈ પ્રમન થવા ઇચ્છે છે પણ તેના
ઇચ્છવા માનથી મોઢનું પતન થતું નથી પરન્તુ આ ગર્ભિન ભાવના
તેના સ્વામીને જ મલિન બનાવી તેનું પતન કરાવે છે, અને સદ
ગુણોને હરી લે છે ઇર્ષાથી આત્મા સર્વને પોતાથી હરેક જામનમાં નીચો
જોવા ઇચ્છા કરે છે પરન્તુ આ સંભવિત નથી ફળ તે હમેશા
ઇર્ષાની આગથી બચા કરે છે, આ જોનાના આશ્ચર્ય આ ગુણોના
નાશ કરે છે જે આપણે એમ ઇચ્છીએ કે આપણી સપતિમાં
સર્વે હર્ષિત થાય, આપણી ઉન્નતિથી બધા પ્રમન રહે આપણા
ગુણો માટે બધાને પ્રેમ હોય તો આ ઇચ્છા ત્યારે પૂર્ણ થઈ શકે ત્યારે
ઇર્ષા છોડી બીજાના ગુણો માટે આપણને પ્રેમ થાય, તેમની ઉન્નતિથી
આપણામાં પ્રમનતા આવે આથી એ લાભ થશે કે આપણી પ્રે
મોઢ ઇર્ષા કરશે નહિ અને જે પ્રમન ગુણોથી આપણે પ્રમન દુઃખ
તે ગુણ આપણી પણ પ્રાપ્ત થાય તેથી હમેશા ગુણવાન પુરુષ-
જોવા કે અહિં ભગવાન સાધુ મહારાજ આદિનો ગુણાનુવાદ કરવો
આવક વર્ગમાં દાની, પદોચ્ચારી આદિનો ગુણાનુવાદ કરવો તેમના

ગુણો પર પ્રમન્નના પ્રગટ કરી, તેમની ઉન્નતિથી દર્શિત થવું, તેમની પ્રશ્નના સાંભળી પ્રબોધ વ્યક્ત કરવો એ પ્રબોધ-ભાવના છે.

કરુણા-ભાવના—શારીરિક અને માનસિક દુઃખોથી દુઃખિત પ્રાણીઓનાં દુઃખને દૂર કરવાની હઠગા રાખવી તે કરુણા-ભાવના છે. દીન, અપંગ, રોગી, નિર્મળ મનુષ્યોની સેવા કરવી, જદ્, વિધવા અને અનાથ બાળકોને સહાયતા આપવી, અતિદૃષ્ટિ, અનાદૃષ્ટિ આદિ દુર્ભિક્ષ વખતે અન્ન-મળ વિના દુઃખી યતાં મનુષ્યો માટે ખાવા-પીવાની વ્યવસ્થા કરવી, ધરજાર વિનાનાને શરણ આપવું. મદ્યમારી આદિના સમયે ઓપધિ પકોંઆડવી. ન્વજનોથી વિરોધ પામેલાને જોગ મેળની આપવો, બચ્ચીત પ્રાણીઓના ભયને દૂર કરાવવો, જદ્ અને રોગી પશુઓની સેવા કરવી, યથાશક્તિ પ્રાણીઓનાં દુઃખ દૂર કરવાં તે સમર્થ માનવોનું કર્તવ્ય છે. ધન તથા શારીરિક અને માનસિક જગ દોહું ત્યારે સાર્યક છે કે ન્યારે તે ઉપરોક્ત જીવોના ઉદ્ધાર માટે લગાવવામાં આવે. સંસારમાં જે સુખ-અશ્વયં દેખાય છે તે બધું આ કરુણાજનિત પુણ્યના ફળસ્વરૂપ છે. ભવિષ્યમાં તેની પ્રાપ્તિ પુણ્યના જગ ઉપર જ આવડે છે. જે કોઈ પૂર્વપુણ્યના બલે તપજગ, ધનજગ અને મનોજગ મેળી તેનો ઉપયોગ ખીજનાં દુઃખ દૂર કરવામાં ન કરે તેઓ ભવિષ્યમાં મળના મુખેને પોતાના જઢાથે રોકે છે.

કરુણા-દયાભાવ જૈન દર્શનમાં સમ્યક્ દર્શનનું ત્રણું માનવામાં આવે છે. ઇતર ધર્મોમાં પણ તેને ધર્મસ્વ જદાનું મૂળ જતાન્યુ છે. દયા વિના ધર્મોમાં અર્થભવ છે. તેથી ધર્મોમાં અને સુખાર્થો સમર્થ આત્માઓએ યથાશક્તિ દુઃખી પ્રાણીઓનાં દુઃખો દૂર કરવાં જોઈએ અમર્થ માણ્યોએ પણ દુઃખ દૂર કરવાની ભાવના તો આવસ્થ રાખવી જ જોઈએ. પ્રમંજ મળતાં તેને ક્રિયાત્મક રૂપ આપવું

જોઈએ. આ પ્રમાણે ધનહીન, દુ:ખી, બપભીન આત્માઓના દુ:ખને દૂર કરવાની શુદ્ધિ તે કરણ-ભાવના છે.

માધ્યસ્થ-ભાવના—મનોરુ અને અમનોરુ પદાર્થ અને ધૃષ્ટ અને અનિષ્ટ માનવોના સરાગ વિયોગમા રાગદ્વેષ ન કરવો તે માધ્યસ્થ ભાવના છે. આ ભાવના આત્માને પૂર્ણ શક્તિ આપે છે. માધ્યસ્થ ભાવથી ભાવિત આત્મા પર લના ખૂરાની કોઈ અમર બગબર તે પ્રમાણે ન પડે. જે પ્રમાણે દર્પણ પર પ્રતિબિમ્બિત પદાર્થોની અસર થતી નથી. અર્થાત્ જેમ દર્પણ પહોંડતું પ્રતિબિમ્બ મલક્યું કરી પહોંડના બારથી દબાતું નથી, અથવા સમુદ્રનું પ્રતિબિમ્બ મલક્યું કરી બીજાતું નથી, તેવી રીતે નાગદ્વેષનો ત્યાગ કરી માધ્યસ્થ-ભાવનાનું બીજાતું નથી, તેવી રીતે નાગદ્વેષનો ત્યાગ કરી માધ્યસ્થ-ભાવનાનું અવલંબન લેનાર આત્મા સારા-નરસા પદાર્થ અને મયોગોને કર્મનો જેવ સમજી મમભાવથી તેનો સામનો કરે છે, પરંતુ તેનાથી પોતાના આત્મભાવને અચળ બનવા દેતો નથી. સસારના બધા પદાર્થો નશ્વર છે, મયોગ અચ્ચાથી છે, મનુષ્ય પણ સારાનો નરમો અને નરમાનો મારો બો છે, તો પત્રી રાગ દ્વેષનું પાત્ર છે જ કયા ?

ખીજી વાત એ છે કે ધૃષ્ટ અનિષ્ટ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ, મયોગ, વિયોગ આદિ શુભાશુભ કર્મજનિત છે, તે તો નિયત કાળ સુધી રહેશે અને નહેશે જ. ગાગ કરવાથી કોઈ પદાર્થ આપણી સાથે હમેશા રહેવાનો નથી, કે દ્વેષ કરવાથી કોઈ પદાર્થનો આપણાથી વિયોગ થઈ જતો નથી. જે આત્મા અશુભ દબાતો નથી તો તેણે અશુભ કર્મ કરવું ન હતું. અશુભ કર્મ કરી તેના અશુભ ફળને રોકવાની શક્તિ પ્રાણીઓમા નથી. જીવ ઉપર મર્યા રાખી તેની તીખાચથી મુક્ત રહેવા ધૃષ્ટવુ તે અશાનના છે. શુભાશુભ કર્મજનિત ધૃષ્ટ-અનિષ્ટ પદાર્થના વિયોગ અને સંયોગમા રાગ દ્વેષનો ત્યાગ કરવો (વિપેક્ષા ભાવ રાખવો) તે માધ્યસ્થ-ભાવના છે.

જગતનાં જે પ્રાણી વિપરીત વૃત્તિવાળાં છે તેમને સુધારવા યત્ન કરવો તે માનવકર્તવ્ય છે. એમ કરવાથી આપણે તેને જ સુધારતા નથી, પણ તેના કુમાર્ભગામી થવાથી ઉત્પન્ન થયેલ અવ્યવસ્થા અને આપણા સાથીઓની અસુવિધાઓને દૂર કરીએ છીએ. તેથી પ્રત્યેક મનુષ્યે સદનશીલ થવું જોઈએ. કુમાર્ભગામી પુરુષ અમારી સુધાર-લાવવાને વિપરીતરૂપે જોઈ આપણને બહાનૂલ કહી શકે છે, હાનિ પહોંચાડવાનો યત્ન પણ કરી શકે છે. તે વખતે સદનશીલતા ધારણ કરવી તે સુધારકનું કર્તવ્ય છે. આ સદનશીલતામાં કમજોરી નહિ, પણ આત્મ-બળનો પ્રકાશ જગાડે છે. આવે સમયે એવું વિચારી સુધારકની સુધાર-લાવના વધારે મજબૂત થાય છે કે જ્યારે તે પોતાના ખરાબ સ્વભાવને છોડતો નથી તો હું મારો સારો સ્વભાવ કેમ છોડું? જે સુધારક સદનશીલ નહિ હોય તો તેનું પોતાના ઉદ્દેશથી પતન થવાનું. પાપથી ધૂણા કરવી જોઈએ, પાપીથી નહિ. તેથી ધૂણા ચોખ્ખા પાપને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, પરન્તુ પાપીને કાઢી રીતે કષ્ટ પહોંચાડવું ન જોઈએ. એમાં કપાંની શુદ્ધિ તેને શાડી નાખવાથી થતી નથી, પરન્તુ પાપી દ્વારા કેમજ કરવાથી થાય છે. આ પ્રમાણે પાપીને કેમજ ઉપાયથી સુધારવો જોઈએ, મજબૂત ઉપાયથી નહિ પરન્તુ સખ્ત અને કઠોર ઉપાય લેવા પણ પડે તો તે કઠોરતા જાણ હોવી જોઈએ. અંતરમાં તો કેમજતા જ રહેતી જોઈએ. આ પ્રમાણે વિપરીત વૃત્તિ-વાળા પતિત આત્માઓને સુધારવા યત્ન કરવો જોઈએ. જે તેમા સફળતા પ્રાપ્ત ન થાય તો તેના આત્માના અશુભ કર્મોની પ્રબળતા સમજી ઉદાસીનતા ધારણ કરવી જોઈએ. એ જ માધ્યમ-લાવના છે.

—ભાવનાશીલક

—હંતવ્યકોમુદી જા. ૨, ૧૯૧૬ ૩૫-૫૫

૨૫૧-અંધની વ્યાખ્યા અને તેના ભેદ

જેવી રીતે કાંઈ વ્યક્તિ પોતાના શરીર ઉપર તેન લગાવી ધૂળમાં આળોટે તો ધૂળ તેના શરીરને ચોગી જાય છે, તે પ્રમાણે મિથ્યાત્વ, હયાય, યોગ આદિથી જીવના પ્રદેશોમાં બ્યારે હસ્યન મને છે ત્યારે જે આકાશમાં આત્માના પ્રદેશ રહેના હોય ત્યાં ॥ અનત અનત કર્મ યોગ્ય પુણ્યગણપરગણ્ય જીવના એકએક પ્રદેશ સાથે બધાર્થ જાય છે કર્મ અને આત્મા આ પ્રમાણે મળી જાય છે જેમ દૂધ અને પાણી, અગ્નિ અને સોહ પિંડ પરસ્પર એક થઈ મળી જાય છે, તેવી રીતે આત્માનો કર્મો સાથેનો આ સંબંધ થાય છે, તે જન્મ કહેવાય છે

તેના ચાર ભેદ—

૧ પ્રકૃતિગધ,	૨ સ્થિતિગધ,
૩ અનુભાગગધ,	૪ પ્રદેશગધ

પ્રકૃતિગધ—જીવે ગ્રહણ કરેલા કર્મ પુણ્યગોમાં જુદા જુદા સ્વભાવોનું અર્થાત્ શક્તિઓનું પેદા થવું તે પ્રકૃતિગધ કહેવાય

સ્થિતિગધ—જીવે ગ્રહણ કરેલા કર્મ પુણ્યગો આમુક વખત સુધી પોતાના સ્વભાવો ત્યાં ન ઠગી જીવ માથે જ રહે તે કાળ મર્યાદાને સ્થિતિગધ કહે છે

અનુભાગગધ—આગે અનુભાગગધ અથવા અનુભવ ૧૫ પથ્ય કહે છે જીવે ગ્રહણ કરેના કર્મ પુણ્યગોમાં તરતજ ભાવ અર્થાત્ ફળ આપવાની ન્યૂનાધિક શક્તિ હોવી તે અનુભાગગધ કહેવાય છે

પ્રદેશગધ—જીવની સાથે ન્યૂનાધિક પરમાણુવાળા કર્મ રકષોનો મં ૧૫ થવો તે પ્રદેશગધ કહેવાય છે

—કાણ્યામ ૪ સૂત્ર ૨૬૧
—કર્મમ-૫ ભાગ ૧

૨૫૨-ચારે ય બંધ સમભવવા મોદકનું દૃષ્ટાંત

મૂંઠ, પીપર, તીખાં પ્રમુખ પદાર્થ નાખી મોદક ગનાબો હોય તો તે વાયુનો નાશ કરે છે. એવી રીતે પિત્તનાશક પદાર્થોથી બનેલ મોદક પિત્તનો, તેમજ કફનાશક પદાર્થોથી બનેલ મોદક કફનો નાશ કરે છે, તે તેનો સ્વભાવ જાણ્યો. તેવી રીતે આત્માથી ગ્રહણ કરાએલ કર્મપુદ્ગલોમાંથી કોઈમાં જ્ઞાન યુક્તને આગ્રહાદાન કરવાની શક્તિ પેદા થાય છે, કોઈમાં દર્શન યુક્તપાત કરવાની, તો કોઈમાં આત્માની અનંત શક્તિનો ધાન કરવાની. આ પ્રમાણે બિલ્લબિલ્લ કર્મપુદ્ગલોમાં બિલ્લબિલ્લ પ્રકારની પ્રકૃતિઓના બંધને પ્રકૃતિબંધ કહે છે.

જેમ તે જ મોદક પક્ષ, માસ, બે માસ પોતાના સ્વભાવમાં રહે છે ત્યાર જાદ વિકૃત ઘર્ષ જાય છે, તે પ્રમાણે કર્મોની પણ કાળગતિ હોય છે, જેને સ્થિતિબંધ કહે છે. સ્થિતિ પૂર્ણ થતાં કર્મ આત્માથી જુદાં પડી જાય છે.

કોઈ મોદક રસમાં અધિક મધુર હોય તો કોઈ થોડો કોઈ રસમાં અધિક કટવો હોય તો કોઈ થોડો. જે પ્રમાણે મોદકમાં રસોની ન્યૂનાધિકતા હોય છે તે પ્રમાણે કોઈ કર્મલોમાં શુભ રમ અધિક અને કોઈમાં થોડો. કોઈ કર્મલોમાં અશુભ રસ અધિક અને કોઈમાં થોડો. આ પ્રમાણે કર્મોમાં તીવ્ર, તીવ્રતર, તીવ્રતમ, મન્દ, મન્દતર, મન્દતમ શુભાશુભ રસોનો બંધ હોવો તે રસગ્રહ છે. તેને અતુલાગ-બંધ કહે છે.

કોઈ મોદક પરિમાણમાં બે તોલાનો, કોઈ પાંચ તોલા અને કોઈ પાંચરનો હોય છે. આ પ્રમાણે લિન્નલિન્ન કર્મલોમાં પરમાત્મ-ઓની સંખ્યા ન્યૂનાધિક હોવી તે પ્રદેશબંધ કહેવાય છે.

એટલું વધારે જાણવું જરૂરી છે કે જીવ મજ્જાત, અર્મજ્જાત અને અનત પગ્માણુઓથી બનેલ કાર્માણુ રક્તધોને ગ્રહણ કરતો નથી પરંતુ અનન્તાનન્ત પરમાણુવાળા મધને ગ્રહણ કરે છે.

—કાણ્યાન ૪, સૂત્ર ૨૬૫

—કર્મમન્થ ભાગ ૧૬૧

૨૫૩-ઉપક્રમની વ્યાખ્યા અને ભેદ

ઉપક્રમનો અર્થ આરભ છે. વસ્તુ-પરિકર્મ અને વસ્તુવિનાશને પણ ઉપક્રમ કહે છે. ઉપક્રમના ચાર ભેદ —

- ૧ બધનોપક્રમ, ૨ ઉદીરણોપક્રમ,
- ૩ ઉપશમનોપક્રમ, ૪ વિપરિણામનોપક્રમ

બધનોપક્રમ—કર્મપુદ્ગલ અને જીવના પરસ્પર સંબંધ થવાને બધન કહે છે તેના આરભને બધનોપક્રમ કહે છે અથવા અભ્યવસ્થિત અવસ્થામાં રહેલા કર્મોને આત્મા સાથે સંબંધિત અવસ્થાવાળા બનાવવા તે બધનોપક્રમ છે

ઉદીરણોપક્રમ—વિપાક અર્થાત્ ફળ દેવાનો સમય ન હોવા છતાં કર્મોના ફળ ભોગવવા માટે પ્રયત્નવિશેષથી તેને ઉદય અવસ્થામાં પ્રવેશ કરાવવો તે ઉદીરણ છે. ઉદીરણના આરભને ઉદીરણોપક્રમ કહે છે.

ઉપશમનોપક્રમ—કર્મ ઉદય, ઉદીરણ, નિધત્તકરણ અને નિકાચના કચ્છને યોગ્ય બની જાય એ પ્રમાણે તેમને રથાપવા તે ઉપશમન છે તેનો આરભ ઉપશમનોપક્રમ કહેવાય છે આમાં આવર્તન, ઉદ્વર્તન અને સંક્રમણ એ ત્રણ કરણ હોય છે

વિપરિણામનોપક્રમ—સત્તા, ઉદય, ક્ષય, ક્ષયોપશમ, ઉદ્વર્તના, અપવર્તના આદિ દ્વારા કર્મોનાં પરિણામને બદલી નાખવાં તે વિપરિણામનોપક્રમ છે. અથવા ગિરિ નદી પાણીથી ભાષક સ્વાભાવિક રૂપથી અથવા દ્રવ્ય, દેવ, કાળ, સાધ આદિથી અથવા કરણવિરોધી કર્મોનું એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થામાં બદલાઈ જવું તે વિપરિણામના છે. તેનો ઉપક્રમ (આરંભ) વિપરિણામનોપક્રમ છે.

—કાણ્યાંક ૪, સૂત્ર ૨૯૬

૨૫૪-સંક્રમ (સંક્રમણ)

જ્ય ને ને પ્રકૃતિ બાંધે છે તેના વિપાકમાં વીર્યવિરોધથી અન્ય પ્રકૃતિનાં દળો(કર્મપુદ્ગલો)ને પરિણત કરવા તે સંક્રમ કહેવાય છે.

—કાણ્યાંક ૪, સૂત્ર ૨૯૬

ને વીર્યવિરોધથી કર્મ એક સ્વરૂપને છોડી બીજા સમ્બંધી સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે તે વીર્યવિરોધનું નામ સંક્રમણ છે. આ પ્રમાણે એક કર્મ-પ્રકૃતિનું બીજા સમ્બંધી કર્મ-પ્રકૃતિરૂપ બની જવું તે પણ સંક્રમણ છે. જેમકે મતિ યાનાવરણીયનું શ્રુત યાનાવરણીય અથવા શ્રુત યાનાવરણીયનું મતિ યાનાવરણીય કર્મરૂપમાં બદલાઈ જવું તે પણ કર્મ-પ્રકૃતિઓ યાનાવરણીય કર્મનો બેદ છોવાથી પરસ્પર સમ્બંધી છે.

—કર્મમંથ ભાગ-૨

તેના ચાર બેદ છે:—

૧. પ્રકૃતિ સંક્રમ,
૨. સ્થિતિ સંક્રમ,
૩. અનુભાગ સંક્રમ,
૪. પ્રદેશ સંક્રમ.

—કાણ્યાંક ૪, સૂત્ર ૨૯૬

સ્નેહ રહિત મંભારસમુદ્રને પાર કરવાની ઇચ્છાવાળો, ઉપધાન તપ-વાળો, દુઃખ અને તેનાં કારણજૂત કર્મોનો ક્ષય કરનાર, આશ્વતર તપ અને શુભ ધ્યાનવાળો હોય છે. તે શ્રી વર્ધમાન સ્વામીની માદક ધોર તપ કરતો નથી, ને પરિવહ ઉપસર્ગજનિત ધોર વેદના સદન કરે છે. આ પ્રમાણે તે આત્મા દીર્ઘ દીક્ષા પર્યાય પાળી સિદ્ધ થાય છે, બુદ્ધ થાય છે, મુક્ત થાય છે, નિર્વાણને પ્રાપ્ત કરે છે, અને સર્વે દુઃખોનો અંત કરે છે. જેમકે ભરત મહારાજ. તેઓથી લઘુ કર્મ-વાળા જની સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનથી ચપ્પી, ચક્રવર્તી બન્યા. ચક્રવર્તી આવશ્યકતામાં જ કેવળ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી તેમણે એક લાખ પૂર્વની દીક્ષા પાળી, અને વિના ધોર તપ કયે અને વિના વિશેષ કષ્ટ મદન કયે મોક્ષ પધાર્યા.

બીજી અંતક્રિયા—કોઈ પુરુષ મહાકર્મવાળો જની મનુષ્યભવ-માં ઉત્પન્ન થાય છે. દીક્ષિત થઈ શુભ ધ્યાનવાળો જને છે. મહાકર્મ-વાળો હોવાથી તેને ખપાવવા ધોર તપ કરે છે, અને ધોર વેદના સદન કરે છે. આ પ્રમાણે તે પુરુષ થોડી જ દીક્ષા પામી સિદ્ધ થાય છે, અને સર્વ દુઃખનો અંત કરે છે. જેમકે ગગસુકુમારે ભગવાન અરિષ્ટનેમિ પાસે દીક્ષા લઈ સ્મશાન જૂમિમાં કામોત્તર્ગરૂપ મહાતપનો પ્રારંભ કરી, શિર પર રાખેલ જાતલયમાન અંગારાથી ઉત્પન્ન થતી આત્મ તાપવેદના સદન કરી અલ્પ દીક્ષા પર્યાયથી જ તે સિદ્ધ થયા.

ત્રીજી અંતક્રિયા—કોઈ પુરુષ મહાકર્મવાળો જની ઉત્પન્ન થાય છે. તે દીક્ષા લઈ શુભ ધ્યાન કરનાર જને છે. મહાકર્મવાળો હોવાથી ધોર તપ કરે છે અને થોડું કષ્ટ મદન કરે છે. આ પ્રમાણે તે પુરુષ દીર્ઘ દીક્ષા પર્યાય પાળી સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત થાય છે. જેમકે સનતકુમાર ચક્રવર્તી. તેમણે દીક્ષા લઈ કર્મ ક્ષય કરવા ધોર તપ આદર્યું.

અને શરીરમાં થયેલા રોગોની ધોર વેદના પથ સદન કરી, અને દીર્ઘ કાળ સુધી દીક્ષા-પર્વાંય પાળી. કર્મ અધિક હોવાથી લાંબો વખત સુધી તપસ્યા કરીને ગોક્ષ સિધ્ધાંય.

આથી અંતક્રિયા—કાર્ધ પુરય અલ્પ કર્મ-સાથે બની ઉત્પન્ન થયો. તે દીક્ષા લઈ શુભ ધ્યાનવાળો બને છે. તે પુરય ન ધોર તપ કરે છે, ન ધોર વેદના સહે છે. આ પ્રમાણે તે પુરય અલ્પ દીક્ષા-પર્વાંય પાળી સિદ્ધ, શુદ્ધ અને મુક્ત બને છે. જેમકે મરુદેવી માતા. મરુદેવી માતાના કર્મો પ્રાયઃ ક્ષીણ હતાં જ; તેથી વચર તપ કર્યે કે વેદના સદન કર્યે, હાથી પર ગિરાન્તતાં જ સિદ્ધ બન્યા.

ઉપરોક્ત દૃષ્ટાંત દેશ દૃષ્ટાંત છે, તેથી બધી જાગૃતોમાં સાધર્મ્ય નથી. જેમકે મરુદેવી માતા મુક્તિ ન બન્યાં ઇત્યાદિ. પથ ભાવમાં સમાનતા છે.

—કાણંચ ૪, સૂત્ર ૨૩૫

૨૫૯-ભાવ-કું-ખ-શર્યાના ચાર પ્રકાર

પદ્મગ, બિહાનું વગેરે બરાબર ન હોય તો કું-ખકારી લાગે છે. પથ તે દ્રવ્યથી કું-ખ શર્યા છે. મન અમણ્ય-સ્વભાવ જેવું ન હોય તો તે ભાવ-કું-ખ-શર્યા છે. ભાવ-કું ખ-શર્યા ચાર છે.

પહેલી કું ખ-શર્યા—કાર્ધવારે કર્મો મનુષ્યે દીક્ષા લીધી. ત્યાર બાદ નિર્મ-ચ પ્રવચનમાં સકા, આકાક્ષા (પારકો મત સારો છે આદિ) વિચિકિત્સા (ધર્મકૃણ સંબંધી સન્દેહ) લાવે છે, અને જિન-શાસનમાં બતાવેલ ભાવ તે પ્રમાણે છે કે કેમ એ પ્રમાણે ચિત્ત ડામાડાળ થાય છે. કનુપિત અર્થાત્ વિપરીત ભાવ આવે છે જિન-પ્રવચન પર શ્રદ્ધા,

પ્રતીતિ અને ગચ્છિ કરતો નથી, અને મનનાં પરિણામે જિયાં નીચાં થાય છે, તેથી તે ધર્મથી ભ્રષ્ટ્ર ગને છે. આ પ્રમાણે તે પુરુષ શ્રમણતા-રૂપી શય્યામાં કુખથી રહે છે.

બીજી દુ ખ-શય્યા—કોઈ ભારે કર્મો મનુષ્ય પ્રવળ્યા સર્વ પોતાના લાભથી સંતુષ્ટ રહેતો નથી તે અમંતોથી જની બીજાના લાભમાંથી 'તે મને આપશે' એવી ઇચ્છા રાખે છે તે મને દે તો હું ભોગવું એવી ઇચ્છા બની રહે છે તેને માટે યાચના કરે છે અને અતિ અભિલાષા રાખે છે. વગ્ન મગવાથી તેથી પણ વિશેષ માટે ઇચ્છા રાખે છે આ પ્રમાણે બીજાના લાભમાંથી આશા, ઇચ્છા, યાચના અને અભિલાષા કરતા મનને જિયુનીયું કરે છે. તેથી કરી તે ધર્મથી ભ્રષ્ટ્ર ગની ગય છે. આ બીજી દુ ખ-શય્યા છે.

ત્રીજી દુ ખ-શય્યા—કોઈ કર્મગુણ પ્રાપ્તિ દીક્ષા સર્વ દેવ તથા મનુષ્ય મગધી કામ-ભોગ મગવાની આશા કરે છે. યાચના અને અભિલાષા કરે છે. આ પ્રમાણે કરીને તે પોતાનું મન જિયુનીયું કરે છે અને ધર્મથી ભ્રષ્ટ્ર ગને છે. આ ત્રીજી દુ ખ-શય્યા છે.

ચોથી દુ ખ-શય્યા—કોઈ શુરુકર્મો જીવ મયમ અગીકાર કરી વિચાર કરે છે કે મારે હું શુદ્ધ વાસના હતા ત્યારે મારા શરીરે માલિય થતું હતું, તેજ વગેરે લગાવાતા હતા, સ્નાન થતું હતું. પણ હવે મુનિપણામાં તે બધું મને પ્રાપ્ત થતું નથી. આ પ્રમાણે તેની આશા, અભિલાષા કરે છે, અને મનના પરિણામે જિયાનીયા કરે છે અને ધર્મભ્રષ્ટ્ર ગને છે. આ ચોથી દુ ખ-શય્યા છે.

શ્રમણોએ આ ચારેય દુ ખ શય્યા છોડી મંયમમાં મનને સ્થિર બનાવવું જોઈએ.

૨૬૦-ચાર સુખ-શય્યા

હવેર બનાવેલ દુખ-શય્યાથી વિપરીત સુખ-શય્યા બાંધવી. તે સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે:-

(૧) જિન-પ્રવચન પર શકા, કાક્ષા, વિચિહિત્ત્વા નહિ કરતાં, અને ચિંતને કશુપિત નહિ બનાવતાં, સાધુમુનિ નિર્મન્ય પ્રવચન પર શ્રદ્ધા, પ્રતીતિ અને રચિ કરે, અને મનને મંચમમાં સ્થિર રાખે, તેથી તે ધર્મમાં આધિક દૃઢ બને છે. તે પહેલી સુખ શય્યા છે.

(૨) પોતાના લાભમાં સાધુ મેનુષ્ટ રહે, બીજાના લાભમાંથી આશા અને અભિલાષા ન કરે. તે સંતોષી સાધુનું મન મંચમમાં સ્થિર રહે છે અને ધર્મથી બ્રહ્મ થના નથી તે બીજી સુખ શય્યા છે.

(૩) સાધુ દેવતા કે મનુષ્ય મંબધી કામભોગની આશા અને અભિલાષા કરે નહિ. તેથી મન સમમમાં સ્થિર રહે છે. આ ત્રીજી સુખ-શય્યા છે.

(૪) સાધુ એમ વિચારે કે જ્યારે હું, નીરાગી, બળવાન શરીર-વાળા અરિહત ભગવાન આશસા દોષ રહિત તેમજ હિંદાર, કલ્યાણ-કારી, દીર્ઘકાલીન, મહાપ્રભાવશાળી, કમોનો ક્ષય કરનાર તપને સંયમ-પૂર્વક આદરભાવથી અગીકાર કરે છે, તો શુ મને કેશલોચ, બ્રહ્મચર્ય આદિથી થતી આબ્યુપગમિત્રી, અને જ્વર, અતિસાર આદિ રોગોથી થતી ઔપકમિત્રી વેદનાને શાન્તિપૂર્વક, દૈન્યભાવ ન દર્શાવતા, કોઈ હવેર ક્રોધ કયો વિના, સમ્યક્ પ્રકારથી સમભાવપૂર્વક સહન કરવી ન જોઈએ? આ વેદનાને સમ્યક્ પ્રકારે સહન ન કરીને હું એકાન્ત

પાપ મિવાપ બીજું શું ઉપાર્જન કરવાનો દતો? જો દુઝે વેદના મમ્બક પ્રકારે મદન કરી સહ તો શું અને એકાંત નિર્જરા ચરો નહિ? આ પ્રભાણે વિચાર કરી ઘણવર્ણવનના દુષણરૂપ મર્દન આદિની આશા, છાછાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ; અને તેના અભાવથી પ્રાપ્ત વેદના અને અન્ય પ્રકારની વેદનાને સમ્બક પ્રકારે સદન કરવી જોઈએ આ ચોથી સુખ-શ્યા છે.

—કાણામ ૪, સૂત્ર ૩૨૫

૨૬૧-ચાર કારણો(સ્થાન)થી હાસ્યની ઉત્પત્તિ

મોહનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતા હાસ્યરૂપ વિકાર આર્થાત્ હાસ્યની ઉત્પત્તિ ચાર પ્રકારે થાય છે:-

૧. દર્શનથી,	૨. બાપણથી,
૩. શ્રવણથી,	૪. સ્મરણથી.

દર્શન-વિદ્યુત્ક, બહુકથી આદિની હાસ્યજનક ચેષ્ટા જોઈને હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય

બાપણ-હાસ્ય ઉત્પાદક વચન કહેવાથી હસવું આવે.

શ્રવણ-હાસ્યજનક કોઈનાં વચન સાંભળીને હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય

સ્મરણ-હાસ્યજનક કોઈ વાત યા ચેષ્ટા યાદ કરવાથી હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય.

—કાણામ ૪, સૂત્ર ૨૧૯

૨૬૨-ગુણુલોપનાં ચારે સ્થાન

ચાર પ્રકારે બીજના વિષ્ણુના ગુણોનો લોપ કરવામાં આવે છે:—

૧. ક્રોધથી.
૨. બીજની પૂજન-પ્રતિષ્ઠા ન સહન કરી શકવાથી, ઈર્ષ્યાથી.
૩. અકૃતશતાથી.
૪. વિપરીત જ્ઞાનથી.

—કાણામ ૪, સૂત્ર ૩૭૦

૨૬૩-ગુણુપ્રકાશનાં ચારે સ્થાન

ચાર પ્રકારે બીજના વિષ્ણુના ગુણો પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે:—

૧. અભ્યાસ અર્થાત્ આગ્રહવશ, અથવા ગુણી પુરુષની સમીપ રહેવાથી.
૨. બીજના અભિપ્રાયથી અનુકૂળ વ્યવહાર કરવા માટે.
૩. હૃદય કાર્યમાં બીજને અનુકૂળ કરવા માટે.
૪. આપણો ગુણુ બીજને પ્રકાશ કરી ઉપકાર કર્યો તે અથવા બીજ ઉપકારનો બદલો ચૂકવવા બીજના ગુણુ પ્રકાશિત કરવા.

—કાણામ ૪, સૂત્ર ૩૭૦

૨૬૪-ચારે પ્રકારનો નરકનો આહાર

૧. અગારા જેવો આહાર—ચોડો વખત સુધી દાહ યાપ માટે.
૨. ભળકતા અગ્નિ જેવો આહાર—અધિક કાળ સુધી દાહ યાપ છે માટે.

૩. ઠંડો આહાર—ચીત વેદ ॥ ઉત્પત્ત કરે છે માટે

૪. હીમશીતલ આહાર—આત્મચીત વેદ ॥ જનક છે માટે

—ઠાણાન ૪, સૂત્ર ૩૪૦

૨૬૫-ચાર પ્રકારનો તિર્યચનો આહાર

૧. ઠંડોપમ—જેમ ઠંડ પક્ષીને મુશ્કેલીથી પાચન થનાર આહાર પાણ્ય સુબક્ષ થાય છે, અને સુમે પાચા થઈ જાય છે એવી રીતે તિર્યચનો સુબક્ષ અને સુખાકારી પરિણામવાળો આહાર ઠંડોપમ આહાર છે

૨. બીસોપમ—જે આહાર બીન માફક ગળામાં રસનો સ્વાદ આપ્યા વિના શીઘ્ર હિરી જાય છે

૩. માતંગ-માસોપમ—જેમ ચઢાળનું માસ અગ્નિપ્રસ્થ હોવાથી ધૂણા ॥ કારણે બહુ મુશ્કેલીથી ખવાય છે તેવી રીતે જે આહાર મુશ્કેલીથી ખવાય તે માતંગ માસોપમ આહાર છે

૪. પુત્ર માસોપમ—જેવી રીતે સ્નેહ હોવાથી પુત્રનું માસ બહુ જ મુશ્કેલીથી ખવાય તેવી રીતે જે આહાર બહુ જ મુશ્કેલીથી ખવાય તે પુત્ર માસોપમ આહાર છે

—ઠાણાન ૪ સૂત્ર ૩૪૦

૨૬૬-ચાર પ્રકારનો મનુષ્યનો આહાર

૧ અશન,

૨ પાન,

૩ ખાદિમ,

૪ સ્વાદિમ

૧. દાળ, રોટલી, ભાત, શાક વગેરે અશન કહેવાય છે.
૨. પાણી વગેરે પેય પદાર્થ ખાન કહેવાય છે.
૩. ફળ મેવા વગેરે આહાર ખાદ્યમ કહેવાય છે.
૪. ખાન, સોપારી, બેકાવમી વગેરે સ્વાદિમ કહેવાય છે.

—સાળાંગ ૪, સૂત્ર ૩૪૦

૨૬૬-ચાર પ્રકારના ફેવતાના આહાર

૧. શુભ વર્ણ, ૨. શુભ ગંધ, ૩. શુભ રસ, ૪. શુભ સ્પર્શ

—સાળાંગ ૪, સૂત્ર ૩૪૦

૨૬૮-ચાર પ્રકારની વસ્તુઓ

૧. ગણિમ—જે સ્ત્રીજનો મહુત્રીથી વેપાર થાય તે ગણિમ. જેમકે નાણિયેર વગેરે.

૨. ધરિમ—જે વસ્તુનો તોળાને વ્યાપાર થઈ શકે તે ધરિમ. જેમકે પક, ચોખા, ખાંડ વગેરે.

૩. મેય—જે સ્ત્રીજનો વ્યવહાર પામલી આદિથી અથવા હાથ, ગળ, વાર વગેરેથી માપ કરી થાય તે મેય. જેમકે કપડું વગેરે. ત્યાં અનાજ પામલી વગેરેથી માપીને અપાય છે ત્યાં તે પણ મેય છે.

૪. પરિચ્છેદ—ગુણની પરીક્ષા કરી તેનું મહત્વાકાંક્ષ થાય તે પરિચ્છેદ. જેમકે ઝવેરાત. કીમતી વસ્તુ વગેરે જેની ગુણપરીક્ષા પ્રધાન છે તે પણ પરિચ્છેદ મનાય છે.

—સાતાશિત્ર, પ્રથમ સ્કંધ, અધ. ૮

૨૬૯-ચાર વ્યાધિ

૧. વાતની વ્યાધિ,

૨. પિત્તની વ્યાધિ,

૩. કફની વ્યાધિ,

૪. મનિપાતની વ્યાધિ.

—કાણીક ૪, સુત્ર ૩૪૩

૨૭૦-ચાર પુદ્ગળ-પરિણામ

પુદ્ગલોના પરિણામ અર્થાત એકમાંથી બીજા અવસ્થામાં જવાના ચાર પ્રકાર છે —

૧. વર્ણ પરિણામ,

૨. ગંધ-પરિણામ,

૩. રસ-પરિણામ,

૪. સ્પર્શ-પરિણામ.

—કાણીક ૪, સુત્ર ૩૧૫

૨૭૧-લોકની વ્યવસ્થા ચાર પ્રકારે

૧. આકાશ ઉપર ધનવાત, તનુવાત, રૂપવાત (વાયુ) રહેલ છે.

૨. વાયુ પર ધનોદધિ રહેલ છે.

૩. ધનોદધિ પર પૃથ્વી રહેલી છે.

૪. પૃથ્વી પર ત્રસ અને સ્થાવર પ્રાણીઓ રહેલાં છે.

—કાણીક ૪, સુત્ર ૨૮૧

૨૭૨-ચાર કારણોથી જીવ અને પુદ્ગળ લોકની બહાર જવા અસમર્થ છે.

૧. ગતિના અભાવથી,

૨. નિરૂપગ્રહ હોવાથી,

૩. રક્ષતાથી.

૪. લોક-મર્યાદાથી.

ગતિના અભાવથી—જીવ અને પુદ્ગલનો સ્વભાવ લોકની બહાર જવાનો નથી. જેવી રીતે દીવાની જ્યોતિ સ્વભાવતઃ નીચે જતી નથી.

નિરૂપમલ હોવાથી—જીવ અને પુદ્ગલના મનનામાં સદાપદ “ધર્મસ્તિકાય”નો લોકની બહાર અભાવ હોવાથી જીવ અને પુદ્ગલ લોકની બહાર જઈ શકતાં નથી. જેવી રીતે ગાડી વગર અપંગ માણસ જઈ ન શકે.

રુક્ષતાની—લોકના અંત સુધી જઈ પુદ્ગલ એવું રુક્ષ બની જાય છે કે આગળ જવાનું સામર્થ્ય જ રહેતું નથી. કર્મ-પુદ્ગલોના રુક્ષ બની જવાથી જીવ પણ એવો જ થઈ જાય છે. તેથી તે પણ લોકની બહાર જઈ શકતો નથી. સિદ્ધ આત્મા તો ધર્મસ્તિકાયનો આધાર ન હોવાથી જ આગળ જઈ શકતો નથી.

લોકમર્યાદાથી—લોકમર્યાદા એવી છે કે જીવ અને પુદ્ગલ લોકની બહાર ન જાય. જેવી રીતે સૂર્યમંડળ પૈતાનો માર્ગ છોડી બીજે રહેતો ન જાય.

—શાસ્ત્રાંશ ૪, સૂત્ર ૩૩૭

૨૭૩-ભાષાના ચાર લેદ

૧. સત્ય ભાષા, ૨. અસત્ય ભાષા,
૩. સત્યાસત્ય (મિથ) ભાષા, ૪. અસત્યામૃત (અવહાર) ભાષા.

સત્ય ભાષા—વિદ્યમાન જીવાદિ પદાર્થોનું યથાર્થ સ્વરૂપ કહેવું તે સત્ય ભાષા છે. અથવા સત્ય અર્થાત્ મુનિઓ મારે હિતકારી નિર-વદ્ય ભાષા સત્ય ભાષા કહેવાય છે.

અસત્ય ભાષા—જે પદાર્થ જે સ્વરૂપમાં નથી તેને તે સ્વરૂપમાં કહેવો તે અસત્ય ભાષા છે. અથવા સંતો માટે અહિનકારી સાવચ ભાષા અસત્ય કહેવાય છે.

સત્યાસત્ય (મિથ્ય) ભાષા—જે ભાષા સત્ય છે અને મૃષા પણ છે તે સત્યાસત્ય (મિથ્ય) ભાષા છે.

અસત્યામૃષા (વ્યવહાર) ભાષા—જે ભાષા ન સત્ય છે, ન અમત્ય. એવી આમન્ત્રણ, આશાપના આદિની વ્યવહાર ભાષા અસત્ય-મૃષા ભાષા કહેવાય છે. તેનું જીજ્ઞુ નામ વ્યવહાર ભાષા છે.

—પ્રત્યક્ષા ભાષા ૫૬ ૧૧

૨૭૪-અસત્ય વચનના ચાર પ્રકાર

પ્રાણીઓ માટે પીડાકારી અને ઘાતક, પદાર્થોનું અપમાર્થ સ્વરૂપ બતાવનાર અને મુમુક્ષુ મુનિઓના મોક્ષના ઘાતક વચનો અસત્ય વચનો છે. તેના ચાર ભેદ.—

૧. સદ્ભાવ પ્રતિષેધ,	૨. અમદ્ભાવોદ્ભાવન,
૩. અર્થાન્તર,	૪. ગદા. ,

૧. સદ્ભાવ પ્રતિષેધ—વિદ્યમાન વસ્તુનો નિષેધ કરવો તે સદ્ભાવ પ્રતિષેધ છે. જેમકે એમ કહેવું કે આત્મા, પુણ્ય, પાપ આદિ નથી.

૨. અસદ્ભાવોદ્ભાવન—અવિદ્યમાન વસ્તુનું અસ્તિત્વ બતાવવું તે અસદ્ભાવોદ્ભાવન છે. જેમકે એમ કહેવું કે આત્મા સર્વવ્યાપી છે. ઈશ્વર જગતના કર્તા છે, ઇત્યાદિ.

૩. અર્થાન્તર—એક પદાર્થને બીજો પદાર્થ બતાવવો તે અર્થાન્તર છે, જેમકે ગાયને ઘોડો બતાવવો.

૪. ગાહી—કામના હોય પ્રકટ કરી પીડાકારી વચ્ચન કહેવાં તે ગાહી (અસત્ય) છે. જેમકે કાણુને કાણો કહેવો.

—કાવ્યેશ્વર સૂત્ર, અધ્યયન ૧

૨૭૫-ચતુષ્પદ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના ચાર ભેદ

૧. એક ખરીવાળાં,	૨. બે ખરીવાળાં,
૩. ગંડીપદાં,	૪. સનખપદા.

એક ખરીવાળાં (એક ખૂર)—જેના પગમાં એક ખરી હોય, જેમકે ઘોડા, ગધેડા વગેરે

બે ખરીવાળાં (દ્વિખૂર)—જેના પગમાં બે ખરી હોય, જેમકે ગાય, ભેંસ વગેરે.

ગંડીપદાં—સોનીની ઝેરણુને ઘાટે પગ હોય તેવાં તિર્યચ, જેમકે હાથી, જાડ વગેરે.

સનખપદાં—જેના પગમાં નખ (નકેરવાળા) હોય તે સનખપદ તિર્યચ, જેમકે સિંહ, ચિત્તો, કૂતરો વગેરે.

—કાણુગ ૪, સૂત્ર ૩૫૦

૨૭૬-પક્ષી ચાર

૧. ચર્મ પક્ષી,	૨. રોમ પક્ષી,
૩. સમુદ્ગત પક્ષી,	૪. વિતત પક્ષી.

BHAVAN'S LIBRARY

N B—This book is issued only for one week till _____

This book should be returned within a fortnight from the date last marked below

Date of Issue	Date of Issue	Date of Issue	Date of Issue
29 APR 1966			
9 JUN 1967	5661 97V 1 1'		
121 JUN 1967			
1 SEP 1969			
2 JUN 1970			
29 JUL 1971			
21 SEP 1974			
97 JUN 1975			
1 JUL 1979			
13 JUN 1981			
24 JUL 1985			